حکومەتی هەرێمی کوردستان – عێراق

وەزارەتی پەروەردە

بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

ئابووری

بۆ پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی و بازرگانی

دانانی

د.محمد سلمان محمد   د. مصطفی احمد حبیب

علی عمر عبدالرحمن

پێداچوونەوەی زانستی

د.جودت جعفرخطاب   د.محمد شعبان حسن

عمر علی شریف

چاپی نۆیەم   ٢٠١٥ زایینی   ٢٧١٥ کوردی   ١٤٣٦ کۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: عبید خضر فتح الله
سەرپەرشتی هونەری چاپ: عثمان پەرداود کواز
ئاری محسن احمد
نەخشەسازی بەرگ: زاگرۆس محمود عرب
نەخشەسازی ناوەڕۆك: ئاری محسن احمد

بەناوی خوای گەورە و میهرەبان

پێشەکی

ئەم کتێبە دوابەدوای کتێبەکانی ئابووری پۆلی دەیەم و یازدەهەم دێت بۆ تەواوکردنی ئەو بابەتە زانستیانەی تیایاندا هاتووە، تاوەکو بگونجێ لەگەڵ ئەو زانیارییە کەڵەکە بووەی لای فێرخواز هەیە لەبارەی بابەتەکانی ئابووری، ئاسۆیەکی گەش و رووناک لەبەردەم فێرخواز بکاتەوە، بەتەواوی لە چەمکە زانستی و نوێیەکانی ئابووری تێبگات. ئەم کارەش لەسەر راسپاردەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان — ئێراق، بەڕێوەبەرایەتی پرۆگرامەکان دانراوە.

ئەم پەرتووکە لە لایەن لیژنەیەکی پسپۆڕ لە مامۆستاو شارەزایانی زانکۆکانی هەرێمی کوردستان وەزارەتی پەروەردە دانراوەو هەوڵ و ماندووبوونێکی زۆریان تێدا بینیوە بۆ ئەوەی ببێتە بابەتێکی پوخت و شیاو بۆ فێرخوازانی خۆشەویست و پانتایی بیریان فراوانتر بکاو زیاتر لە چەمکە ئابوورییەکان تێبگەن، بابەتەکانی ئەم پەرتووکە جۆرە بەیەکەوە تەواوکەری قۆناغەکانی دیکەی خوێندن و ئەمەش بۆ ئەوەی بۆ فێرخواز سوودمەندە، چونکە دەبێتە هۆی ئامادەسازییەك بۆ تێگەیشتن لە بنەما زانستییەکان و بانگراوندێکی فراوانیشە بۆ قۆناغەکانی زانکۆ تا کەڵکی لێوەربگرێ.

ئەم هەوڵەش سەرباریکی زانستییە کە لەلایەن پسپۆر و رۆشنبیرانی کورد دەدرێ بۆ بەهێزکردن و دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەکانی هەرێم بە بابەتی زانستی کە بگونجێت لەگەڵ پێشکەوتنەکانی جیهان. هیواداریـن توانیبێتمان سەرکەوتووبین لە گەیاندنی ئەم پەیامە مەزنەو بەدەستهێنانی ئامانجەکەمان لە دانانی ئەم پەرتووکەدا.

زۆر سوپاسی ئەو کەسانەش دەکەین کە بە پێشنیارو رەخنەی بونیادنەر بەشداری دەکەن لە کەمتر کردنەوەی هەڵەکان و پوختکردنی ئەم پەرتووکە..خوا پشتیوانە..

دانەران

بەشی یەکەم

داهاتی نەتەوەیی و بارگۆڕانی ئابووری

NATIONAL INCOME & ECONOMIC FLUCTUATION

پێشەکی:

لێکۆڵینەوەی داهاتی نەتەوەیی لە هەر کۆمەڵگەیەکدا بێت بە گرنگترین ئەو نیشانانە دادەنرێت کە وێنەیەکی ژمارەیی دەدات بە چالاکییە ئابوورییەکان، چونکە هەموو پەیکەربەندیی تەوژمە سەوداگەرییەکان دەخاتەڕوو کە لە نێوان یەکە ئابوورییەکاندا ئەنجامدەدرێن لەڕووی بڕیارەکانی بەرهەمهێنان و وەبەرهێنان و بەکاربردن و بەکارهێنان و پاشەکەوتەوە لە کۆمەڵگەکەدا، هەروەها داهاتی نەتەوەیی هەر وڵاتێك ئاستی ئابووری ئەو وڵاتە دەنوێنێت و ڕادەی پێشکەوتن و گەشەسەندنی دەردەخات بە بەراوردکردن لەگەڵ وڵاتەکانی تردا.

چەمکی داهاتی نەتەوەیی:

دەتوانین داهاتی نەتەوە لە ڕێگای سێ چەمکەوە پێناسە بکەین:

١- داهاتی نەتەوەیی بەپێی پاداشتەکانی خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان:

بریتییە لە سەرجەمی ئەو بەها نەختینەییانەی پاداشتەکانی خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان لە بەرامبەر بەشداریکردنیان لەبەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکاندا لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە بەزۆری ساڵێکە.

- ئەم پاداشتانەش ئەم شێوانەی خوارەوە وەردەگرێت:

أ- کرێ (Wages) و مووچە (Salaries) داهاتی کار دەنوێنێت.

ب- موڵکانە (Rent) داهاتی خانووبەرە و زەوی دەنوێنێت.

ج- سوو (Interest) داهاتی خاوەن سەرمایەکان دەنوێنێت.

د– قازانج (Profit) داهاتی ڕێکخەرەکان دەنوێنێت.

کەوتە (کرێ + موڵکانە + سوو + قازانج = داهاتی نەتە نەتەوەیی)

٢–داهاتی نەتەوەیی بەپێی بەهای شمەك و کارگوزارییە تەواوەکان:

بریتییە لە سەرجەمی ئەو بەها نەختینەییانەی هەموو شمەك و کارگوزارییە تەواوەکان کە لە سەرجەم کەرتەکانی بەرهەمهێنانی ئابووری نەتەوەیی بەرهەمهێنراون لە ماوەی ساڵێکی دیاریکراودا.

بەرهەمی نەتەوەییش لە: کۆمەڵی جۆراوجۆر لە شمەك و کارگوزاری وەك ئۆتۆمبیل و ئامێر و مەکینەو قوماش و تەختە و کانزا و گۆشت و سەوزە و کارگوزاری جیاواز...هتد پێکدێت، بۆیە کارێکی گرانە بتوانرێت ئەو برە زۆر و ناچۆنییەکانە کۆبکرێنەوە بەمەبەستی پێوانەکردنی قەبارەی بەرهەمی نەتەوەیی، لەبەر ئەوە پارە بەکارهێنرا وەك یەکەیەکی پێوانەکردن تا بەهای ئەو شمەك و کارگوزارییانە دیاری بکات کە بەرهەمی نەتەوەیی پێك دەهێنن.

٣–داهاتی نەتەوەیی لە ڕووی خەرجکردنەوە (Expenditure):

سەرجەمی ئەو برە پارانەیە کە کەسەکان و یەکە ئابوورییە جۆراوجۆرەکان (میریی و کەرتی تایبەت) لە ماوەی ساڵێکدا بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییەکان خەرجی دەکەن.

داهاتی تاکەکەس: (Personal income)

ئەو پاداشتە نەختینەیی یان زیندەماڵییانەیە (یان هەردووکیان پێکەوە) کە تاکەکەس لە بەرامبەر بەشداریکردنی بیریی و بازوویی لە چالاکی بەرهەمهێناندا دەستی دەکەوێت.

دەتوانرێت جیاوازی لەنێوان دووجۆر لەو داهاتانە بکرێت کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت و ئەوانیش (داهاتی دانەشکاو داهاتی ڕەخساوە).

- داهاتی دانەشکاو:

ئەو پاداشتانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت پێش ئەوەی هیچ جۆرێك لە جۆرەکانی داشکاندنی بەسەردا هاتبێت.

- داهاتی ڕەخساو:

ئەو داهاتەیە کە ئامادەی هەڵسوڕانە و هەمان داهاتە دانەشکاوەکەیە، بەڵام باجی ڕاستەوخۆی لێدەرکراوە و کەسەکان لە بوارە جۆر بە جۆرەکان خەرجی دەکەن.

ئەو هۆکارانەی ئاستی داهاتی نەتەوەیی دیاری دەکەن:

ئاستی داهاتی نەتەوە و ڕادەی پەرەسەندنی پشت دەبەستێت بەم هۆکارانەی خوارەوە:

١. بڕ و جۆری دەرامەتە ئابوورییەکان:

بڕ و جۆری دەرامەتە ئابوورییەکان (سروشتی و مرۆیی) بەگرنگترین هۆکار دادەنرێن لە دیاریکردنی ئاستی داهاتی نەتەوە و توانای پەرەسەندنی، چونکە ئەگەر لە وڵاتێکی دیاریکراودا زەوی کشتوکاڵی باش و ئاوی زۆر هەبێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە توانای پەرەپێدانی ئابووری لەو وڵاتە ئاسانتر دەبێت لە چاو دەوڵەتێك کە زەوییەکانی لەبار نەبێت بۆ کشتوکاڵکردن.

٢. شارەزایی هونەریی:

شارەزایی هونەری و ڕادەی کەڵك وەرگرتن لە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا بووە بە دیارترین هۆکار لە دیاریکردنی داهاتی نەتەوە و خێرا پەرەسەندنی، چونکە ئەو لێکۆڵینەوانەی لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئەنجام دراون ئەوەیان دووپات کردۆتەوە کە وەبەرهێنان لە سەرمایەی مرۆییدا هۆکارێکە بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان و پەرەپێدانی ئابووری.

هەر بۆیە نزمی ئاستی شارەزایی هونەریی لەو گرفتە سەرەکییانەیە کە ڕووبەڕووی دەوڵەتە دواکەوتووەکان دەبێتەوە لەکاتی هەوڵدانیان بۆ زیادکردنی بەرهەم و بەرهەمداریی و بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەرانی گەلەکانیان.

٣. سەقامگیری ڕامیاری:

ئەزموونی زۆربەی دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان ئەوەیان سەلماندووە کە سەقامگیرنەبوونی باری ڕامیاری یەکێکە لەو هۆکارە گرنگانەیە کە دەبێتە کۆسپ لەبەردەم پەرەسەندنی ئابووریان، چونکە سەقامگیر نەبوونی ڕامیاری دەبێتە هۆی شڵەژانی چالاکییە ئابوورییەکان و بێ هێزی و لاوازی هاندەر بۆ وەبەرهێنان، بەتایبەتیش لەکەرتی تایبەتی کە دەبێتە هۆی دابەزینی ئاستی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابووری.

٤- ڕامیاری ئابووری:

میری لە ڕێگەی ڕامیارییە ئابوورییەکانی(دارایی – نەختینەیی – بازرگانی) ڕۆڵێکی گرنگ لە زیادکردنی داهاتی نەتەوەیی و هاندان و ئاراستەکردنی وەبەرهێنان بۆ کەرتە جیاوازەکانی ئابووری دەبینێت کە لەگەڵ هێنانەدی ئاواتەکانی کۆمەڵگە و خۆشگوزەرانییاندا بگونجێت.

٥- ئاستی خستنەگەڕی بنەماکانی بەرهەمهێنان:

بەرهەمی نەتەوەیی کۆمەڵگە ناگاتە ئەوپەڕی قەبارەی بەرهەمهێنانی خۆی، ئەگەر ئاستی خستنەگەڕی هۆیەکانی بەرهەمهێنان کەمتر بێت، لە ئاستی خستنەگەڕی تەواوەتی خۆی، ئەمەش مانای بەفیڕۆدان و فەوتاندنی دەرامەتە ئابوورییە ڕەخساوەکانە، کە لەئەنجامدا دەبێتە هۆی لە دەستدانی دەرفەتی پێشکەوتن و پەرەسەندنی ئابووری.

بەرهەمی نەتەوەیی: (National Product)

سەرەتادا پێویستە بیرمان بێتەوە (بەرهەمهێنان Production) بریتییە لە دروستکردنی سوود یان زیادکردنیەتی و لەو چالاکییانەدا دەردەکەوێت کە مرۆڤ ئەنجامی دەدات بە ئامانجی پڕکردنەوەی پێداویستییە روو لە زیادبووەکانی خۆی. بۆیە (**هەرکارێك ببێتە هۆی دروستکردنی سوودێك و پێداویستییە مرۆییەکان پڕ بکەنەوە بەکاری بەرهەمهێن دادەنرێت هەرچەندە ئەگەر شێوەیەکی مادیشی نەبێت**، بۆ نموونە پزیشك و ئەندازیار و مامۆستا و پارێزەر....هتد) بە بەرهەمهێن دادەنرێن، چونکە سوودێك دەبەخشن و پێویستییەکی مرۆیی پڕ دەکەنەوە.

بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکان ئامانجێکی سەرەکییە کە مرۆڤ هەوڵ دەدات گەشەی پێبدات، چونکە پەرەسەندنی ئەم چالاکییە(بەرهەمهێنانە)یان دواکەوتنی ڕادەی پەرەسەندنی ئابووری نەتەوەیی دواکەوتنی دەستنیشان دەکات، هەروەها بەرزبوونەوەی ئاستی بەرهەمی نەتەوە و نزمبوونەوەی، بە ڕادەی گەشەکردن و پێشکەوتنی کەرتەکانی بەرهەمهێنانەوە بەستراوە.

بەڵام (**بەرهەمی نەتەوەیی**) زاراوەیەکە (**بە قەبارەی لێشاوی ئەو شمەك و کارگوزار بیە تەواوانە دەوترێت کە لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە بە زۆری ساڵێکە بەرهەمهێنراون و پێشی دەوترێت (تەوژمی شمەك)**).

تێبینی ئەوەش دەکرێت کە بەرهەمی نەتەوەیی تەنها شمەك و کارگوزاری تەواو دەگرێتەوە(تەواو دروست کراو) کە ئاراستەی پڕکردنەوەی پێداویستیەکان کراوە، واتە شمەکە ناوەندییەکان و شمەکە نیمچە دروستکراوەکان ناگرێتەوە، ئەمەش بۆ ئەوەی دووریکەوینەوە لەو هەڵەیەی پێی دەوترێت دووجار حسابکردن، چونکە هەموو شمەکێك لە کاتی چالاکی بەرهەمهێنانیدا بە چەند قۆناغێکی جۆراو جۆردا تێدەپەڕێ لە سەرەتادا لە شێوەی یەکەمیدا کەرەستەی خاوە و دەگۆڕێت بۆ شمەکی ناوەندیی هەتا دەبێتە شمەکێکی تەواو دروستکراو، بۆ نموونە نان شمەکێکی تەواودروست کراوە و ئامادەیە بۆ بەکاربردن ، بەرهەمهێنانی نانەکە بەچەند قۆناغێکدا دەڕوات، لەسەرەتاوە گەنم وەك کەرەستەیەکی خاو و ئارد وەك کەرەستەیەکی ناوەندی لە بەرهەمهێنانی نانەکەدان و بۆ ئەوەی بەهای شمەکەکە لە جارێك زیاتر حساب نەکرێت، ئەوا بەرهەمی نەتەوەیی تەنها شمەکی تەواو دەگرێتەوە کە لە نموونەکەماندا نانەکەیە و لەپاشاندا ئەوانەی بەکارهێنراون لە بەرهەمهێنانی شمەکەکەدا دەچنە چوارچێوەی بەهای شمەکە تەواوەکە.

تێبینی: خزمەتگوزارییەکانی خوێندن و بەرگری و تەندروستی بە خزمەتگوزاری نیمچە دروستکراو دادەنرێن، چونکە پێویستییەکن لە پێداویستییەکانی چالاکی بەرهەمهێنان.

تەوژمی بەخولی داهات و خەرجکردن:

لە شیکردنەوەی چەمکی بەرهەمی نەتەوەییەوە بۆ دەرکەوت کە بەرهەمی نەتەوە بریتییە لە لێشاوێك لە شمەك و كارگوزارییە تەواو بەرهەمهێنراوەکان لەسەرجەم کەرتە ئابوورییەکاندا لە ماوەیەکی دیاریکراودا کە ساڵێکە و پێی دەگوترێ **(تەوژمی شمەك)**.

لە بەرامبەریدا لێشاوێکی تر هەیە کە داهاتە دابەشکراوەکان (پاداشتەکان) دەنوێنێت کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان لە بەرامبەر چالاکی بەرهەمێنانیاندا وەریدەگرن و پێی دەوترێت **(تەوژمی نەختینەیی)**. لامان گرنگە لەم برگەیەدا شارەزای جووڵەی بە خولی داهاتەکان ببین بەوەی کە پێدانی داهاتە لە کەرتی کارەوە (بەرهەمهێنان) بۆ کەرتی کەسەکان (بەکاربردن)، و خەرجیەکیشە بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییە بەرهەمهێنراوەکان لە کەرتی کەسەکانەوە بۆ کەرتی کار، ئەم لێشاوە نەختینەییە بەشێوەیەکی بازنەیی بەردەوام سوور دەخوات لە نێوان کەرتی کار کە داهات دروست دەکات بەوەی کە پاداشتی بنەماکانی بەرهەمهێنانە و لە نێوان کەرتی کەسەکان کە هەڵدەستن بە خەرجکردنی ئەو داهاتە بۆ کڕینی شمەك و کارگوزارییەکان کە کەرتی کار بەرهەمی هێناون.

وێنەی ژمارە (١) لێشاوی بەخولی داهات و خەرجكردن

لەشێوەی ژمارە (١) ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە كە كەرتی كەسەكان دوو ڕۆڵ (ئەرك) دەبینن لە چالاكی بەرهەمێناندا:

أ- بەشداری دەكەن لە چالاكی بەرهەمهێناندا، چونكە خۆیان خاوەنی بنەماكانی بەرهەمهێنانن.

ب- هەڵدەستن بەكڕین و بەكاربردنی شمەك و كارگوزارییە بەرهەمهێنراوەكان.

هەروەها كەرتی بەرهەمهێنانیش (كەرتی كار) دوو ڕۆڵ (ئەرك) دەبینن لە چالاكی بەرهەمهێنانەدا:

أ- بەرهەمهێنانی شمەك و كارگوزارییەكان و فرۆشتنیان.

ب- خستنەگەڕی بنەماكانی بەرهەمهێنان.

داهاتی نەختینەیی و داهاتی ڕاستەقینە

پێویستە جیاوازی لە نێوان دوو زاراوە بکەین کە بە بەردەوامی لە ناو شیکردنەوە ئابوورییەکاندا باس دەکرێن کە ئەوانیش(داهاتی نەختینەیی و داهاتی ڕاستەقینەیە).

- **داهاتی نەختینەیی** (Monetary income)

سەرجەمی ئەو پاداشتە نەختینەییانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان بەهۆی بەشداری کردنیان لە بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکاندا دەستیان دەکەوێت.

- **داهاتی ڕاستەقینە** (Real Income): بریتییە لە سەرجەمی ئەو شمەك و کارگوزارییانەیە کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان بە داهاتە نەختینەییەکانیان دەستیان دەکەوێت.

لەپێشەوە ئاماژەمان بەوەدا کەبەرهەمی نەتەوە لە کۆمەڵێك شمەك و کارگوزاری گەورەو جۆراوجۆر پێکدێت کە کۆکردنەوەو بژاردنیان قورس و گرانە بەهۆی زۆری پێوەر و کێشانەکانیان کە بەکاردەهێنرێت لە پێوانە کردنیاندا وەك (تەن و مەتر و دۆنم و سەعاتی کارو...هتد).

ڕاستیش نییە بوترێت کە داهاتی نەتەوەیی لەو کۆمەڵە زۆرانەی شمەك پێکدێت کەجۆراوجۆرو جیاوازن، بۆیە پارە بەکارهێنرا وەك یەکەیەکی پێوانەکردن بۆ دیاریکردنی بەهای داهاتی نەتەوە لەڕووی بەرهەمهێنانەوە.

داهاتی نەتەوەیش گوزارشت لە بەهای نەختینەیی هەموو شمەك و کارگوزارییە تەواو بەرهەم هێنراوەکان دەکات لەساڵێکی دیاری کراودا. بۆنموونە کە دەوترێت داهاتی نەتەوەیی لەعێراقدا بۆ ساڵی (٢٠٠٥)دەکاتە (٢٥٠٠٠٠ملیار دینار) ئەمە مانای ئەوەیە کەبڕی شمەك و کارگوزارییە بەرهەم

هێنراوەکان لەساڵی (٢٠٠٥) بەنرخی باو لەبازاڕەکاندا حساب کراوە لەو ساڵەدا، لەبەر ئەوەی بەهای پارەکە کراوە بەیەکەی پێوانەکردن جێگیر نییە، بەڵکو تووشی گۆڕان دەبێت بە(بەرزبوونەوەو نزمبوونەوە) لەگەڵ گۆڕانی ئاستی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان و بەهای پارە (هێزی شت کڕین) بەرز دەبێتەوە لەگەڵ دابەزینی ئاستی گشتی نرخی شمەکەکان، هەروەها بەهای دادەبەزێت لەگەڵ بەرزبوونەوەی نرخی شمەکەکان، واتە پەیوەندییەکی پێچەوانە هەیە لەنێوان بەهای پارەو ئاستی گشتی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان، بۆیە پارە بە پێوەرێکی ورد دانانرێت بۆ گەیشتن بەبەهای ڕاستەقینەی داهاتی نەتەوەیی، ئەمەش بەهۆی گۆڕانی هێزی شت پێ کڕینەکەی لە ماوەیەکەوە بۆ ماوەیەکی دیکە.

بەمەبەستی خۆلادان لەگۆڕانی بەهای پارە ژمارەی پێوانەیی نرخەکان[1] بەکاردەهێنین بۆ گەیشتن بە بەهای ڕاستەقینەی داهاتی نەتەوەیی (داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی) و دوورخستنەوەی کاریگەریی گۆڕانی نرخەکان لەسەر داهاتی نەتەوەییەوە ئەم هەنگاوانەی خوارەوە دەگرینە بەر:

١- دیاریکردنی ساڵێك لە ساڵەکان وەك (ساڵی بنەڕەت) کە ئەو ساڵە نرخ تاڕادەیەك تێیدا جێگیرەو نەگۆڕ بێت و لەپاشاندا نرخەکانی دەکرێت بەپێوەر، واتە نرخی ساڵەکانی دیکەی پێ دەپێورێت.

٢- بەکارهێنانی ئەم هاوکێشەیەی خوارەوە بۆ دۆزینەوەی داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی :

$$\text{داهاتی ڕاستەقینەی نەتەوەیی} = \frac{\text{داهاتی نەختینەی نەتەوەیی}}{\text{ژمارەی پێوانەکاری نرخەکان}} \times ١٠٠$$

١_ **ژمارەی پێوانەیی نرخەکان:** ساڵێکی دیاریکراو وەردەگیرێت و نرخەکانی ئەو ساڵە (ساڵی بنەڕەت)ی لێکدەدرێتەوە، هەروەها بەگوێرەی نرخەکانی ئەو ساڵە دیاریکراوەش بڕی ئەو شمەك و کارگوزارییانەش کە لەساڵەکانی دیکە بەرهەم هاتوون حیساب دەکرێن.

پێکهێنەرەکانی داهاتی نەتەوەیی:

بەگوێرەی ئەو پۆلێنکردنەی لەدەزگای ئاماری سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکان کراوە، ئابووری نەتەوە لە سێ کەرتی سەرەکی پێکدێت و هەریەکەشیان لەچەند چالاکییەکی ئابووری پێکدێن و داهاتی نەتەوەش لەسەرجەمی بەرهەمی ئەم کەرتانە پێکدێت کەئەمانەن:

١- کەرتی شمەك ئامێز: پێکدێت لە:

أ- کشتوکاڵ و دارستان و ڕاوکردن.

ب- کانزاکاری و کانەبەرد: دەرهێنانی نەوتی خاو و کانزاکانی دیکەش دەگرێتەوە.

ج- پیشەسازییە گۆڕانکارییەکان : وەك پیشەسازییەکانی بەکاربردن و پیشەسازی شمەکی نیمچە دروستکراو.

د- کارەبا و گاز و ئاو.

هـ- دامەزراندن و بینا دروستکردن.

٢- کەرتی دابەشکردن: پێکدێت لە:

أ- گواستنەوەو هاتووچۆ و عەمبارکردن.

ب-بانکەکان و بیمەکردن و خانووبەرە.

ج- بازرگانی ناوخۆ و دەرەکی.

٣- کەرتی کارگوزاری: لە سەرجەمی کارگوزارییە کۆمەلایەتی و گشتییەکان و کارگوزارییەکانی کەرتی تایبەت پێکدێت.

ڕێگەکانی حسابکردنی داهاتی نەتەوەیی:

لەم برگەیەدا باس لەسەر ڕێگەو شێوازە بەکارهێنراوەکانی پێوانەکردن و خەملاندنی داهاتی نەتەوەدا دەکەین کە بەکارهێنراون، بەپشت بەستن بەو داتا ئامارگیرییانەی کە تایبەتە بەداهاتی نەتەوە و چۆنیەتی هەڵسوڕاندنیان و لەم حسابکردنە ئاستی چالاکی ئابووری بۆ هەموو کەرتەکان ڕوون دەبێتەوە و ڕادەی گەشەکردن و پەرەسەندنیان نیشان دەدرێت، هەروەها ئەم حسابکردنە قەبارەی بەرهەمهێنان، قەبارەی خەرجی بەکارهێنان و وەبەرهێنان و قەبارەی مامەڵە لەگەڵ دەرەوە (بازرگانی دەرەکی) پیشان دەدات، لەلایەکی تریشەوە حسابکردنی داهاتی نەتەوە بەشداری دەکات لە بەهێزکردنی ئامرازەکانی شیکردنەوەی ئابووریدا کە توێژەری ئابووری پشتی پێ دەبەستێت لەشیکردنەوە و لێکدانەوەی دیاردەو گرفتە ئابوورییەکان و چارەسەرکردنیان.

ڕێگەی یەکەم: ڕێگەی بەهای زێدەدانراو یان بەرهەمی تەواوەتی: (Value Added approach)

پوختەی ئەم ڕێگەیە ئەوەیە کە هەموو شمەك و کارگوزارییە بەرهەم هێنراوەکان لەکەرتە ئابوورییە جۆراوجۆرەکانی (شمەك ئامێر – دابەشکردن – کارگوزاری) کۆبکەینەوەو بەها نەختینەییەکانیان بەپێی نرخی بازاڕ حیساب دەکەین:

بەهای بەرهەمی هەمووەکی = شمەك و کارگوزاری بەرهەمهێنراو × نرخەکانیان واتە(بڕەکەی× نرخەکەی)

و لەدواییـدا بـەهای پێویسـتییەکانی بەرهـەمهێنان وەك کەرەسـتەی خـاو و شمـەکی نیمچـە دروسـتکراو و وزە و..........هتـد حسـاب دەکـەین کـە بەشدارییان کـردووە لەچـالاکی بەرهەمهێنانەکـەدا و بـەهای پێویسـتییەکانی بەرهـەمهێنان لەبـەهای بەرهـەمی هـەمووەکی دەردەکـەین دەگەینـە بـەهای زێدەدانراوی هەر کەرتێك، بۆیە دەتوانین پێناسەی **(بەهای زێدەدانراو)** بکەین بـەوەی: **(جیاوازییـە لـەنێوان بـەهای بەرهـەمی هـەمووەکی بـۆ یەکەیـەکی بەهەمـداری و بـەهای پێویسـتییەکانی بەرهـەمهێنان کـە بـەکارهێنراوە لـە چالاکی بەرهەمهێناندا لەماوەیەکی دیاری کراودا (ساڵێك))**

بەهای زێدەدانراو= بەهای بەرهەمی هەمووەکی – بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان

بەکۆکردنەوەی بەهای زێدەدانراوی هەموو کەرتە ئابوورییەکان (شمەك ئـامێر – دابەشەکی – کارگوزاری) سـەرجەمی داهاتی نەتەوەمان دەست دەکەوێت.
 گەر وادابنێین لەکـەرتی پیشەسـازیدا پرۆژەیـەکمان هەیـەو قومـاش بەرهـەم دەهێنێت و بەهای بەرهەمی هەمووەکی ئـەم پرۆژەیـە (١٥٦٠٠ دۆلار) بێـت و بـەهای پێویسـتییەکانی بەرهـەمهێنانیش لـەم چـالاکی بەرهەمهێنانـەدا بـەم شێوەیە بووە:

داتاکان	بەهاکان بە دۆلار
کڕینی لۆکە	١٠٠٠٠
تێچوونی گواستنەوەی لۆکە بۆ کارگە	٢٥٠
تێچوونی گواستنەوەی لۆکە چنراوەکان بۆکارگەی بۆیاخکردن	٥٠
بۆیاخکردن و نەخشکردنی قوماشەکان	١٥٠
وزە	٥٠
بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان	١٠٥٠٠

بەهای زێدە دانراو = بەهای بەرهەمی هەمووەکی – بەهای پێویستییەکانی بەرهەمهێنان

= ١٥٦٠٠ – ١٠٥٠٠

= ٥١٠٠ دۆلار

لەمەشەوە بە دۆزینەوەی بەهای زێدەدانراوی هەموو کەرتەکانی ئابووری کۆکردنەوەیان بەهای داهاتی نەتەوەمان دەست دەکەوێت.

ڕێگەی دووەم: ڕێگەی داهاتی دابەشکراو(Income disturputed Approach):

ئەم ڕێگەیە لە حسابکردنی داهاتی نەتەوەدا پشت بە کۆکردنەوەی ئەو داهاتانەی دەبەستێ کە بەسەر هەموو خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دابەشکراوە، واتە کۆکردنەوەی دەسهاتی بنەماکانی بەرهەمهێنانە و داهاتی نەتەوەش بەم شێوەیەی خوارەوە دابەش دەکرێت:

أ- کرێ و موچە و پاداشتەکان: دەدرێت بە کرێکارەکان و کارگێڕییەکان و هونەرییەکان و کەسانی دیکە.
ب- موڵکانە و کرێ خانوو: دەدرێت بە خاوەن زەوی و خانووبەرەکان.
ج- سوو: دەدرێت لە بەهای بەکارهێنانی سەرمایەدا.
د- قازانج: داهاتی ڕێکخەر دەنوێنێت کە بەشدارە لە چالاکی بەرهەمهێنان‌دا.

بە کۆکردنەوەی ئەم داهاتە دابەشکراوانەی گشت کەرتە ئابوورییەکان کە بەسەر خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەبەخشرێتەوە لە ماوەی ساڵێکدا بەهای نەختینەیی داهاتی نەتەوەیی ئەو وڵاتەمان دەست دەکەوێت.

ڕێگەی سێیەم: ڕێگەی خەرجکردن (Expenditure Approach):

ئەم ڕێگەیە بە یەکێك لە ڕێگە سەرەکییەکانی دیاریکردنی داهاتی نەتەوەیی یاخود بەرهەمی نەتەوەیی دادەنرێت لە کۆمەڵگەداو تیڕوانین بۆ داهاتی نەتەوەیی لە گۆشەی خەرجکردنی کۆتایی بۆ شمەك و کارگوزارییە تەواوەکانی بەکاربردن و وەبەرهێنان لە ماوەیەکی دیاری کراودا (ساڵێك) کە کە لەلایەن کەس و دەزگاکانی میرییەوە خەرج دەکرێن، ئەم ڕێگەیە پێشی دەوترێت ڕێگەی بەکارخستن یان خەرجکردنی داهاتی ڕەخساو کە خاوەن بنەماکانی بەرهەمهێنان دەستیان دەکەوێت.

ئەم ڕێگایە خەرجییەکان لەسەر بنەڕەتی دوا بەکارهێنانیان حساب دەکرێت و خەرجییە ناوخۆییەکان دابەش دەکرێتە سەر چوار بنەمای سەرەکی و خۆی لەمانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:

أ- خەرجی بەکاربردن: ئەمەش خەرجی کەرتی خێزان دەگرێتەوە بۆ شمەکە ئەمەندارەکان (ئۆتۆمبێل - تەلەفزیۆن - جلشۆر... هتد) و شمەکی بەکاربردن(خۆراک - جلوبەرگ .... هتد).

ب- خەرجی وەبەرهێنانی ناوخۆیی تایبەتی: ئەمەش خەرجی کەرتی بەرهەمهێنان دەنوێنێت لەسەر شمەکی بەرهەمهێنانی وەك ئامێر - مەکینە.

ج- خەرجی میری: دوو جۆر خەرجکردن دەگرێتەوە:

١- ئەو خەرجیانەی میری کە لە بەرامبەریاندا شمەك یان کارگوزاری دەست دەکەوێت.

٢- ئەو خەرجیانەی میری کە لە بەرامبەریاندا هیچ شمەك و کارگوزارییەکی دەست ناکەوێت.

د- پوختەی مامەڵە دەرەکییەکان: ئەمەش پوختەی ئەو مامەڵە دەرەکییانە دەنوێنێت کە دەوڵەت ئەنجامی دەدات لەگەڵ دەوڵەتەکانی تردا بەشێوەی (هاوردەو ناردەنی).

کەواتە: پوختەی مامەڵەی دەرەکی = نێراو - هێنراو

لێرەشەوە شارەزای ئەوە دەبین کە خەرجی نەتەوە(داهاتی نەتەوە) دەکاتە سەرجەمی هەموو خەرجییەکانی هەر چوار کەرتەکانی (خەرجی بەکاربردن+ خەرجی وەبەرهێنان + خەرجی میری + پوختەی مامەڵە دەرەکییەکان).

ئاستەنگەکانی حسابکردنی بەرهەمی ناوەخۆ (داهاتی نەتەوە):

لە کاتی خەمڵاندنی داهاتی نەتەوەدا شارەزایانی ئەم بوارە ڕووبەڕووی چەندین ئاستەنگ دەبنەوە کە خۆی لە جیاوازی دیاری کردنەکان دەبینێتەوە، وا لە خوارەوەش چەند ئاستەنگێک دەست نیشان دەکەین:

١- ڕێگاکانی ئامادەکردنی حسابی داهاتی نەتەوە لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ یەکێکی تر بە پێی شێوازی ئامادەکردنی حسابەکان لەلایەك و بە پێی ڕادەی بوونی داتا لەسەر مامەڵە ئابوورییەکان کە ئەنجام دەدرێت لە سەر چالاکییە ئابوورییەکانیان جیاوازە لە کاتی ئامادەکردنەکەدا لە لایەکی ترەوە.

٢- کەمی داتا ئامارگرییەکانی تایبەت بەداهاتی نەتەوە، چونکە هەندێك شمەك و کارگوزاری کە لە کۆمەڵگەدا بەرهەم دەهێنرێت ئەو داتا(زانیارییە) فەرمییانە نیشانیان نادات، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە دیاریکردنی داهاتی نەتەوە کەمتر بێت لە ڕاستییەکەی.

٣- بەرهەمهێنانی هەندێك کارگوزاری لەلایەن ئەندامانی کۆمەڵگەوە بەکاردەهێنرێت بێ ئەوەی بچێتە بازاڕ و بەهایان دیاری بکرێت وەك ئەو کارگوزارییە کەسییانەی کە ئەندامانی کۆمەڵگەیەك پێشکەش بە یەکتری دەکەن، وەك ئەو خزمەتگوزاری و کارەی ژنەکان لەماڵەوە دەیکەن، یان کاتێ جوتیارەکان بەشێك لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکانیان بەکاردێنن و ئەم کارگوزارییانە حیساب ناکرێن، ئەمەش دەبنە هۆی ئەوەی ڕاستی خەمڵاندنی داهاتی نەتەوە کەمتر بێت.

٤- گرانی جیاکردنەوە لە نێوان شمەك و کارگوزارییە ناوەندییەکان و شمەك و کارگوزارییە تەواوە دروست کراوەکان وەك کارگوزاری دادگا و بەرگری و ئاسایش کە هەموویان کارگوزاری تەواو دروست کراون و بەهاکانیان بە پێی ئەو خەرجیانە دیاری دەکرێت کە دەوڵەت ئەنجامی داوە، بەڵام هەندێك لە

ئابووریناسـەکان جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکەنـەوە کـە ئەمانـە کـارگوزاری ناوەندین و تەواو دروستکراو نین.
٥- هەنـدێك دەسـهات هەیـە کـە خاوەنـەکانیان وەری دەگـرن بـێ ئـەوەی بەشـداریان کردبێـت لـە بەرهەمهێنانـدا وەك بەخشـینەکان و دیاریـەکان و یارمەتییەکانی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی بۆ پـیرو پەککەوتـەکان لەبەر ئەوە پێویستە لە داهاتی نەتەوەدا حساب نەکرێت، چونکە لـە ڕاستییەکەی زیاتر دەردەکەوێت.

بارگۆڕانی ئابووری:

ژیـانی ئـابووری کۆمەڵگـە نوێیـە سـەرمایەدارییەکان بـەوە دەناسـرێت کـە تووشی بارگۆڕانی بەخول دەبێت لـە بەرهـەمهێنانی هەمووەکیدا، بـەڵام ئـەم بارگۆڕانـە بەخولانـە لـە بـیرۆکەی ئابووریدا بایەخپێـدانیکی ڕێژەیی کـەمیان بەرکەوتووە تا ئەم سەردەمە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بارگۆڕانە بە خوولەکان لەکۆندا شوێنەواری کۆمەڵایـەتی بـەرفراوانی لێ نەکەوتـەوە، بـەڵام پـاش جـەنگی جیهـانی یەکـەم بێکـاری بـەردەوام (ماوەدرێـژ) لـە نێـوان کرێکارەکاندا سەری هەڵدا.
لەو دەوڵەتانەی کە لەڕووی ئابوورییەوە پێشکەوتوون و ئەو بێکارییەی دوای جـەنگی جیهـانی یەکـەم سـەری هەڵـدا بـووە دیاردەیـەکی جیهـانی، جیهـان لەسەرویەندی ماوەی نێوان ١٩٢٩ – ١٩٣٣ بێ بازاڕیـەکی گـەورەی بـەخۆوە بینی کە بـووە هـۆی زۆربـوونی ژمـارەی بێکـاران، هـەر ئەمـەش بـووە هـۆی ئەوەی کە لە سروشت و هۆکارەکانی بارگۆڕانی ئابووری بکۆڵنەوە و بەشێکی گەورەی نووسینە ئابوورییەکانیان بۆ تـەرخان بکـەن لـە مـاوەی ئـەم پـەنجا ساڵەی دواییدا.

پێناسەی بار گۆڕانی ئابووری:

مەبەست لە بارگۆڕانی ئابووری (ئەو قۆناغانەن کە چالاکی ئابووری گشتی بە بەرزبوونەوە بێت یان نزمبوونەوە پێدا تێپەڕ دەبێت بە گوێرەی ئەو گۆڕانانەی لە خواست و خستنەڕووی هەمووەکیدا ڕوودەدات، چوار قۆناغ هەیە بۆ بارگۆڕانی ئابووری کە ئەمانەن ﴿وەستاوی ، بێ بازاڕی ، بوژانەوە، برەوسەندن﴾.

قۆناغەکانی بارگۆڕانی ئابووری

١- قۆناغی وەستاوی (الركود) Recession :

مەبەست لە وەستاوی کەمبوونەوەی بەرهەمی هەمووەکی و داهات و کارپێدان و ئاڵوگۆڕی دەرەکییە. بەزۆری شەش مانگ یان زیاتر دەخایەنێت و ئەم دۆخە بە کەمبوونەوەی چالاکی ئابووری دەناسرێت لە زۆربەی کەرت و چالاکی و بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا.

٢- قۆناغی بێ بازاڕی (الكساد) (Depression):

ئەم قۆناغە چالاکی ئابووری و کۆمەڵایەتی تیایدا دەگاتە نزمترین ئاست پاش ئەوەی قۆناغی وەستاوی کە بەردەوام دەبێت و بەوە دەناسرێت کە تێکڕایی بێکاری زیاد دەکات و بازرگانی تووشی بێ بازاڕی دەبێت و نرخەکان زۆر دادەبەزێت.

٣- قۆناغی بوژانەوە (الانتعاش): (Recovery)

پاش قۆناغی یەکەم و دووەم ئابووری نەتەوە دەست دەکات بە بوژانەوە بەهۆی ڕامیارییە ئابوورییە گونجاوەکانەوە کە ئابووری نەتەوە دەست دەکات بە بەرزبونەوەیەکی پلە پلە(لەسەرخۆ) و لەگەڵیدا قازانجی هەمووەکی و کارپێدان و کرێ و نرخی سوو زیاد دەکەن.

٤ - قۆناغی برەوسەندن (الازدهار) (Boom):

ئەو قۆناغەیە کە بەرهەمهێنانی تێدا دەگاتە بەرزترین ئاست پاش قۆناغی بوژانەوە و بە بەرزبوونەوەی ئاستی بەرهەمهێنان و کارپێدان و گەشەکردنی بازرگانی و بەرزبوونەوەی ئاستی داهات دەناسرێت یان قۆناغێکە کە هەموو هۆکارەکانی بەرهەمهێنان لە کار دەبن.

دەتوانرێت ئەم چوار قۆناغە بەم شێوەیەی لای خوارەوە وێنە بکرێت:

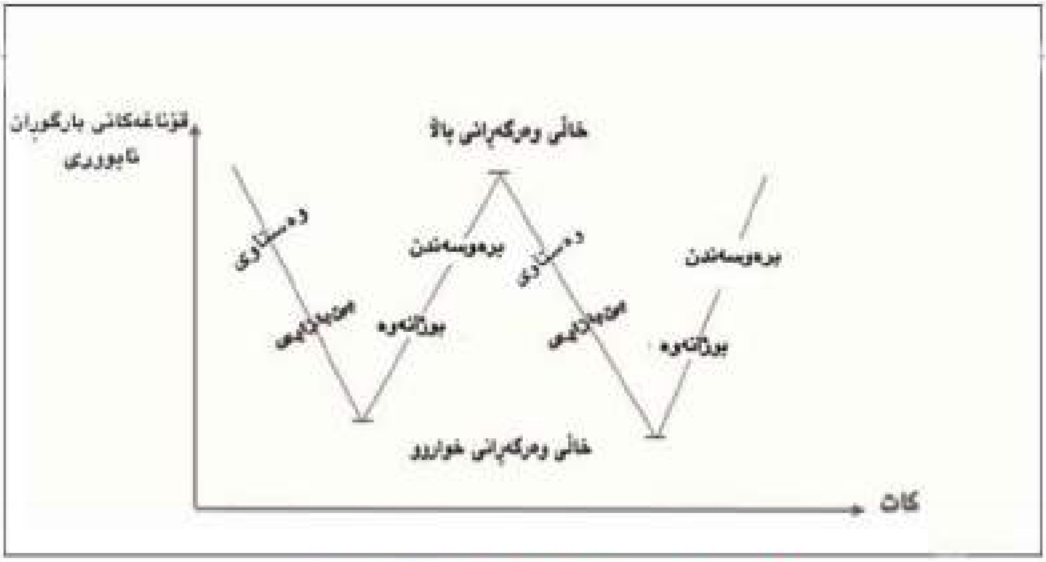

شێوەی ژمارە (٢) قۆناغەکانی بارگۆڕانی ئابووری

چەند نیشانیەکی سەرەکی بۆ دیاریکردنی ئەم قۆناغە ئابوورییانەدا بەکاردێن کە ئەمانەن:

أ- گۆڕان لە سەرجەم یان پوختەی بەرهەمی نەتەوە.

ب- گۆڕان لە تێکڕای بێکاری یان کارپێدان.

ج- گۆڕان لەئاستی گشتی نرخ بۆ سەرجەم شمەك و کارگوزارییەکان.

بەڵام لێکدانەوەی هۆکارەکانی بارگۆڕانی ئابووری دەتوانین لە دوو بۆچووندا کۆ بکەینەوە کە ئەمانەن :

- **بۆچوونی یەکەم (ئاراستەی یەکەم):**

بارگۆڕانەکە وا لێك دەداتەوە کە بەهۆی کەمی خواستی هەمووەکی و بەتایبەتیش خواستی بەکاربردنەوە دروست دەبێت، بەمانایەکی تر خەرجکردن بۆ شمەکی بەکاربردن کەمترە لەقەوارەی بەرهەمهێنان بەهۆی خراپ دابەشکردنی داهات و سامانەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی زیادە لەبەرهەمهێنانی شمەك و لەبەرامبەریدا خواستێکی کەم هەیە دروست ببێت، ئەوەش وا دەکات بێ بازاری ڕوو لەو شمەکە بکات و ئاستی بەرهەمهێنان کەم بێتەوە، لەکۆتاییدا دەبێتە هۆی لەکارخستنی بەشێك لەیەکەکانی بەرهەمهێنان و بەرزبوونەوەی تێکڕای بێکاری و لەپاشاندا وەستاوی و بێ بازاری دروست دەکات. ئەم بۆچوونە پێی دەوترێت (کەمبوونەوەی بەکاربردن)، (under consumption)، چونکە توانای شت کڕین بەبەردەوامی کەمترە لە قەوارەی بەرهەمهێنان.

بۆچوونی دووەم (ئاراستەی دووەم):

بارگۆڕانی ئابووری بەهۆی فراوانبوونی وەبەرهێنانەوە دروست دەبێت، چونکە وەبەرهێنەکان گەشبینن یان دڵفراوان و بەئومێدن و دیاری کردنەکانیشیان(خەملاندنیان) ورد نەبووە. ئەم فراوانکردنە دەبێتە هۆی دروستبوونی گرفتێک لە هاوسەنگی نێوان پاشەکەوت و وەبەرهێنان، ئەمەش دەبێتە هۆی دامەزراندنی دامو دەزگای بەرهەمهێنانی زۆر و لەپاشاندا فراوانبوون لە بەرهەمهێنانی شمەك و کارگوزارییەکان بەڕادەیەك گەورەتر بێت لەقەبارەی خواست لەسەریان، ئەمەش بەدەرکەوتنی وەستاوی و بێ بازاڕی کۆتایی دێت.

لەوەی پێشەوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەبارگۆڕانی ئاستی چالاکیە ئابوورییەکان ئەو دۆخە ناهاوسەنگیە دەنوێنێت کە لە نێوان داهاتی نەتەوە و خەرجی نەتەوەدایە، کاتێك داهاتی نەتەوە یەکسان بێت بە خەرجی نەتەوە ئەوا ئابووری نەتەوە لە **دۆخی هاوسەنگی** دا دەبێت(خواستی هەمووەکی یەکسان دەبێت بە خستنەڕووی هەمووەکی)، بەڵام ئەگەر قەبارەی خەرجی نەتەوە کەمتر بێت لە قەبارەی داهاتی نەتەوە ئەوا ئابووری لە **دۆخی داکشانەوە** دەبێت، بەڵام ئەگەر قەبارەی خەرجی نەتەوە گەورەتر بێت لە قەبارەی داهاتی نەتەوە ئەوا ئابووری لە **دۆخی بەرفراوانبوون** دا دەبێت(هەڵاوسان).

کەواتە بارگۆڕانی ئابووری کە چالاکیە ئابوورییەکان ڕوویەڕووی دەبنەوە لە ڕاستیدا دەرچوونی چالاکیە ئابوورییەکانە لەو دۆخی هاوسەنگییەی کە هەیەتی و ڕووەکانی ئەم بارگۆڕانانەش داکشانەوە و هەڵاوسانە کە دێنە سەر شیکردنەوە و چۆنیەتی چارەسەرکردنیان.

هەڵاوسان
INFLATION

پێشەکی:

هەڵاوسان بە یەکێك لە گیروگرفتە ئابوورییە سەرەکییەکان دادەنرێت کە لەم سەردەمەدا جیهان پێوەی دەناڵێت، سەرەڕای بایەخدانی ئابووریناسەکان بەم دیاردەیە هەتا ئێستا مشتومڕێکی زۆر هەیە دەربارەی هۆکارەکانی و کاریگەری ئابووریان لەسەر ڕژێمی ئابووری و باشترین ڕامیاری کە پێویستە پەیڕەو بکرێت تا زاڵ بین بەسەریدا یان چارەسەری بکرێت.

لەمڕۆدا هەڵاوسان شوێنێکی گەورەی دیاری کردووە لە لێکۆڵینەوەی زانستی ئابووریدا لەبەر چەند هۆیەك کە لە گرنگترینیان:

١. بیریی کلاسیکی (کۆن) هەمیشە هۆکارەکەی بە زۆربوونی بڕی دراو و بەرزبوونەوەی ئاستی گشتی نرخەکان دەبەستێتەوە، بێ ئەوەی ئاماژە بە هۆکارەکانی تر بکات.

٢- مەترسی لە کاریگەری هەڵاوسان لەسەر چالاکییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان.

٣- هەڵاوسان پاش جەنگی جیهانی دووەم بووە بە دیاردەیەکی بڵاو لە زۆربەی دەوڵەتە پێشکەوتووەکان و تازەپێگەیشتووەکان دا.

پێناسەی هەڵاوسان:

(هەڵاوسان ئەو بەرزبونەوە بەردەوام و هەست پێکراوەیە لە ئاستی گشتی نرخەکاندا ڕوودەدات لە دەوڵەتێکدا لەوە دروست بووە کە خواستێکی زیاتر هەیە لەچاو خستنە ڕووی شمەکو کارگوزارییەکاندا لە ماوەیەکی دیاری کراودا کە لەشەش مانگ زیاترە).

یان ئەو زۆربوونی بڕی پارەیەیە کە بە ڕادەیەکە لەگەڵیدا بەهای پارە لە بازارەکاندا دادەبەزێت.

جۆرەکانی هەڵاوسان:

١- هەڵاوسانی خشۆك (هەڵاوسانی مام ناوەندی):

ئەو هەڵاوسانەیە کە نرخەکان بە تێکڕایەك زیاد دەکات ناگاتە ١٠٪ و زۆر لەسەرخۆ دەبێت لە زیادبوونەکانیدا.

٢- هەڵاوسانی سەرکێش:

ئەو هەڵاوسانەیە کە ئاستی گشتی نرخەکان بە تێکڕاییەکی زۆر بەرز زیاد دەکەن و تیایدا دەستاودەستکردنی دراو زۆر دەبێ و دراوەکان لە ئەرکی سەرەکی خۆیان دەوەستن کە کۆکەرەوەی بەهاکانن، ئەمەش دەبێتە هۆی هەرەسهێنانی سیستەمی نەختینەیی و نەمانی بەهای یەکەی دراو، وەك ئەوەی لە ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٢١ ڕوویدا ئەم جۆرەش بەزۆری بەستراوەتەوە بە هەلومەرجی شەڕ و شۆڕش و جێگیر نەبوونی باری ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی دەوڵەتەوە.

٣- هەڵاوسانی کپکراو:

بریتییە لە دانانی نرخ لەلایەن دەسەڵاتدارە بەرپرسەکانەوە و بارێکی کاتییە، چونکە یان ئەوەتا دەسەڵاتداران دەتوانن باری ئابووری ڕاست بکەنەوە بە کار ڕاپەڕاندنەکانیان لە ڕێگەی نرخی زۆرەملی و دابەشکردن بە کۆبۆن یان ئەوەتا بارەکە لە دەست دەردەچێت و هەڵاوسانەکە ڕوو لە زیاد بوون دەکات و زۆرجار ئاڵۆزتر دەبێت و دەگۆڕێت بۆ هەڵاوسانی سەرکێش.

٤- هەڵاوسانی بەخێرایی زیاد بوو:

بریتییە لە بەرزبوونەوەی نرخەکان بە تێکڕایەك کە زۆرترە لە تێکڕایی زیادبوونی هەڵاوسانی خشۆك، بەڵام ماوەی مانەوەکەی لە هەڵاوسانی خشۆك کەمترە.

هۆیەکانی هەڵاوسان:

١- هەڵاوسانی خواست: (Demand inflation)

ئەم جۆرەی هەڵاوسان لە ئەنجامی ئەوەوە پەیدا دەبێت کە قەبارەی پارە لای کەسەکان زۆر زیاد دەکات و قەبارەی شمەك و کارگوزارییەکانی رەخساوی کۆمەڵگە جێگیر دەبێت (ناگۆڕێت)، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی نرخەکان بە شێوەیەکی بەردەوام و ڕوو لە زیادبوون هەڵاوسانێك دەهێنێتە کایەوە کە پێی دەوترێت **(هەڵاوسانی خواست)**.
لەوانەیە لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی ببێتە هۆی دەرکەوتنی ئەم جۆرە ئەوە بێت کە بە کورتهێنانی دارایی ناسراوە (ئەو دۆخەیە کە خەرجییەکانی گشتی زیاتر بێت لە دەسهاتی گشتی) و کاتێك میری چارەسەری ئەم کورتهێنانە دەکات لە ڕێگەی دەرکردنی دراوەوە لەلایەن بانکی مەرکەزییەوە ئەوا ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئابووری بە بڕێکی زۆری پارە تێر بکرێت (پارەدار بکرێت) کە لە بەرامبەریدا فراوانبوونێك لە توانای بەرهەمهێنانی وڵاتدا نایەتەدی، ئەم جۆرەی هەڵاوسان بە زۆری دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان دەگرێتەوە، چونکە ئەم دەوڵەتانە ناتوانن قەبارەی بەرهەم هێنراویان زیاد بکەن لە کاتی زیادبوونی خواستدا بەهۆی ئەوەی دەزگای بەرهەمهێنانیان نەرم نییە.

٢- هەڵاوسانی تێچوون (Cost puch inflation):

هەندێك جار بەرهەمهێنەكان ڕووبەڕووی زیادبوونێكی كتوپڕ دەبنەوە لە تێچوونی بنەماكانی بەرهەمهێناندا،ئەویش كاتێ خۆیان لەبەرامبەر سەندیكای بەهێزی كرێكارانی ببیننەوە كە توانای بەرزكردنەوەی ئاستی كرێی كرێكارەكانی هەبێت یان لەوانەیە نرخی هەندێ كەرەستەی خاو بە شێوەیەكی كتوپڕ بەرز بێتەوە، لە هەردوو دۆخەكەدا ئەمە كاریگەرییەكی ڕاستەوخۆ بەجێ دەهێڵێت لەسەر نرخی كۆتایی بەرهەم هێنراوەكان كە زیادبوونی تێچوون لە بنەماكانی بەرهەمهێناندا كە كاری تێكردون.

ئەم كاریگەرییەش هەستپێكراوتر دەبێت كاتێك زیادبوونی تێچوونی بەرهەمهێنان زۆر بێت، وڵاتانی ئەوروپا بە شێوەیەكی تایبەتی تووشی ئەم دۆخە هاتن كاتێك نرخی سەرچاوەكانی وزە چوار ئەوەندە زیادی كرد لە كاتی قەیرانی نەوت لە ساڵی ١٩٧٣دا، ئەمەش تووشی گێژاوی هەڵاوسانی تێچوونی كردن، چونكە زیادبوونی نرخی وزە كاری كردە سەر هەموو بەرهەم هێنراوەكان و نرخی دەرامەتەكان بە شێوەیەكی گەورە و بەردەوام زیادی كرد لە ماوەی ساڵانی ١٩٧٣-١٩٧٨. بێگومانی گرانە دەست بەسەر تێچوونەكان دابگیرێت ئەگەر لەو جۆرە بێت كە بنەماكانی بەرهەمهێنان لە دەرەوە هێنرابن، چونكە ئەو دەوڵەتە ناتوانێت نرخی دەرامەتەكان بە شێوەیەكی تەواوەتی كۆنترۆڵ بكات، هۆكاری ئەمەش ئەوەیە دەرامەتەكان هەر لە بنەڕەتەوە بەگرانی هێنراون.

٣- هەڵاوسانی هێنراو (Imported inflation)

ئەم جۆرەی هەڵاوسان لە ئابوورییە بچووكراوەكان و تازە پێگەیشتووەكاندا دەردەكەوێت و پێناسەش دەكرێت بەوەی كە **(ئەو زیادبوونە خێرا و**

بەردەوامەیە بۆ نرخی ئەو شمەك و كارگوزرایيە تەواوانەی لە دەرەوە هێنراون، وەك (جلوبەرگی ئامادەكراو، پێڵاو، خۆراكی ئامادەكراو) ، ئەمەش مانای ئەوەیە كە دەوڵەت كۆمەڵێك شمەك و كارگوزاری دەهێنێتە ناوەوە كە خۆیان نرخەكانیان بەرزە و ناچارە لە بازاڕە ناوخۆییەكاندا بەو نرخە بەرزانە بیانفرۆشێتەوە)، ئەم دەوڵەتـە ناتوانێـت هـیچ ڕۆڵێكـی بەرچـاو ببینێـت لـە دیـاریكردنی نرخـی شمەكـە هێنراوەكاندا، لەبەر ئەوەی ئەم دەوڵەتە بەكاربەرێكی بچووكە و ناتوانێت كار بكاتە سەر قەوارەی بازاڕە جیهانییەكان و نرخەكانیان.

٤- هەڵاوسانی نەختینەیی:

هەروەك دەزانین زیادبوونی بڕی پارە لە كۆمەڵگە بێ ئەوەی زیادبوونی قەبارەی بەرهەمهێنانی شمەكی لەگەڵدا بێ دەبێتە هۆی زیادبوونی نرخـەكان و دواتـر دەبێتـە هـۆی دابـەزینی هێـزی كڕینەكـەی، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی زیادبوونێكی لەناكاو لە دەستاو دەستكردنی ئەو دراوە، لە كۆتاییدا دەبێتـە هۆی بەرزبوونەوەی ڕوو لەزیادی نرخی شمەك و كارگوزارییەكان و هەڵاوسانی سەركێش دروست دەكات، چونكە خـەڵك پێشبینی ئـەوە دەكـەن كـە هێـزی شت كڕینی دراوەكە زیاتر دابەزێت و بەخێراترین كات بیگۆڕنەوە بە دراوێكـی تر بەها جێگیر یان زەوی وزار یان زێڕ.

کاریگەرییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی هەڵاوسان:

هەڵاوسان چەندین کاریگەری ئابووری و کۆمەڵایەتی لێدەکەوێتەوە، کە دەتوانین بەم شێوەیەی خوارەوە پوختەکانیان بخەینەڕوو:

١. هەڵاوسان لاسەنگی لە تەرازووی پارەدان دروست دەکات و بەرەو کورتهێنانی دەبات ، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە خواست زۆرە لەسەر هێنراوەکان و قەبارەی نێردراوەکان کەم دەکات، چونکە ئەو زیادەی هەڵاوسانەی لە خەرجی میرییدایە زیادبوونی خواستی لێدەکەوێتەوە کە تەنها شمەکە بەرهەم هێنراوەکانی ناوخۆ ناگرێتەوە، بەڵکو هێنراوەکانیش دەگرێتەوە، هەڵاوسانەکە بەرەو بەرزکردنەوەی تێچوونی بەرهەمهێنانی ئەو شمەکانەش دەچێت کە بۆ ناردنە دەرەوەن، ئەمەش توانای بەربەرەکانی لە بازاڕە دەرەکییەکاندا لاواز دەکات، بۆیە خواستی دەرەکی لەسەر کەم دەکاتەوەو کورتهێنان دروست دەکات بۆ تەرازووی پارەدان.

٢. بەردەوام بەرزبوونەوەی نرخەکان شڵەژان و پشێوی لە جێبەجێکردنی پرۆژە ئابوورییەکاندا دروست دەکات کە مەحاڵە بتوانرێت تێچوونی دامەزراندنی پرۆژەکان بەشێوەیەکی تەواوەتی دیاری بکرێت کە بەکارهێنراوەکانیان بە بەردەوامی لە کاتی جێبەجێکردنی پرۆژەکەدا بەرزدەبێتەوە، ئەمەش لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەندێك لە کەرتەکان نەتوانن دەرامەتی پێویست پەیدا بکەن بۆ تەواوکردنی پرۆژەکانیان.

٣. هەڵاوسان دەبێتە هۆی ئەوەی کەسەکان متمانەیان بە دراوەکەیان بێهێز بێت و هاندەری پاشەکەوت کردنیشی لاواز دەبێت، چونکە ئەگەر بەهای پارە بەرەو دابەزینی بەردەوام ڕۆیشت، ئەوا ئەو ئەرکە لەدەست دەدات کە

کۆکەرەوەی بەهایە، ئەمەش حەزی هەڵگرتنی شمەکیان لەلا زیاتر دەکات بەرامبەر بە دراو، بەمەش ئارەزوویان زیاتر بەرەو خەرجکردنی بەکاربردن دەڕوات، ئەوەشی کە دەمێنێتەوە لە دراو دەیگۆڕنەوە بە زێڕ و ئەو دراوە بیانییانەی بەهاکانیان جێگیرە یان ئاراستەی کڕینی شمەکی تەمەن درێژ و زەوی وزاری دەکەن.

٤. هەڵاوسان دەبێتە هۆی دووبارە دابەشکردنەوەی داهات:

بەرزبوونەوەی ئاستەکانی نرخ دەبێتە هۆی دابەزینی هێزی کڕین لای ئەو کەسانەی داهاتەکانیان دیاری کراوە کە زۆرینەی کۆمەڵگە پێك دەهێنن لە کاتێکدا خاوەن زەوی و زار و خانوبەرە و پیاوانی کار کە کەمینەن لە کۆمەڵگەدا هەڵاوسانەکە دەبێتە هۆی زیادبوونی داهاتەکانیانو دابەش کردنەوەی داهاتەکە بە شێوەیەك دەبێت کە لە بەرژەوەندیان بێت.

چارەسەری هەڵاوسان:

دەتوانرێت بە چەند شێوازێکی جیاواز چارەسەری هەڵاوسان بکرێت کە گرنگترینیان ڕامیاری نەختینەیی و ڕامیاری دارایی و ڕامیاری دەستێوەردانی ڕاستەوخۆیە و ئەم ڕامیاریانەش خۆیان لەم کار ڕاپەڕاندانەی خوارەوەدا دەبینێتەوە:

١- ڕامیاری نەختینەیی:

ئەو ڕامیارییەیە کە پەیوەندی بە دراو ودەزگای بانکەوە هەیە وکاردەکاتە سەر خستنەڕووی دراو تا قەبارەی هێزی شت کڕین فراوان بکات یان کەم بکاتەوە، وا لە خوارەوە بەکورتی باسی ئامرازەکانی ڕامیاری نەختینەیی دەخەینە ڕوو:

ا- نرخی سوو: ئەو نرخەیە کە بانکە بازرگانییەکان لەگەڵ کەسەکاندا مامەڵەی پێ دەکەن واتە ئەو نرخی سووەیە کە بانکە بازرگانییەکان لە کاتی بەخشینی قەرزەکان و ئاسانکارییە متمانییەکاندا بۆ کەسەکان دەستیان دەکەوێت و ئەوەشە کە کەسەکان لە بەرامبەر پاشەکەوتەکانیان لای بانکە بازرگانییەکان دەستیان دەکەوێت.

بانکە بازرگانییەکان پابەند دەبن بە بەرزترین ئاستی نرخی سووە کە بانکی مەرکەزی دیاری دەکات و لە کاتی هەڵاوساندا نرخی سوو بەرز دەکرێتەوە لەسەر سپاردەکان تا هانی کەسەکان و دەزگاکانی پێبدرێت بۆ دانانی پارەکانیان، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە گەورەترین ڕێژەی پارە لە بازاڕەکاندا بکێشێتەوە و لە بانکی مەرکەزیدا هەڵبگیرێت، بەڵام لەکاتی داکشانەوەدا بە پێچەوانەیە.

ب- ڕێژەی یەدەگی دراوی یاسایی (ڕێژەی یەدەگی نەختینەیی یاسایی):
بریتییە لەو ڕێژە پارەیەی کە پێویستە بانکی بازرگانی بەپێی یاسا لە بانکی مەرکەزیدا هەڵی بگرێت، ئەو ڕێژە پارەیەش هیچ سوودێکی ناچێتەسەر.

ئەوەی بەڵگە نەویستە ئەوەیە کە گۆڕانی ئەو ڕێژەیە کار دەکاتە سەر پاشماوەی هەر سپاردەیەك لای بانکی بازرگانی، لە پاشاندا کار دەکاتە سەر توانای ئەم بانکانە بۆ قەرزدان و دابینکردنی دراو بۆ دەستاو دەستکردن لە ئابووری نیشتمانیدا.

لێرەدا لەکاتی هەڵاوسان بانکی مەرکەزی هەڵدەستێت بە بەرزکردنەوەی ڕێژەیی یەدەگەکە بۆ ئەوەی قەبارەی پارەی ماوە لەلای بانکە بازرگانییەکان کەم بکاتەوە، بەمەش کار دەکاتە سەر قەبارەی قەرزدان و خستنەڕووی پارە لە گەڵیدا بەهای پارەکەش بەرز دەبێتەوە.

ج- کردارەکانی بازاڕی کراوە(لەسەرپشت): ئەمەش لـەوەدا دەردەکـەوێت کە بانکی مەرکەزی هەڵدەستێت بە کڕین یان فرۆشتنی قەباڵە میرییەکان بە ئامـــانجی ئـــەوەی ڕاســـتەوخۆ کـــاری بکاتـــە ســـەرقەبارەی یەدەگـــە نەختینەییەکان لای بانکە بازرگانیەکان.

لە کاتی هەڵاوساندا بانکی مەرکـەزی ئـەم قەباڵانـە بـە بانکـە بازرگانییـەکان دەفرۆشـێت، ئەمـــەش دەبێتـــە هـــۆی کەمبوونـــەوەی قـــەبارەی یەدەگـــە نەختینییـــەکان و کەمبوونـــەوەی تواناکـــانی قـــەرزدانیان، لـــە کۆتاییـــدا کەمبوونەوەی خستنەڕووی پارە.

٢- ڕامیاری دارایی:

مەبەسـت لـە (ڕامیـاری دارایـی) لـە دیـاریکردنی سەرچـاوە جیاوازەکـانی دەسهات گشتییەکانی دەوڵەت و دیاریکردنی بایەخی هەریەکە لەو سەرچاوانە لەلایەك و لە لایەکی ترەوە دیاریکردنی ئەو ڕێگایانـەی کـە ئـەم دەسـهاتانەی پـێ بـەکار دەهێنرێـت لـە پـارەدارکردنی خـەرجییـەکانی میریـدا، گـرنگترین ئامرازەکانی ڕامیاری دارایی ئەمانەیە:

أ- **زیادکردنی باجەکان:** باج یەکێکە لەو هۆپێناوانەی (ڕێگایانـەی) کـە بەکاردەهێنرێت لە ڕووبەڕووبونەوەی هەڵاوسان و بێ بازاڕی، جا ئـەو باجە لەسـەر داهـاتی باجـەکانی سـەرشمەك و کـارگوزرای سـەپێنراو بێت. بـاج بـە کاریگـەرترین هۆپێنـاو دادەنرێـت لـە چارەسـەرکردنی هۆکارەکانی هەڵاوساندا، لەبەر ئەوەی توانای شت کڕینـی کەسـەکان و دەستـەکان کەم دەکاتەوە و کاردەکاتە سەر ئارەزووی بـەکاربردن، پاشانیش کەمبوونەوەی خەرجی بەکاربردن، ئەمـەش مانـای ئەوەیـە خواستی هەمووەکی کەم دەکـات کـە کـارێکی ڕاسـتەوخۆی دەکـردە سەر هەڵاوسانەکە.

ب- کەمکردنەوەی خەرجی میری: ئاشکرایە ئەو خەرجکردنەی کە میری ئەنجامی دەدات دوو جۆرن کە ئەمانەن: (خەرجی بەگەڕ – خەرجی وەبەرهێنان) سەرجەمی خەرجی میری بەشێکی گەورە پێک دەهێنێت لەسەرجەمی خەرجی هەمووەکیدا، لەبەر ئەوە کەمکردنەوەی خەرجی میری واتە کەمکردنەوەی خواستی هەمووەکی (خەرجی هەمووەکی) یە لەسەر شمەك و کارگوزارییەکان، ئەمەش دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی توندی هەڵاوسانەکە و کەمکردنەوەی کاریگەریە ئابوورییەکانی.

٣- ڕامیاری دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ: مەبەست لەم ڕامیارییە ئەو کار ڕاپەڕاندنانەیە کە دەوڵەتەوە بەکاری دێنێ بۆ گۆڕینی هەڵاوسانی کراوە بۆ هەڵاوسانێکی کپکراو.

داکشانەوە: (Deflation)

داکشانەوە (دیاردەیەکی ئابوورییە کاتێك ڕوو دەدات کە سەرجەمی خەرجی بۆ کڕینی بەکاربردن و وەبەرهێنان (خواستی هەمووەکی) کەمتر بێت لە توانای بەرهەمداری بۆ ئابووری نەتەوەیی).

هۆکارەکانی داکشانەوە:

چەند هۆکارێك هەیە بۆ دەرکەوتنی ئەم دیاردە ئابوورییە گرنگترینیان ئەمانەیە:

أ- هۆکارە سروشتییەکان: مەبەست لە هۆکارە دروست نەکراوەکانە و هیچ ڕامیارییەکی ئابووری میری لە پشتەوە نییە، وەك ئەو داکشانەوەیەی کە لە دەوڵەتێکدا ڕوودەدات بەهۆی ڕوودانی دیاردە سروشتییەکانی وەك بومەلەرزە و لافاو و گەردەلوولە کاولکارەکان کە کاردەکەنە سەر گشت جموجۆڵە ئابوورییەکان لەو دەوڵەتەدا.

ب- هۆکارە ئابوورییەکان: مەبەست ئەو هۆکارانەیە کە بەهۆی ڕامیارییە ئابوورییەکانەوە پەیدا دەبن کە میری پەیڕەویان دەکات، بۆ نموونە لەکاتی چارەسەری هەڵاوساندا، میری ڕامیارییەکی نەختینەیی تایبەت پەیڕەو دەکات ئەویش کەمکردنەوەی خستنەڕوو و دەستاو دەستکردنی دراوە، ئەمەش بۆ کەمکردنەوەی متمانەپێدان و قەرزەکانە، ئەگەر میری لەسەر ئەم ڕامیارییە بەردەوام بێت، ئەوا داکشانەوەی لێ دەکەوێتەوە یان ئەگەر میری بڕیار بدات دەرامەتە داراییەکان ڕابگرێت کە بڕیاریان لەسەر دراوە، ئەمەش بە مەبەستی کەمکردنەوەی نرخەکان و جێگیرکردنی بەهای نەختینەیی بۆ دراوەکە.

ج- هۆکارە رامیارییەکان: جێگیرنەبوونی بارودۆخی رامیاری یان جەنگ دەبێتە هۆی نزمبوونەوەی ئاستی گوزەرانی دانیشتوان و کەمبوونەوەی خواستیان ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە کەرتی تایبەتیش بەهۆی خراپی بارودۆخەکەوە بەرهەمهێنانیان کەم دەکەنەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی زۆربوونی بێکاری و دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئابووری وڵات بەرەو داکشان و بێ بازاڕی بڕوات.

کاریگەری داکشانەوە:

١. داکشانەوە پاڵ بەبەرهەم هێنەکانەوە دەنێت بۆ کەمکردنەوەی بەرهەمهێنانیان و لەکارخستنی بەشێك لە وزەی بەرهەمداریان، ئەمەش دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی قەبارەی بەکارخستن و کەمبوونەوەی داهاتە دابەشکراوەکان و سەرەنجام دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی خواستی هەمووەکی و ئاستی چالاکی ئابووریش بەرەو خراپبوون دەڕوات تا دەگاتە قۆناغی بێ بازاڕی.
٢. بەرزبوونەوەی تێکڕای بێکاری و نزمبوونەوەی ئاستی بەرهەمی نەتەوە و داهاتی نەتەوەیی.
٣. لەوانەیە سەرهەڵدانی داکشانەوە پاڵ بە سەرمایەی نیشتمانییەوە بنێت بۆ وەبەرهێنان لە دەرەوە لە جیاتی بەکارخستنی لە ناوخۆدا.

چارەسەری داکشانەوە:

ئەو ئابوورییەی کە بە دەست داکشانەوەوە دەناڵێنێت (واتە کورتهێنانی قەبارەی خەرجی هەمووەکی لە ئاست بەرهەمی نەتەوەییدا) دۆخێکی ناهاوسەنگە و ئەو جیاوازییەی لە نێوان قەبارەی داهاتی نەتەوە و خەرجی نەتەوە دروست دەبێت پێی دەوترێت (کەلێنی داکشانەوە)، ئەگەر وا دابنێین

کە داهاتی نەتەوە(٢٥٠ ملیۆن دۆلار) و (خەرجی نەتەوە ٢٤٠ ملیۆن دۆلار) بێت ئەوا ئەو جیاوازیەی کە دەکاتە(١٠ملیۆن دۆلار) کەلێنی داکشانەوەکە دەنوێنێت.

لەکاتی چارەسەرکردنی ئەم دیاردەیەدا پێویستە ئاستی خەرجییەکان بەرز بکرێتەوە تا بگاتە ئاستی داهاتی نەتەوە، ئەوەش ئاستی هاوسەنگییەکەیە و دەتوانرێت ئەو زیادەیە لە قەبارەی خەرجییەکاندا بەم ڕێگایانە بهێنرێتەدی:

١. فراوانکردنی خەرجییەکانی میری (خەرجی بەگەڕ – خەرجی وەبەرهێنان):

ئەم فراوانکردنە زیادکردنێك لە قەبارەی خواستی هەمووەکی دەنوێنێت کە دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی کەلێنی داکشانەوەکە یان نەهێشتنی، چونکە کاتێ میری هەڵدەستێت بەزیادکردنی خەرجییەکان واتە دابەشکردنی داهاتی نوێیە بەسەر هەندێك بنەمای بەرهەمهێنان واتە زیادکردنی توانای شت کڕینیان، ئەمەش کار دەکاتە سەر بەرزکردنەوەی ئارەزووی بەکاربردن و لە پاشاندا زیادبوونی خەرجکردن بۆ شمەك و کارگوزارییەکان و، ئەمەش قەبارەی خواستی هەمووەکی زیاد دەکات.

٢. کەمکردنەوەی باجەکان:

کەمکردنەوەی باجەکان واتە زیادبوونی داهاتی ڕەخساوە بۆ خەرجکردن، چونکە ئەگەر میری ئەم کارە ئەنجامبدات ئەوا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی زیادکردنی توانای شت کڕینی کەسەکان، ئەمەش مانای بەرزکردنەوەی ئاستی ئارەزووی بەکاربردن و زیادبوونی خەرجی بەکارهێنانە، لەمەشەوە کەمکردنەوەی باج یان نەهێشتنی دەبێتە هۆی زیادبوونی قەبارەی خواستی هەمووەکی، لە پاشاندا بچووکبوونەوەی کەلێنی داکشانەوەکە یان نەمانی.

٢. کەمکردنەوەی نرخی(سوو) لەلایەن بانکی ناوەندییەوە:

کاریگەرترین ڕێگەیە بۆ چارەسەرکردنی داکشانەوە، چونکە کەمکردنەوەی نرخی سوو دەبێتە هۆی هاندانی کەرتی تایبەت بۆ قەرزکردن و فراوانکردنی وەبەرهێنان و دامەزراندنی کارگەی نوێ، بەمەش بواری کارکردن بۆ کرێکاران دەڕەخسێت و داهاتی نوێ بەسەر خەڵکدا دابەش دەبێت و خواست زیاد دەکات و چالاکی ئابووری گەشە دەکات، وەك(ئەمەریکاو وڵاتانی ئەورووپا و ژاپۆن و زۆربەی دەوڵەتانی تری جیهان بۆ چارەسەرکردنی ئەم (داکشانەوە و بێ بازاڕییەی ئابووری جیهانی گرتەوە لە ساڵانی (٢٠٠٨) پەنایان بردە بەر (کەمکردنەوەی نرخی سوو).

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

١. پێناسەی ئەمانە بکە: (داهاتی ڕاستەقینە – داهاتی تاکەکەس – داهاتی نەتەوەیی – بارگۆڕانی ئابووری – بەرهەمهێنان – هەڵاوسان – داکشانەوە).

٢. پێکهێنەرەکانی داهاتی نەتەوەیی کامانەن؟

٣. ئەو هۆکارانە دیاری بکە کە ئاستی داهاتی نەتەوەیی دیاری دەکات؟

٤. باس لە ڕۆڵی هەریەکە لە (کەرتی کەسەکان وکەرتی بەرهەمهێنان) بکە لە چالاکی بەرهەمهێنان؟

٥. ئەو گیروگرفتانە کامانەن کە تووشی شارەزاکان دەبن لە کاتی حسابکردنی داهاتی نەتەوەدا.

٦. بارگۆڕانی ئابووری پێناسە بکە و قۆناغەکانی بە هێلکاریەوە دیاری بکە؟

٧. مەبەستمان لە (کەمبوونەوەی بەکاربردن) چییە؟

٨. مەبەستمان لەم زاراوە ئابوورییانە چییە؟

(هەڵاوسانی هاوردە – بەهای زیدەدانراو – کەلێنی داکشانەوە)

٩. جیاوازی نێوان ئەمانە بکە:

أ- داهاتی نەتەوە و بەرهەمی نەتەوە.

ب- داهاتی نەختینەیی و داهاتی ڕاستەقینە.

ت- هەڵاوسان و داکشانەوە.

پ- داهاتی دانەشکاو و داهاتی ڕەخساو.

١٠. شوێنەوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی هەڵاوسان کامانەن؟

١١. هەڵاوسانی تێچوون چۆن لێك دەدەیتەوە؟

١٢. دیاردەی هەڵاوسان چۆن چارەسەر دەکرێت لەڕێگای (ڕامیاری نەختینەیی ڕامیاری دارایی)ەوە؟

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
National Income	الدخل القومي	داهاتی نەتەوە
Personal Income	دخل الفرد	داهاتی تاکەکەس
National product	الناتج القومي	بەرهەمی نەتەوەیی
Production	الانتاج	بەرهەمهێنان
Monetary Income	الدخل النقدي	داهاتی نەختینەیی
Real Income	الدخل الحقيقي	داهاتی راستەقینە
Value Added	القيمة المضافة	بەهای زێدەدانراو
Input	المستخدمات	بەکارهێنراوەکان
Income Disturputed	الدخل الموزع	داهاتی دابەشکراو
Expendituer	الانفاق	خەرجی
Economic Fluntution	التقلبات الاقتصادية	بارگۆڕانی ئابووری
Recession	الركود	داکشانەوە
Depression	الكساد	بێ بازاڕی
Recovery	الانتعاش	بووژانەوە
Boon	الازدهار	برەوسەندن
Consumption	الاستهلاك	بەکاربردن
Inflation	التضخم	هەڵاوسان
Demand push in flation	تضخم الطلب	هەڵاوسانی خواست
Cost push in flation	تضخم الكلفة	هەڵاوسانی تێچوون
Imported inflation	التضخم المستورد	هەڵاوسانی هاوردە
Deflation	الانكماش	داکشانەوە

بەشی دووەم
بازرگانی
TRADE

سەرەتا :

پاش ئەوەی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی پێشکەوت و کەسەکان پسپۆڕیان وەرگرت لە بەرهەمهێنانی شمەکی دیاری کراودا دوو شت لایان دەرکەوت:

یەکەمیان: بڕی شمەکێکیان بەرهەم دەهێنا کە زیاتر بوو لە پێویستی خۆیەوە.

دووەمیان: پێویستیان بە شمەکێکی دیکە هەبوو کە پسپۆڕ نەبوون لە بەرهەمهێنانیدا، لە بەر ئەمە ئەو شمەکەی لە پێویستی خۆیان زیاتر بوو بیگۆڕنەوە بەو شمەکانەی کە پێویستییان پێیەتی یان (دەگمەنە). ئەم گۆڕانەی لە پەیوەندییە ئابوورییەکانی نێوان کەسەکان ڕوویدا سەرەتای دەرکەوتنی بازرگانی بوو لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا.

پێناسەی بازرگانی:

بریتییە لە کرداری کڕین و فرۆشتنی (ئاڵوگۆڕی) شمەك و کارگوزارییەکانە کەلە ناوخۆ یان لە نێوان دەوڵەتەکان ڕوودەدات، ئەوەی بەم کارە هەڵدەستێت پێی دەوترێت (بازرگان).

بازرگان: ئەو کەسەیە کە بە شێوەیەکی هەمیشەیی (بەردەوام) پیشەی بازرگانی بێت جا ئەو کەسە کەسێکی ئاسایی بێت یان مەعنەوی.

بازرگانیش دابەش دەکرێت بۆ دوو بەشی سەرەکی:

١-بازرگانی ناوخۆ: مەبەست لێی کرداری ئاڵوگۆڕ (کڕین و فرۆشتن)ە کە لەناو سنووری جوگرافی یەك دەوڵەتدا ئەنجام دەدرێت، دابەش دەکرێت بۆ دوو بەش:

أ- بازرگانی سەرجەم: ئەو کردارە ئاڵوگۆڕ کردنانەیە کە لە نێوان بازرگانەکان خۆیان دا ڕوو دەدەن و کڕین فرۆشتن تیایدا بە بڕی گەورەو زۆرە، نرخیش لە بازرگانی سەرجەم کەمترە وەك لە بازرگانی وردە.

ب- بازرگانی وردە (دانە): ئەو کردارانەیە کە لە نێوان بازرگانی وردەو بەکاربەرەکاندا ڕوو دەدات و کرداری کڕین و فرۆشتنەکەش بڕەکەی کەم و دیاری کراوە، نرخیش لە بازرگانی وردە زیاترە وەك لە بازرگانی سەرجەم هەیە.

٢- بازرگانی دەرەکی: ئەو کرداری ئاڵوگۆڕ کردنانەیە کە لە سنوورە نێو دەوڵەتییەکاندا ئەنجام دەدرێت، واتە: گۆڕینەوەی شمەك و کارگوزارییە لەنێوان دەوڵەتاندا، بازرگانی دەرەکی لە سادەترین شێوەیدا بریتییە لە کردارەکانی هێنان و ناردن ، کەواتە بازرگانی دەرەکی پێك دێت لە:

یەکەم: کۆمەڵەی نێردراوەکان (export) لە دوو بەش پێکدێن:

أ- نێردراوی شمەك یان نێردراوی بینراو:ئەو نێردراوە بینراون کە تاك دەتوانێ بیان بینێ وەك ئۆتۆمبێل و ئامێرو خواردەمەنی و جلوبەرگ.

ب- نێردراوی خزمەتگوزاری یان نێردراوی نەبینراو: لەو نێردراوانە پێکدێت کە تاکەکان ناتوانن بیانبینن وەك خزمەتگوزاری گەشتوگوزار و بانکەکان و گواستنەوە و میوانخانەکان.

دووەم: کۆمەڵەی هێنراوەکان (هاوردەکراو) (import) بەهەمان شێوە لە دوو بەش پێکدێت:

أ- هێنراوی شمەك یان هێنراوی بینراو.

ب-هێنراوی خزمەتگوزاری یان هێنراوی نەبینراو.

لەچەند رووێکەوە بازرگانی ناوخۆ لە بازرگانی دەرەکی جیاوازترە:

لێرەدا دەمانەوێت بەکورتی هۆکارەکانی جیاوازی نێوان بازرگانی ناوخۆو بازرگانی دەرەکی بخەینە روو کە ئەمانەن :

١- بازرگانی ناوخۆ لە نێوان کەسەکان و یەکە ئابوورییەکانی ناو یەك سنووری سیاسی (رامیاری) ئەنجام دەدرێت، بەڵام بازرگانی دەرەکی لە نێوان ئەو کەس و یەکە ئابووریيانەدا ئەنجام دەدرێن کە سەر بە دەوڵەتی جۆراو جۆرن (جیاوازن).

٢- کەسەکان سەر بە چەند یەکەیەکی سیاسی جیاوازن و ملکەچی کۆمەڵێك یاساو رێسای جۆراوجۆرن و هەر دەوڵەتێك لەو دەوڵەتانەش رامیاری ئابووری تایبەت بە خۆی هەیە پەیڕەوی دەکات و دەیەوێت چەند ئامانجێکی نەتەوەیی و نیشتمانی بەدەست بهێنێت وەك بەدیهێنانی خۆشگوزەرانی ئابووری بۆ هاوڵاتیانی خۆی، لەهەمانکاتدا مەرج نەوە لەبەرچاو دەگرێت کە جیاوازی لە نێوان ئەو کەسانە نەکات کە هەڵگری هەمان رەگەزنامەی ئەو دەوڵەتەن، بەڵام سوورە لەسەر مامەڵەکردنی بیانییەکان بەشێوەیەك کە جیاوازە لەو مامەڵەیەی لەگەڵ هاوڵاتیانی خۆیدا دەیکات.

٣- جیاوازی سروشتی بازاڕەکان یەکێکە لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە کاریگەرییەکی ئاشکرای لەسەر سروشتی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و جیاوازی

بازاڕەکـان لـە نێـوان دەوڵەتـەکان هەیـە، ئـەویش خـۆی لـە جیـاوازی حـەزو ئـارەزوو و تایبەتمەنـدی ژینگـەکانیان دەبینێتـەوە، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی سەرهەڵدانی ناچوونییەکی لە هەڵبژاردنی شمەك و کارگوزارییەکان، سـەرەڕای ناچوونییەکی لە بـوونی بەربەسـتە سروشـتی و کـارگێڕی و ڕامیارییـەکان وەك دووری جـوگرافی کـە دەبێتـە هـۆی بەرزکردنـەوەی تێچـوونی گواسـتنەوەو کارڕاپەراندنـە کارگێڕییـەکان کـە دێتـە ڕێگـەی گواسـتنەوەی شمەکـەکان لەڕێگەی سنووری ڕامیاری (وەك ئەو بەڵگەنامە تەندروستیانەی دەسـەلمێنن کە شمەکـە هێنراوەکـان دوورن لـە هـەموو نەخۆشـییەك و پیسـبوونێك) یـان بەربەستە ئابوورییەکانی (وەك ڕەسمی گومرگی) ئەمانـە هـەموو هۆکـارن بـۆ جیاکردنەوەی بازاڕەکان لە یەکتری.

٤- جیاوازی یەکە نەختینەییەکان و سیستەمی بانکی لە نێوان دەوڵەتەکاندا

بـە هۆکـارێکی جیاکردنـەوەی دەوڵەتـەکان دادەنرێـت، هـەر وڵاتێـك ئـامرازی دارایی و بانکی و دراوی نیشـتمانی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە کـە لـە وڵاتێکـی دیکەی جیا دەکاتەوە، ئەمەش لە ڕێگەی خۆیەوە دەبێتە هـۆی ناچـوونییەکی جیاوازی لە بازرگانی ناوخۆو دەرەکی دا، چونکە لە کـاتی بـوونی پەیوەنـدی بازرگانی لەنێوان دوو دەوڵەتـدا ناچـارین کـرداری گۆڕینـەوەی دەرەکـی یـان گۆڕینەوەی دراو بە دراوێکی تر ئەنجام بدەین و ئەگـەرێکی گـەورە هەیـە کـە نرخـی دراو گۆڕینـەوە بگۆڕێـت یـان سەربەسـتی دراو گۆڕینـەوە بوەسـتێت ئەمـەش دەبێتـە هـۆی ئـەوەی کـە بازرگـانی دەرەکـی تووشـی مەترسـی نەختینەیی بێت، کەئەمە لە بازرگانی ناوخۆدا نییە، چونکە لە سـنووری ئـەو دەوڵەتەدایەو یەك دراو بەکاردێت.

٥- توانای گواستنەوەی کرێکار و سەرمایە لە ناوخۆ و دەرەکیدا جیاوازە، چونکە گواستنەوەی بنەماکانی بەرهەمهێنانی وەك کارو سەرمایە لە ئابووری نشتیمانی یان لە چوارچێوەی سنووری جوگرافی ولاَتێك زیاتر سەربەست دەبێت، بەلاَم سەربەستی گواستنەوەیان لە نێوان دەوڵەتەکاندا دیاری کراو دەبێت، ئەمەش بەهۆی ئەو گیروگرفتانەوە دەبێت کە دێتە ڕێگەیان وەك گیروگرفتی کارگێڕی و ئەو گیروگرفتانەی کە پەیوەندییان بە جیاوازی زمان و نەریت و پەیوەندییە کۆمەلاَیەتییەکان و یاساکان هەیە کە ڕێگرن لەبەردەم گواستنەوەی کرێکار، سەرەڕای ئەو تێچوونە زۆرەی کە پێویستە بۆ ئەو گواستنەوەیە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر.

سەرمایە بەئاسانی لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر ناگوێزرێتەوە، چونکە خاوەن سەرمایەکان وەبەرهێنانیان لە ولاَتەکانیان پێ باشترە لە ترسی ئەو بارگرژییە ڕامیاری و ئابوورییانەی کە لەوانەیە لە دەرەوە ڕووبدات، هەروەها بە ئاسانی دەتوانن سەرپەرشتی سەرمایەکانیان بکەن لە ولاَتەکانیاندا.

هۆیەکانی دروستبوونی بازرگانی دەرەکی:

دوو هۆکاری سەرەکی هەیە بۆ دروستبوونی بازرگانی دەرەکی کە ئەمانەن:

١- **هیچ دەوڵەتێك ناتوانێت پێداویستییەکانی خۆی پڕبکاتەوە:** گرانە بەدەرامەتە ناوخۆییەکان هەموو پێداویستییەکانی دەوڵەت پڕبکرێتەوە، بەتایبەتیش پاش زۆربوونی پێداویستییەکانی ئادەمیزاد و جۆراوجۆربوونیان و جیاوازی توانای دەوڵەتەکان لە دابینکردنی پێویستییەکان لە پاڵ جۆراو جۆری ئارەزووەکانی کەسەکاندا.

٢- **ئەو دەسکەوت و چاکانەی کە لە ئەنجامی بازرگانییەوە بەدەست دەهێنرێن:** دەوڵەت هەڵدەستێت بەناردنە دەرەوەی ئەو شمەکانەی کە زیادەیەکی رێژەییان هەیە و هێنانی ئەو شمەکانەش کە دەگمەنی رێژەییان هەیە.

گرنگی بازرگانی دەرەکی:

کەرتی بازرگانی بەبەشێکی گرنگی پەیکەربەندی ئابووری نەتەوە و بازرگانی دەرەکیش دادەنرێت، چەند گرنگیەکی گەورەی هەیە کە دەتوانین پوختەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە بخەینە روو:

١- بازرگانی دەرەکی دەرفەت بۆ هەموو وڵاتێك دەرەخسێنێت تا ئەو شمەکانە پەیدا بکات کە لای دەست ناکەوێت، جا بە هۆی بارودۆخی ئاو و هەواوە بێت یان بێ توانایی سروشتییەکەی ناتوانێ بەرهەمی بهێنێت.

٢- بازرگانی دەرەکی بە هۆکارێکی گرنگی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان دادەنرێت کە هەوڵی پەرەپێدانی ئابووری دەدەن، چونکە بازرگانی دەرەکی دەرفەت بۆ ئەم دەوڵەتانە دەرەخسێنێت تا لە دەوڵەتە پیشەسازی و پێشکەوتووەکان قەرزیان دەست کەوێت، قەرزدانی

نێودەوڵەتیش شێوەیەکە لە شێوەکانی گواستنەوەی شمەك و کارگوزارییە پێویستییەکانی وەك ئامێرو مەکینە کە بۆ هێنانەدی پەرەپێدانەکە گرنگە.

٣- بازرگانی دەرەکی بە سەرچاوەیەکی داهاتی زۆربەی دانیشتوان دادەنرێ، جالە رێگەی ئەو چالاکییە راستەوخۆیانەوە بێت کە پەیوەستە بە کردارەکانی هێنان و ناردنە دەرەوە بێت، یاخود لەرێگەی چالاکییە یارمەتیدەرو تەواوکەرانەوەی وەك گواستنەوەو هەلگرتن و داگرتن...هتد بێت.

٤- بازرگانی دەرەکی ئامرازێکە بۆ نزیککردنەوەی ماوە دوورەکان و سنوورەکانی نێوان دەوڵەتەکان دەبرێت و بەتایبەتیش لەسایەی پێشکەوتنی هۆیەکانی گەیاندن و پەیوەندییە تەلدار و بێ تەلەکان.

بنەماکانی دروستبوونی پسپۆری نێو دەوڵەتی:

بنەڕەتی دامەزراندنی پسپۆربوونی نێو دەوڵەتی و پاشانیش ئاڵوگۆڕی لە نێوان دەوڵەتەکان بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە کە دەتوانرێت لەمانەدا کۆیان بکەینەوە:

١- ئاو و هەوا:

بە شێوەیەکی گشتی کەشو هەوا کاریگەری لە سەر تێچوونی بەرهەمهێنان و بە شێوەیەکی تایبەت خەرجییەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەیە، بۆ نموونە گەرمی و تێکڕای بڕی باران بارین لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر جیاوازە، بۆیە ئەمەش کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی دەبێت، ئەمەش لەلایەن خۆیەوە رۆڵی دەبێت لە دیاریکردنی پسپۆربوون و ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتیدا.

٢- ناچۆنیەکی لە دەرامەتە سروشتییەکان:

دەوڵەتان جیاوازییەکی گەورەیان لە نێواندا هەیە لەبارەی دەرامەتانەی کە سروشت پێ بەخشیوون لە زەوی کشتوکاڵی و کانزاکانی وەك ئاسن و مس و خەڵوز و نەوت، ئەو دەوڵەتانەی کە زەوی کشتوکاڵیان هەیە پسپۆر دەبن لە بەرهەمهێنانی چەند بەروبومێکی کشتوکاڵی، وەك پسپۆربوونی کەنەدا و ئوسترالیا لە گەنم و میسر لە لۆکەدا، ئەو دەوڵەتانەی کە کێڵگەی نەوتیان هەیە پسپۆڕ دەبن لە بەرهەمهێنانی نەوتدا، وەك عێراق و دەوڵەتەکانی کەنداوی عەرەبی.

٣- ناچۆنیەکی لەتوانا مرۆییەکان:

زۆری دەستی کرێکار لەو دەوڵەتانەی کە چڕی دانیشتوانیان زۆرە، دەبێتە هۆی زیادبوونی دەستی کرێکار و بەمەش نزمی کرێ دێتە کایەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی سەرکەوتنیان لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکانەی کە دەستی کاری زۆری پێویستە و دروستکردنیان ئاسانە و شارەزای هونەری و سەرمایەی زۆری ناوێت وەك پیشەسازی ڕستن و چنین لە هیندستان و پاکستان و میسر، بەڵام ئەو دەوڵەتانەی بەدەست کەمی دەستی کارەوە دەناڵێنن ئەوا خواست لەسەر دەستی کار، دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی کرێ، بەمەش ڕوو لە پسپۆڕبوونی ئەو پیشەسازییانە دەکەن کە سەرمایەی چڕی(زۆری) پێویستە، گەر کەرەستەی خاو و سەرمایەو شارەزای هونەرییان تێدا هەبێت وەك پسپۆڕبوونی بەریتانیاو ئەڵمانیاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە بەرهەمهێنانی پاپۆڕ و شەمەندەفەر و ئۆتۆمبێل... هتد.

٤- ناچۆنیەکی لە بڕی سەرمایەی بەردەست:

سەرمایە هۆکارێکە بۆ ناچۆنیەکی بەرهەمهێنان لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر، هەندێك لەو دەوڵەتانەی کە پشتێنەیەکی (ڕەصیدێکی) گەورەی سەرمایەیان هەیە، وا چاوەڕوان دەکرێت ئەو ولاّتانە پسپۆڕ بن لە بەرهەمهێنانی شمەکی وەبەرهێنان وەك ئامێرو ئامرازەکان و شمەکەکانی دیکە کە سەرمایەیەکی زۆریان پێویستە، بەلاّم سەبارەت دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان کە بەدەست دەگمەنی ڕێژەیی سەرمایەوە دەناڵێنن (جگە لەو دەوڵەتانەی نەوت دەنێرنە دەرەوە) ئەوا پێشکەوتنی پیشەسازییان بە شێوەیەکی تایبەتی تەگەرەی تێ دەکەوێت و ناچاریان دەکات پسپۆڕبن لەو پیشەسازییە سادەو ساکارانەی کە کرێکاری زۆریان پێویستە.

بیردۆزەکانی بازرگانی دەرەکی

١- بیردۆزی تێچوونە ڕەهاکان (لەباری ڕەها):
The Theory Of Absolute Costs

بازرگانی دەرەکی بەپێی بیروڕای (ئادەم سمث) کە خاوەنی ئەم بیردۆزەیە یارمەتی هەر دەوڵەتێك دەدات کە پسپۆڕ بێت لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکەدا کە بارودۆخی سروشتی و کەش و هەوا و ئادەمیزادەکانی لەبارە و بیگۆڕێتەوە بەو شمەکەی کە پێویستی پێیەتی و پسپۆڕ نییە تیایدا.

ئادەم سمث ڕوونی دەکاتەوەو دەڵێت: (کاردابەشکردنی نێودەوڵەتی دەوڵەت ناچار دەکات کە پسپۆڕ بێت لە بەرهەمهێنانی ئەو شمەکەی کە هەلومەرجە سروشتییەکان (خاك و ئاو و هەوا) و ئادەمیزادییەکان یارمەتی بدات کە باری ڕەهای هەبێت لە بەرهەمهێنانی داو ئینجا ئەو زیادەی لە پێویستییەکانی هەیە بیگۆڕێتەوە بەو شمەکانەی کە دەوڵەتەکانی تر لە پێویستی خۆیان زیاترە و هەمان لە باری ڕەهایان هەیە).

ئادەم سمث لە ڕوونکردنەوەکەیدا گریمانی ئەوە دادەنێت کە دوو دەوڵەت هەیە (ئینگلترا و هندستان) دوو شمەك بەرهەم دەهێنن ئەوانیش ڕستن و چنین و برنجە و تێچوونە ڕەهاکانیان (کاتژمێری کار) بەم جۆرەی خوارەوەیە:

دەوڵەت	برنج	ڕستن و چنین
ئینگلتەرا	٥٠	٤٠
هیندستان	٢٠	٨٠

لە نموونەکەی سەرەوەدا دوو دەوڵـەت هەیـە کـە (ئینگلترا و هیندسـتان)ە و دوو شمەکی (برنج و رستن و چنین) هەیە و لە پێناو بەرهەمهێنانی یـەك یەکـە برنج لە ئینگلترا پێویستیان بە (٥٠ کاتژمێر کارە) و لە هیندستان پێویستی بە (٢٠ کاتژمێر کارە)، بەمەش تێچوونی بەرهەمهێنانی برنج لە ئینگلترا بـەرز تـرە بـە بـەراوردکردن لەگـەڵ هیندسـتان وەیـەك یەکـە لەرسـتن و چـنین دەتوانرێـت لـە ئیـنگلترا بـە (٤٠ کاتـژمێری کـارە) بەرهـەمبهێنرێت، بـەڵام لەهـەمان کاتـدا هیندسـتان پێویسـتی بـە (٨٠ کاتـژمێری کـارە)، لەمەشـەوە هیندستان نابێتە خاوەنی لـەباری رەهـا لـە بەرهـەمهێنانی رسـتن و چـنین دا واتە تێچوونی رستن و چنین لە هیندستان بـەرزترە بـە بـەراوردکردن لەگـەڵ ئینگلترادا.

٢-بیردۆزی تێچوونە رێژەییەکان (لەباری رێژەیی)

The Theory Of Comparative Costs

دیڤید ریکاردۆ ئەم بیردۆزەی بـەهۆی کاریگـەری بارودۆخـە ئـابووری و رامیاریيـەکانی ئینگلتـەرای سـەدەی نۆزدەهـەم دارشـتووە و ریکـاردۆ بیردۆزەکەی لەسەر چەند گریمانێك بونیادناوە کە ئەمانەن:

أ- بوونی باری کێبڕکێی تەواوەتی.

ب – خستنەگەڕی تەواوەتی لە هەردوو دەوڵەتەکەدا هەبێت.

ج – بەربەستی گومرگی لەنێوان دوو دەوڵەتەکەدا نەبێت.

د- تێچـوونی گواسـتنەوە لـەنێوانیان نـەبێت و ئـاڵوگۆڕکردن بەسەوداگەری (شمەك بە شمەك) بێت.

هـ- تەنها دوو دەوڵەت و دوو شمەك هەبێ.

ڕیکاردۆ بیردۆزەکەی لەڕێگەی ئەم نموونەیەوە ڕوونی کردەوە تێچوونی بەرهەمهێنان لەسەر بنەمای یەکەکانی کار دەبێت:

لۆکە	گەنم	دەوڵەت
٩	٨	عێراق
١٠	١٢	میسر

لەم نموونەیەی سەرەوەدا ئەوەمان بۆ دیار دەکەوێ کە عێراق لە بەرهەمهێنانی هەردوو شمەکەکەدا لە باریەکی ڕەهای هەیە، بەڵام میسر لە بەرهەمهێنان لە هیچ یەکێك لەو شمەکاندا باری ڕەهای نییە، بەڵام ئەگەر تێچوونی بەرهەمهێنانی دوو شمەکەکە بە یەکتری بەراوورد بکەین لەیەك وڵاتدلو لەپاشاندا تێچوونی هەر شمەکە بەجیا لەنێوان هەردوو وڵاتەکەدا بەراوورد بکەین، دەبینین کە تێچوونی بەرهەمهێنانی گەنم لەعێراق تا ڕادەیەك کەمترە لەتێچوونەکەی لە میسر و تێچوونی ڕێژەیی لۆکە لە میسر تا ڕادەیەك کەمترە لە تێچوونەکەی لە عێراق و بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- لەمیسر: بەرهەمهێنانی تەنێك گەنم پێویستی بە (١٢ یەکەی کارە)، بەڵام بەرهەمهێنانی تەنێك لۆکە پێویستی بە (١٠ یەکەی کارە).

تێچوونی ڕێژەیی بۆ لۆکە = $\frac{١٢}{١٠}$ = ١,٢٠ یەکەی لۆکە.

بەڵام تێچوونی ڕێژەیی بۆ گەنم = $\frac{١٠}{١٢}$ = ٠,٨٣ یەکەی گەنم

واتە تا ڕادەیەك لۆکە هەرزانترە لە گەنم لە میسر.

٢- لەعێراق: بەرهەمهێنانی تەنێك گەنم پێویستی بە (٨ یەکەی کارە) و بەرهەمهێنانی تەنێك لۆکەش پێویستی بە (٩ یەکەی کارە).

تێچوونی ڕێژەیی بۆ گەنم = $\frac{٩}{٨}$ = ١,١٢ یەکەی لۆکە.

بەڵام تێچوونی ڕێژەیی لۆکە = $\frac{٨}{٩}$ = ٠,٨٨ یەکەی گەنم

واتە گەنم لە عێراق تا ڕادەیەك هەرزانترە لە لۆکە .

هەر بۆیە میسر لەبەرهەمهێنانی لۆکە پسپۆڕ دەبێت و عێراقیش لەبەرهەمهێنانی گەنم دا پسپۆڕ دەبێت و لەپاشاندا ئاڵوگۆڕ لەنێوانیاندا دێتە کایەوە.

ئەگەر وا دابنێین کە تێکڕای ئاڵوگۆڕ لە نێوانیاندا ١ گەنم = ١ لۆکە.

ئەوا میسر (١٧٪) یەکە گەنم قازانج دەکات بۆ هەر یەکەیەك لە لۆکە کە بەرهەمی دێنێ و بۆ عێراقی دەنێرێ، عێراقیش (١٢٪) یەکە لۆکە قازانج دەکات لە بەرهەمهێنان و ناردنە دەرەوەی هەر یەکە گەنمێك بۆ میسر.

بەمشێوەیە بەرژەوەندییەکی هاوبەش (قازانج) لە پسپۆڕبوون و ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتی دێتە کایەوە لەکاتی ناچۆنییەکی تێچوونە ڕێژەییەکان هەر چەندە ئەگەر هیچ یەکێکیان لە بارییەکی بێ هاوتاشیان نەبێت لە بەرهەمهێنانی شمەکێکی دیاری کراودا.

بازاڕی دراو گۆڕینەوەی بیانی: Foreign Exchange Market

(ئەو بازاڕەیە کە کەسەکان و دەزگاکان و بانکەکان کرداری کڕین و فرۆشتنی دراوی بیانی تیا دەکەن، بەمانایەکی تر بازاڕی دراو گۆڕینەوە پێناسە دەکرێت بەوەی کە سەرجەمی خواست و خستنە ڕووی دراوە بیانییەکانە).

ئەرکە سەرەکییەکانی بازاڕی دراو گۆڕینەوە:

أ- گۆڕینەوەی یەکێك لە دراوە نیشتمانییەکان بە دراوێکی دیکە: هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خواست هەیە لەسەر دراوەکەی دووەم (بیانییەکە) کە لەوەوە دروست دەبێت کە ئەو دراوە پێویستە جا سەرچاوەی خواستەکە بۆ گەشتوگوزار یان بازرگانی یان بۆ وەبەرهێنان یان بۆ چارەسەری ئەخۆشی و مەبەستەکانی دیکە وەك گێڕانەوەی سوودەکانی قەرز بێت.

ب - دڵنیاکردن: ئەرکی دڵنیاکردنەوە بە کارێکی گرنگی بازاڕی دراو گۆڕینەوەی بیانی دادەنرێت، چونکە ماوەیەك هەیە لە نێوان ناردنی شمەکێك لەلایەن دەوڵەتێکەوەو هێنانی لەلایەن دەوڵەتێکی ترەوە، ئەم ماوەیەش بە ماوەی گەیشتن ناسراوە و ئەو ماوەیەش پێویستی بە دڵنیاکردنەوە (پارەدارکردن) هەیە و ئەمەش ئەو ئەرکەیە کە بازاڕی دراو گۆڕینەوەی دراوی بیانی ئەنجامی دەدات.

هەروەها ماوەیەکی دیکە مامەڵە دەرەکییەکان هەیە کە بریتییە لەو ماوەی کە کڕیار پێویستی پێیەتی بۆ دووبارە فرۆشتنەوەی شمەکەکانی لەپێناوی ئەوەی بتوانێ بیدات، پێویستیی بە پارەدارکردن هەیە واتە پێویستی بە

دڵنیاکردنـەوە هەیـە، هـەردەم نێـرەران(مصـدرون) مـاوەی سـێ مـانگ بـە هاوردەکاران دەدەن بۆ دانەوەی ئەو برە پارەیەی لە ئەستۆیانە.

ج – کرداری هاوسەنگ کردن: مەبەست لە کرداری هاوسەنگ کردن لە بـازاڕی دراو گۆڕینەوەدا کڕینی دراوەکانە لەو بازاڕەی کە نرخی دراوەکان تارادەیەک نزمە و فرۆشتنەوەی لە بازاڕەکانی تردا کە تارادەیەک نرخەکان تیایدا بەرزتر بێت، ئـەم کردارانـەش بـە هەمیشـەیی ڕوو دەدات، چونکە لەلایـەک گـۆڕانی ڕێژەیی هەیە لە نرخی بازاڕە نێودەوڵەتییەکانـدا و، لەلایـەکی تـریش بـەهۆی بوونی جامبازەکان لە بازاڕدا.

نرخی دراو گۆڕینەوە: (Exchange rate)

(بریتییە لە چەند دانەیەک لە دراوی نیشتمانی لەبەرامبەر نرخی یەک یەکە لە دراوێکی بیانی دەدرێـت) بـۆ نموونـە کاتێـک نرخـی دراو گۆڕینـەوە لـە نێـوان دۆلارو دیناردا دیاری بکەین دەکاتە ژمارەی ئەو دینارانـەی کـە پێویسـتن بـۆ کڕینی دۆلارێکی ئەمەریکی، ئەمەش مانای ئەوەیـە کـەکاتێک ١ دۆلار = ١٢٠٠ دینار ئەوا پێویستمان بە پێدانی ١٢٠٠ دینارە تا دۆلارێک بە دەست بهێنین.

دیاریکردنی نرخی دراو گۆڕینەوە:

١- نرخی دراو گۆڕینەوەی جێگیر

ڕێسای زێڕ تاساڵی ١٩١٤ جێبەجێ دەکرا و بەپێی ئەم ڕێسایە هەر دەوڵەتێك ناوەڕۆکی زێڕ بۆ دراوەکەی دیاری دەکات و ئامادەیە بۆ کڕین و فرۆشتنی هەر بڕە زێڕێك بەو نرخە، تاکو ئەو ناوەڕۆکە زێڕە بۆ هەر دراوێك جێگیر بێت ئەوا نرخی دراو گۆڕینەوەکەشی جێگیر دەبێت.

بۆ نموونە ئەگەر ناوەڕۆکی زێڕینی بۆ دینارێکی عێراقی = ٢/٥٠ گرام لە زێڕو ناوەڕۆکی زێڕین بۆ دۆلارێکی ئەمەریکی = ٥ گرام لە زێڕ ئەوە مانای وایە نرخی دراو گۆڕینەوە لە نێوانیان دا دەکاتە دابەشکردنی ناوەڕۆکی زێڕین بۆ یەکێك لە دراوەکان لە سەر ناوەڕۆکی زێڕین بۆ دراوەکەی تر.

ئەوا نرخی گۆڕینەوەی دۆلار بە دینار = $\frac{\text{٥ گم}}{\text{٢/٥٠ گم}}$ ٢ دینار

ئەوا نرخی گۆڕینەوەی دینار بە دۆلار = $\frac{\text{٢/٥٠ گم}}{\text{٥ گم}}$ = $\frac{١}{٢}$ دۆلار

ئەمەش مانای ئەوەیە کەئەو بڕە زێڕەی لە ئەمەریکا دەتوانین بەدۆلارێك بیکڕین لە عێراق بەدوو دینار، بیفرۆشینەوە ئەو زێڕەی لەعێراق بەیەك دیناردەکڕدرێت لە ئەمەریکا دەفرۆشرێتەوە بە نیو دۆلار، ئەمەش مانای ئەوەیەکە دیناری عێراقی نرخەکەی کەمترە لە دۆلاری ئەمەریکی، چونکە ناوەڕۆکە زێڕەکەی کەمترە لە ناوەڕۆکە زێڕەکەی دۆلار.

بۆ جێبەجێکردنی سیستەمی نرخە جێگیرەکان (زێڕ) پێویستە سێ مەرجی سەرەکی هەبێت کە ئەمانەن:

١- دیاریکردنی بەهایەکی جێگیر بۆ دراوی نیشتمانی بە زێڕ.

٢- سەربەستی هێنان و ناردنی زێڕ .

٣- دڵنیابوون لە گۆڕینەوەی دراوە نیشتمانییەکە بە زێڕ و بەپێچەوانەوە بەبێ کۆت بەگوێرەی تێکڕای جێگیری کێشی یەکەی دراوەکە بۆ زێڕەکە.

٢- نرخی دراو گۆڕینەوەی گۆڕاو (نەرم):

نرخی دراو گۆڕینەوە لە یاسای ڕێسای زێڕدا (نرخی گۆڕینەوەی جێگیر)، ڕێسای نرخی دراو گۆڕینەوە لەم ڕێسایەدا پشت دەبەستێت بە وازهێنان لەنرخی دراو گۆڕینەوە تا بە پێی هێزەکانی خواست و خستنە ڕوو دیاری بکرێت، بەمەش دەزگای نرخ کە خۆی لە هێزەکانی خواست و خستنە ڕوودا دەبینێتەوە، نرخی دراو گۆڕینەوە دیاری دەکرێت بەرامبەر بە دراوەکانی تر بەبێ هیچ دەست تێوەردانێکی دەسەڵاتە نەختینەییەکان لە دەوڵەتدا.

لە هێڵکاری ژمارە (٣) دەتوانین ئەو چۆنیەتییە دیاری بکەین کە نرخی هاوسەنگی پێ دیاری دەکرێت **(نرخی هاوسەنگی ئەو نرخەیە کە کڕیارو فرۆشیار لە هەمان کاتدا ئامادەن ئەو دراوەی پێ بکڕن یان بفرۆشن)**

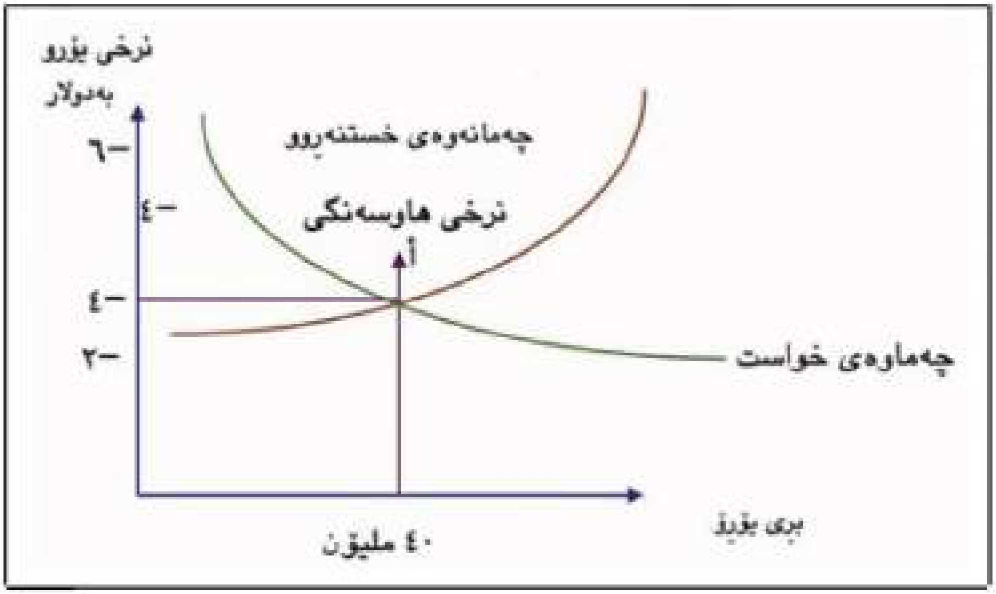

وێنەی ژمارە (٣) دیاریکردنی نرخی دراوگۆڕینەوە

هێڵە ستوونییەکە نرخی گۆڕینـەوەی یۆرۆ بـە دۆلار بـەدیار دەخـات و هێڵـە ئاسۆییەکەش بڕی خواست و خستنەڕووی یۆرۆیە.

دیاری نرخی گۆڕینـەوە یـۆرۆ لـە خـاڵی (أ) دا نیشـانە دەکرێـت کـە بـەنرخی هاوسەنگی ناو دەبرێت **(واتە یەکسانبوونی خواست و خستنەڕوو بەیەکـەوە لەسەر ئەو دراوە)**. جـا ئەگـەر نرخـی دراو گۆڕینەوەکـە لـە (٤ دۆلارەوە) بـۆ (٦ دۆلار) بەرز بێتەوە، ئەمەش دەبێتە هـۆی زیـادبوونی بـڕی خسـتنە ڕوو و کەمبوونەوەی بڕی داواکراو (خواست)، لەبەر ئەوەی خستنەڕووی گـەورەترە (زۆرترە) لە خواست لەسەر یۆرۆ، ئەمەش جارێکی تر دەبێتە هۆی دابـەزینی نرخی گۆڕینەوەکەی تا دەگاتەوە بە نرخی هاوسەنگی (٤).

بەڵام ئەگەر نرخی دراو گۆڕینەوەکە دابەزێت و ببێتـە (٢دۆلار) ئـەوە دەبێتـە هۆی بەرزبوونەوەی بڕی داواکراو و کەمبوونـەوەی بـڕی خسـتنەڕوو، چـونکە قەبارەی داواکراو زیاترە لە قەبارەی بـڕی وەبـازاڕ خـراو یـۆر، ئـەوە دەبێتـە

هـۆی بەرزبوونـەوەی نرخـی دراو گۆڕینـەوە و جـارێکی تـر بـەرەو نرخـی هاوسەنگییەکە (٤) دەڕوات.

بـەکارهێنانی زاراوەی (**تـەعویم** floating) لەسـەرەتای حـەفتاکان سـەدەی بیستەم بڵاوبۆوە کە مەبەست لێی(**دیاریکردنی نرخی دراوە لە بازاڕدا بە پێی هێزەکانی خستنە ڕوو و خواست بێ هیچ دەستتێوەردانی دەسەڵاتە نەختینەییەکان) ئەمەش پێی دەوترێت** (تەعویمی پاک)، بەڵام مەبەست لە (تەعویمی ناپاک) ئەوەیە **(ئەگەر دەسەڵاتە نەختینەییەکان دەست وەردەدەنە ناو بازاڕەکانی گۆڕینەوەوە وەک کڕیار یان فرۆشیار بەمەبەستی کارکردنە سەر بەهای دراوەکە بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاریکراو).**

دەوڵەتیش وەک فرۆشیاری دراوە نیشتمانییەکەی دەست وەردەداتە بازاڕ بەمەبەستی خستنەڕووی پارە زیاتر، پاشان تا دابەزاندنی بەهاکەی لە پێناو دابەزاندنی نرخی نێراوەکان و بۆ زیادکردنی خواستی جیهانی لەسەریان، یاخود وەک کڕیاری دراوەکەی دەست بە ئامانجی کەمکردنەوەی خستنەڕووی و دواتر بەرزکردنەوەی بەهاکەی تا ڕێگە بگرێت لە چوونە دەرەوەی سەرمایە بۆ دەرەوە.

٣. سیستەمی چاودێری کردنی گۆڕینەوەی دراو:

ئەم سیستەمە بە شێوەیەکی بەرفراوان دەرکەوت کە پێشتر جیهان بەخۆوەی نەدیبوو ئەمەش پاش قەیرانە ئابوورییە گەورەکەی جیهان لەماوەی ١٩٢٩–١٩٣٢ کاتێك کارکردن بەم سیستەمە بڵاوبۆوە لە ئەڵمانیاو وڵاتانی دیکەی ئەورووپای ناوەڕاست و ڕۆژهەڵات و ئەمەریکای لاتینی.

ئەم قەیرانە بووە هۆی هەرەسهێنانی ڕێسای زێڕی جیهانی بەخۆوە بینی لەبەر ئەم هۆکارانە:

أ– ئەم قەیرانە ئابوورییە گەورەیە بووە هۆی دروستبوونی کەمبوونەوەی قەبارەی بازرگانی دەرەکی، کە ئەمەش بووە هۆی کورت هێنانێکی گەورەو بەردەوامی تەرازووی پارەدانی ئەو وڵاتانە.

ب – ئەم قەیرانە ئابوورییە کاری کردە سەر ئابووری گەورەترین دوو دەوڵەتی قەرزدەر لەو کاتەدا کە ئەوانیش (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو بەریتانیا) بوون، ئەنجامی ئەمەش لێشاوی ناردنە دەرەوەی سەرمایەی درێژخایەن لەم دوو دەوڵەتەوە بۆ ئەو دەوڵەتانەی کە تەرازووی پارەدانەکانیان تووشی کورتهێنان هاتبوو کەمی کرد.

ج – چوونە دەرەوەی سەرمایە لە زۆربەی دەوڵەتەکاندا بەهۆی جێگیر نەبوونی بارودۆخی سیاسی (ڕامیاری) و ئابووری بە ئامانجی دۆزینەوەی بازاڕی دیکەی نەختینەیی کە زیاتر جێگیرو دڵنیایی تیا بێت.

پێناسەی(سیستەمی چاودێری گۆڕینەوەی دراو) دەکرێت بەوەی کە (بریتییە لە سەرپەرشتیکردنی ڕێکو پێکی میری بۆ بازاڕی دراو گۆڕینەوەی بیانی واتە لەسەر خواست و خستنە ڕووی گۆڕینەوەی بیانی لەڕێگەی

ڕێگریکردن لە گۆڕینەوەی دراوی نیشتمانی بۆ دراوەکانی تر بە سەریەستی بکرێت و تەنها لە سایەی ئەو ڕێسا ڕێکخراوانەوە بێت کە دەوڵەت دایناون).

ئامانجەکانی سیستەمی چاودێری گۆڕینەوەی بیانی:

أ- پارێزگاریکردن لە بەهای دەرەکی، دراوەکە بە بەرزتر لە بەها ڕاستەقینەکەی خۆی.

ب – پاراستنی پیشەسازییە نیشتمانییەکان لە کێبڕکێی بیانی چ لە ڕێگەی نەدانی مۆڵەتی گۆڕینەوە بێت یان لە ڕێگەی سەپاندنی نرخێکی بەرز بەسەر بۆ ئەو دراوە بیانیەی کە دەیانەوێت بە دەستی بهێنن.

ج- پشتگیریکردنی پلانەکانی پەرەپێدانی ئابووری بۆ دەوڵەت لە ڕێگەی بەخشینی مامەڵەیەکی لە بارتر بۆ هێنراوە سەرەکی یەکان (بنەڕەتییەکان) کە لە خزمەتی پرۆژەکانی پەرەپێداتی ئابوورییەکە دایەو لە سەر حسابی هێنانی شمەکە ڕواڵەتییەکان یان ناسەرەکییەکان.

ڕامیاری بازرگای دەرەکی (نێودەوڵەتی)

پێناسەکەی: (بریتییە لە کۆمەڵێك ئامراز و کارڕاپەراندن کە دەوڵەت پەنایان بۆ دەبات لە بازرگانیکردنی لەگەڵ دەوڵەتەکانی تر، ئەمەش بە مەبەستی بە دەستهێنانی ئامانجی ئابووری دیاری کراو)، ئەم ئامانجانەش بەپێی جیاوازی پلەی پەرەپێدانی ئابووری جیاواز دەبێت بۆ نموونە لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئامانجەکە بە دەستهێنانی خستنەگەڕی تەواوەتییە لە کاتێکدا ئامانج لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان دا بە دەستهێنانی

پەرەپێدانی ئابوورییە لە ڕێگەی بەکارهێنانی ڕامیاری بازرگانییەوە، ڕامیاری بازرگانیش بۆ دوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێت کە ئەمانەن:

یەکەم: ڕامیاری بازرگانی سەربەست:

مەبەست لە ڕامیاری بازرگانی سەربەست (ئەو دۆخەیە کە دەوڵەت دەست ناخاتە ناو پەیوەندییە بازرگانییە دەرەکییەکان، بە مانایەکی تر کردارەکانی ئاڵوگۆڕی نێودەوڵەتی ئەنجام دەدرێت بە سەربەستی بەبێ بوونی هیچ کۆتێك).

بەڵگە سەرەکییەکانی ڕامیاری بازرگانی سەربەست:

١- زیادبوونی داهاتەکان لە ئەنجامی پسپۆڕبوونی نێودەوڵەتی: چونکە ئەم ڕامیارییە دەبێتە هۆی سەربەستکردنی بازرگانی لە نێوان دەوڵەتەکانداو هەر دەوڵەتەش پسپۆڕدەبێت لەو لقی بەرهەمهێنانە دا کە لەبارییەکی ڕێژەیی هەبێت و جیای بکاتەوە لە دەوڵەتەکانی تر، بنەماکانی بەرهەمهێنان ئاراستەی ئەو لقە دەکرێت کە تواناى بەرهەمداری تیایدا بەرزە ئەو لقانەش بەجێ دەهێڵێت کە بەرهەمداری تیایدا نزمە، ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبونەوەی پاداشت و داهاتەکانی بنەماکانی بەرهەمهێنان.

٢- لە سایەی سەربەستی بازرگانی دا دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی دامەزراوەو دەزگای قۆرخکاری قورسە، ئەمەش لە بەرئەوەیە کە قۆرخکاری نێودەوڵەتی و هەرێمی تەنها لە سایەی ڕامیاری پاراستن دا دادەمەزرێت.

٣- ڕامیاری پاراستن (بەکارهێنانی رەسم -بەشکاری - ماف پێدان) پێویستی بە یاسا دارشتنی زۆر هەیە، ئەمەش چەندین شوێنەوارو ئەنجامی جۆراو جۆری ئابووری لێ دەکەوێتەوە، چونکە پێویستی بە ئیدارەیەکی عاقلانە و تەرخانکردنی زۆر گەورەو کەسانی پسپۆر هەیە .

٤- سەربەستی بازرگانی یارمەتی گواستنەوەی بنەماکانی بەرهەمهێنان دەدات لە نێوان دەوڵەتەکاندا بەتایبەتی گواستنەوەی دەستی کارو سەرمایە.

٥- لایەنگرانی سەربەستی باس لەوە دەکەن کە رەسمی گومرگی چەندین کەم و کورتی و شوێنەواری ئابووری هەیە، دەبێتە هۆی لەدەستدانی متمانەی خاوەن کارەکان و بازرگانەکان لە بارودۆخە ئابوورییەکان و هەروەها بەکاربەر ناچار دەکات کە رەسم (باج) ی ناپێویست بدات، ئەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجییەکانی بژێوی و ئەمانەش هەموویان دەبنە هۆی کەمبوونەوەیەکی بەرچاو لە بازرگانی دەرەکیدا.

دووەم : رامیاری پاراستنی بازرگانی:

مەبەست لە رامیاری پاراستن (ئەو بارەیە کە دەوڵەت دەسەڵاتی گشتی خۆی بەکاربهێنێت تا کاری پێ بکاتە سەر قەبارەی ئاڵوگۆڕکردنە نێودەوڵەتییەکان یان ئاراستەکانیان یان بەرهەمە ناوخۆییەکان بپارێزێت لە بەربەرەکانی شمەکە بیانییەکان).

بەڵگەکانی لایەنگرانی رامیاری پاراستن :

لایەنگرانی رامیاری پاراستن پشت دەبەستن بەم بەڵگانەی خوارەوە وەك بەڵگەیەك بۆ بۆچوونەکانیان کە پێویستە دەوڵەت دەست بخاتە ناو رێکخستنی بازرگانی دەرەکی لەوانەش:

١- پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان : ئابووریناسی ئەڵمانی (فردریك لیست) لە کتێبەکەی (رژێمی نەتەوەیی بۆ ئابووری رامیاری) کە لە ساڵی ١٨٤١ بڵاوکراوەتەوە داوای پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان دەکات.

٢- خاوەن كارو ڕێكخەرەكان داوای ئەوە دەكەن كە پێویستە پارمەتی پیشەسازییە نیشتمانییەكان بدرێت و بپارێزرێت، چونكە ئەوە پارمەتی مانەوەی پارە دەدات لە ناوخۆی ولاتدا، لەبەر ئەوەی پیشەسازییە ناوخۆییەكە پارمەتی دەولەت دەدەن كە شمەك لە ناوخۆدا پەیدا بكات لەجیاتی خەرجكردنی لە پێناو لە دەرەوە هێنانیان.

٣- پاراستنی ئاسایشی دەولەت: چونكە پارمەتی دەولەت دەدات كە ئەو شمەكە بنەرەتییانە بەرهەم بهێنێت كە ناتوانرێت لە كاتەكانی شەڕو گەمارۆدانی ئابووری بەدەست بهێنرێت، دەتوانین بلێین كە كۆمەلێك لەبەر چاو گرتن هەیە كە پەیوەندیان بەبەرگری نیشتمانییەوە بۆتە هۆی دەركەوتنی پاراستن.

٤- لایەنگرانی پاراستن دەلێن سەپاندنی ڕەسمی گومرگی پێویستە، بۆ ئەوەی قەرەبووی (تعویض)بەرهەمهێنی ناوخۆی پێ بدرێتەوە لەو جیاوازییەی كەلە نێوان خەرجییەكانی بەرهەمهێنانی ناوخۆ و دەرەوەدا هەیە.

٥- پاراستن دەبێتەهۆی فراوانكردنی پیشەسازییە ناوخۆییەكان و زیادبوونی خستنە سەر كاری كرێكار تیایاندا، چونكە ئەگەر ڕەسمی گومرگی بەرز لەلایەن دەولەتەوە بخرێتە سەر شمەكێكی دیاریكراو ئەوە ئەمە دەبێتەهۆی زیادبوونی خواستی پیشەسازییەكان لە سەر دەستی كرێكار، ئەمەش بەپێی دەوری خۆی دەبێتە هۆكاری چارەسەرو كەمكردنەوەی قەبارەی بێكاری لە ولاتدا .

ئامرازەکانی ڕامیاری بازرگانی:

أ- ڕەسمی گومرگی (باجی گومرگی) Tariffs:

ئەو ڕەسمەیە کە دەخرێتە سەر شمەکە بازرگانیەکان (هێنراو-نێراو) کە بەسنووری نێودەوڵەتی ولآتێکدا تێپەڕ ببێت.

مەبەستەکانی ڕەمی گومرگی:

١- لەوانەیە ئەم ڕەسمانە بە مەبەستی بە دەستهێنانی داهات بێت بۆ خەزینەی گشتی دەوڵەت.

٢- هەروەها باج (ڕەسم) دەسەپێنرێت بە مەبەستی پاراستن واتە پاراستنی شمەکە ناوخۆییەکان لە بەریەرەکانی شمەکە بیانییەکان.

٣- هەروەها ڕەسمی گومرگی بە مەبەستی ئابووری دەسەپێنرێت وەك ئەوەی بسەپێنرێتە سەر نێراوەکان بە مەبەستی کەمکردنەوەی چوونە دەرەوەی ئەو شمەکە وەك شمەکی خواردەمەنی.

جۆرەکانی باجی گومرگی:

باجی گومرگی لە ڕووی کارگێڕییەوە دابەش دەکرێت بۆ:

١- باج بە پێی بەها: ئەو باجەیە کە بە ڕێژەیەکی سەدی دیاریکراو لە بەهای شمەکەکە بڕیاری لەسەر دەدرێت وەك ئەوەی ١٠٪ لە بەهای جل و بەرگ بێت و لەوانەشە ئەو ڕێژەیە لە شمەکێکەوە بۆ شمەکێکی تر بگۆڕێت .

٢- باج بە پێی جۆر: بریتییە لە بڕێك پارەی نەگۆڕ / جێگیر کە دەخرێتە سەر یەکەیەکی ئەو شمەکە وەك ئەوەی بڕی باجەکە (٥ دۆلار) بێت بۆ هەر مەترە قوماشێکی هێنراو، ئەم باجەش بە پێی جۆری شمەکەکەو کوالیتەکەی دەگۆڕێت.

٣- باجی بەناو: ئەو باجەیە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە نرخی بە نیمچە جێگیر بمێنێتەوە، چونکە ئەگەر نرخی شمەکەکان لە بازارەکانی دەرەوە دابەزێت، ئەوا بەهای باجەکە زیاد دەکەن، بە پێچەوانەشەوە ئەگەر نرخەکانی لە دەرەوە زیاد بکات ئەوا باجەکە کەم دەکەنەوە.

ب- سیستەمی بەشکاری: بریتییە لە سیستەمێك کە دەوڵەت بە پێ ی ئەوە بڕی هێنراوەکانی دیاری دەکات لەو شمەکە دیاری کراوانەی کە دەشێت بیانهێنێتە ناوەوە لە ماوەیەکی دیاری کراودا، هەروەها مەبەستی سەپاندنی کۆتەکانە لەسەر هێنراوەکان، هەندێك جاریش لەسەر نێراوەکان دەبێت بە شێوەیەك کە دەوڵەت ئەو بڕە دیاری دەکات کە ڕێگەی پێدراوە بهێنرێت یان بنرێتە دەرەوە.

ج- سیستەمی مۆڵەتی هێنراوەکان: لەوانەیە دەوڵەت لە هێنراوەکاندا ملکەچی مۆڵەتی هێنراو بێت و نەیەڵێت بازرگان شمەکێك لە دەرەوە بهێنێت تا لە پێشەوە ڕێگەپێدانی لەدەسەڵاتی گشتییەوە بۆ وەرنەگیرێت و ڕێگەی پێبدات هەڵسێت بەو کرداری هێنانە لەدەرەوە لەوانەیە ئەم سیستەمە بە مەبەستی بڕێکی دیاری کراو بێت بێ ئەوەی بڵاوکردنەوەی بۆ بکرێت دەوڵەت بڕە هێنراوەکە دیاری دەکات لە ڕێگەی پێدانی مۆڵەتەکانی هێنان بە بازرگانەکان. لەوانەشە بەکاربهێنرێت بۆ پاراستنی بازاڕە نیشتمانییەکان لە هێنراوەکانی چەند دەوڵەتێك، ئەمەش بەوە دەبێت کە مۆڵەتەکانی ڕێپێدان ڕەت بکرێتەوە و یان مۆڵەتەکە نەدرێت بەو شمەکانەی کە ئارەزویان لەسەر نییە.

د- کۆمەك کردن: کۆمەك کردن بە یەکێك لە ئامرازەکانی ڕامیاری بازرگانی دادەنرێت کە دەوڵەتەکان دەیگرنە بەر لە چوارچێوەی شێوازەکانی نرخدا لەوانەیە دەوڵەت بۆ پاراستنی بەرهەمە نیشتمانیەکانی پشت ببەستێت بە پێشکەشکردنی بەخشین و کۆمەك بۆ بەرهەمهێنەکان بەمەبەستی ئەوەی بتوانن شمەکەکانیان بەنرخێکی کەمتر لە تێچوونی بەرهەمهێنانیان بخەنە ڕوو، ئەمەش دەبێتە هۆی دابەزینی نرخی ئەو شمەکانەی کە بۆ فرۆشتن ئامادە کراون تا بتوانرێت ئەو شمەکانەی لە ناوخۆدا بەرهەم هێنراون بەربەرەکانی شمەکە بیانییە هێنراوەکانیان پێ بکرێت.

دوو جۆر لە کۆمەك کردن هەیە :

١- کۆمەك کردنی ڕاستەوخۆ: ئەمەش خۆی لە بەخشینی بڕێك پارەدا دەبێتەوە جا لە سەر بنەمای بەها یان لە سەر بنەمای جۆر دیاری دەکرێت .

٢- کۆمەك کردنی ناڕاستەوخۆ: ئەمەش خوی چەند ماف پێدانێك بە پرۆژەکان دەبینێتەوە کە مەبەست لێی باشترکردنی باری داراییانە، لە نمونەکانی:

أ- لێ خۆش بوون (بەخشین) لە باجەکان: وەك بە دەرکردن لە هەندێك باج یان کەمکردنەوەی تێکڕاکانی یان گێڕانەوەی بەشێك لەوانەی کە دراون یان بەخشینی بەشێك لە قازانجی باجەکان ئەگەر لە مەبەستی دیاری کراو بەکاربهێنرێت وەك زیادکردنی بەرهەمداری پرۆژەکە .

ب- ئاسانکاری دڵنیاکردنەوە: جا ئەوانە بێت کە پەیوەندیان بە قەرزەکانەوە هەبێت یان دابەزاندنی نرخی سووەکان و زیادکردنی قەبارەی قەرزدان و ئاسانکاری لە ماوەی دانەوەی .

ج- پێشکەشکردنی هەندێ کارگوزاری ئەوتۆ کە بەکەڵك گەیاندن بگەڕێتەوە بۆ پرۆژەکان وەك بەشداریکردنی لە بازاڕو پێشانگا نێو دەوڵەتییەکان و لە ئەستۆ گرتنی بەشێك لەو خەرجی یانەی کە پێویستە بۆ ئەو کارانە وەك خەرجییەکانی گواستنەوەی شمەکەکان و خەرجییەکانی نیشتەجێ بوون و کرێی خانوبەرەو تێچوونەکانی هاتووچۆو پروپاگەندەکان .

تەرازووی پارە دان Balance of Payments

(تۆمارێکی ڕێکخراوە بۆ هەموو مامەڵە بازرگانی و دارایی و نەختینەییانەی کە لەنێوان دانیشتوانی وڵاتێکی دیاری کراو و دانیشتوانی وڵاتەکانی تردا ڕوو دەدات لە ماوەیەکی دیاری کراودا کە بەشێوەیەکی گشتی ساڵێکە جا ئەو دانیشتوانانە کەسەکان بن یان پرۆژەکان یان میری بێت) .

گرنگی تەرازووی پارەدان:

أ- پێشکەشکردنی زانیاری گرنگ سەبارەت بەو پلەیەی کە دەیبەستێتەوە بە ئابووری نەتەوەوە ئەگەر داتای تایبەت لەماوەی یەك بە دوایەکی دیاری کراومان لە بەردەست دابێت ئەوا وردەکاری زیاترمان دەست دەکەوێت سەبارەت بە پێش کەوتنی لەو ماوەیەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییەکانی مامەڵە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان کە ئابووری نەتەوەی پێیا تێپەڕیوە.

ب- هاوکاری دانەرانی ڕامیاری ئابووری دەکات لە ئاڕاستەکردنی جڵەوی کاروباری دەوڵەت لەبەر ئەوەی لەزۆربەی کاتدا کارڕاپەڕاندنە دارایی و نەختینەییەکان بەستراونەتەوە بە باری (دۆخی) تەرازووی پارەدانی ئەو دەوڵەتەوە.

ج- ئـەو داتایانـەی (زانیاریانـەی) لـە تـەرازووی پارەدانـەوە هـاتووە بـە ئامرازێکی هەڵسەنگاندن و لێکدانەوەی زانستی دادەنرێت بۆ زۆربەی ئەو دیاردە ئابوورییانەی کە پەیوەندیان هەیە بە ئابووری جیهانییەوە .

پەیکەربەندی تەرازووی پارەدان:

ئەگەر بمانەوێت تەرازووی پارەدان لەوە زیاتر بێت کە تەنها مافەکانی دەوڵەتێک لەسەر جیهانی دەرەکی نیشان بدات یان مافەکانی جیهان لەسەر ئەو دەوڵەتە دیاری بکات و بکرێتە ئامرازێکی شیکردنەوەی ئابووری ئەوا پێویستە بە شێوەیەک پۆلین بکرێت کە بەپێی چوار حساب جیابکرێتەوە، هەریەکێک لەم حسابانەش پسپۆرو تایبەتمەند دەبێت لە جۆرێکی دیاری کراو لە مامەڵە نێودەوڵەتییەکان و حسابەکانیش ئەمانەن :

١- حسابی بەگەڕ. ٢- حسابی سەرمایە

٣- حسابی ڕەوانـەکردنی(حەواڵـەکردنی) یـەک لایەنـە. ٤- حسابی زێڕی نەختینەیی.

ئەوا لە خوارەوە ناساندنێک بۆ هەریەک لەم حسابانە دەکەین .

١- حسابی بەگەڕ: لەم حسابەدا بەهای هەموو ئەو شمەک و کارگوزارییانە تۆمار دەکرێت کە لەنێوان ئەو دەوڵەتەو جیهانی دەرەکی دا ئاڵوگۆڕیان پێکراوە پێک دێت لە:

أ- تەرازووی بازرگانی: لەم حسابەدا بەهای بازرگانی بینراو تۆمار دەکرێت واتە تەنها بازرگانی شمەکی هێنراوو نێراوە، ئەگەر نێراوەکانی لەشمەک زیاتر بێت لە هێنراوەکانی لەشمەک ئەوا دەڵێین زیادیی (سەرڕێژی) هەیە لە تەرازووی بازرگانیدا، بەڵام ئەگەر بە پێچەوانەوە بوو واتە هێنراوەکانی شمەک

زیاتر بێت لە نێراوەکانی شمەك ئەوا دەڵێین کورت هێنانێك هەیە لە تەرازووی بازرگانیدا.

ب- تەرازووی بازرگانی نەبینراو: ئەم تەرازووەش لە نێراوو هێنراوی کارگوزاری نەبینراو پێك دێت .

٢- حسابی سەرمایە: لەم حسابەدا هەموو ئەو مامەڵە نێودەوڵەتی یانە تۆمار دەکرێت کە پەیوەندیان هەیە بە موڵکایەتی و قەرزەکانەوە و پێك دێت لە (پشك و قەباڵەو دراو و بە بانك سپاردەکان و حەواڵەکان و قەرزەکان و قیستەکان و گێرانەوەیان) . وە پێویستە جیاکردنەوەیەك بکەین لە نێوان مامەڵە درێژ خایەن و مامەڵە کورتخایەنەکان دا . مەبەستمان لە **(مامەڵەی درێژ خایەن)** ئەو لێشاوی سەرمایانەیە کە لە وڵاتەوە دەچنە دەرەوە یان بە پێچەوانەوە یەو ماوەکەی لە ساڵ زیاتر درێژە دەکێشێت و وەبەرهێنانی راستەوخۆ قەرزی درێژخایەن و قیستەکانی گێرانەوەیان دەگرێتەوە.

بەلام **(مامەڵەی سەرمایەی کورتخایەن)** کە بەمەبەستی راست کردنەوەی (پاکۆکردنی) کورتهێنان یان سەرریژی لە تەرازووی پارەدان دا دەکرێت هەموو ئەو لایەنانەی تیا تۆماردەکرێت کە پێویستە لەکەمتر لە ساڵێك بدرێتەوە یان لەوانەیە ماوە کورت هۆکارێکی رامیاری یا گۆرانی کۆمەلایەتی بە دواوە بێت یاخود بۆ هاندانی (مضاربة) (جامبازی دارایی) بێت بە سود وەرگرتن لە جیاوازییە تایبەتییەکانی نێوان نرخی دراوەکان.

٣- حسابی رەوانەکراوی(حەواڵەکاری) یەك لایەنە: بریتییە لە هەموو حەواڵەکردنانەی لایەنێك دەیکات جا دارایی بێت یان لە شێوەی شمەك بێت کەلە نێوان دەوڵەتەکان و کەسەکان دا دروست دەبێت، بێ ئەوەی هیچ پارە

پێدانێك لەسەر لایەنی دووەم دروست بكات (پەیدا بكات) وەك دیاری- قەرەبوو - بەخشین.

٤- حسابی زێڕی نەختینەیی: پێویستە جیاوازی بکەین لەنێوان ئەو زێڕەی کەکەسەکان و کۆمپانیاکان و دەوڵەتە بەرهەمهێنەکان هەیانە وەك شمەك مامەڵەی کڕین و فرۆشتنیان پێ دەکرێت و پێی دەوترێ (زێڕی نا نەختینەیی) وەك هەر شمەکێکی ئاسایی هێنراو و نێردراو لە تەرازووی بازرگانیدا تۆمار دەکرێت.

(حسابی زێڕی نەختینەیی) لە زێڕی نەختینەیی و یەدەگی دراوە بیانییەکان پێك دێت کە دەتوانرێت بگۆڕدرێنەوە.

وەزێڕ بایەخێکی تایبەتی هەیە لای زۆربەی دەوڵەتان، چونکە دانراوێکی نەختینەییە و هۆکارێکی پێدانی ئەوتۆیە کە قبوڵکردنێکی جیهانی لە سەرەو هەموو دەوڵەتێك دەتوانێت لەرێگەی ناردنە دەرەوەی ئەو زێڕەوە هەر دراوێکی بیانی بوێت بە دەستی بهێنێت .

هاوسەنگی و لاسەنگی لە تەرازووی پارەدان

هۆیەکانی لاسەنگ بونی تەرازووی پارەدان:

چەند هۆکارێك هەیە کە دەبێتە هۆی لاسەنگ بونی تەرازووی پارەدان لەوانەش:

١- شڵەژانە ماوە کورتەکان: ئەم شلەژانانە کاتێك پەیدا دەبن کە بەروبومە کشتوکاڵییەکان توشی نەخۆشی ببن بە تایبەتیش ئەوانەی کە دەوڵەت لەناردنە دەرەوەدا پشتیان پێ دەبەستێت، ئەمەش دەبێتە هۆی لاسەنگ بون لە تەرازووی پارەدانەکەدا وەهەروەها ئەم لاسەنگییە لە کاتەکانی شەڕیشدا ڕوو دەدات کە کاتێك خواست لە سەر کەرەستە خاوەکان زیاد بکات و نێراوی دەوڵەتە بەرهەمهێنەکانی زیاد بکات یان نێراوی دەوڵەتە بەشداربووەکانی شەڕەکە کەم بکات .

٢- گۆڕانکاری لە داهاتی نەختینەیی: دەتوانین جیاوازی بکەین لە نێوان دوو جۆر گۆڕانکاریدا یەکێکیان ئەوەیە کە بەسەریەخۆ لە یەك دەوڵەتدا ڕوو بدات یان ئەوەی کە لە نێوان کۆمەڵێك دەوڵەتدا ڕوو بدات.

ئەگەر گۆڕانێکی سەربەخۆ لە داهاتی یەك دەوڵەتدا ڕووی دا (وەك ئەوەی دەوڵەتەکە لە دۆخی هەڵاوسان یان داکشانەوە بێت) بۆ نموونە ئەگەر هەڵاوسان تێیدا ڕووی دا ئەوە مانای ئەوەیە کە خواستی هەمووەکی لە سەر شمەك و کارگوزارییەکان زیاترە لە بەرهەمهێنانی هەمووەکی ناوخۆیی، دۆخێکی وەك ئەمەش دەبێتە هۆی کورتهێنان، چونکە خواستە زیادەکە بادەداتەوە سەر هێنراوەکان، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانەی کەلە کۆمەڵێك دەوڵەتدا بەشێوەیەکی هاوبەش ڕوو دەدات ئەوا چالاکی ئابووری بەرز

دەكاتەوە یان نزم بكاتەوە لە كاتی بوونی پەیوەندی بازرگانی لەنێوان ئەو كۆمەڵە دەوڵەتەدا، ئەوا لەوانەیە گرفت لە تەرازووی پارەدانەكانیان دروست بكات ئەگەر بەكارهێنان و داهات لە یەكێك لەم دەوڵەتانەدا كەم بكات و بەتایبەتیش ئەگەر ئەو دەوڵەتە بایەخێكی گەورەی هەبێت لە ئابووری نێودەوڵەتییدا، ئەوا هێنراوەكانی كەم دەكات و بەشێك لە بەكاربردنی ناوخۆی ئاراستەی ناردنە دەرەوە دەكات، ئەمەش مانای ئەوەیە كە سەرڕێژییەك لە تەرازووی پارەدانەكەی دا بە دەست دێنێت، بەڵام سەرڕێژیی بۆ ئەو دەوڵەتە بریتییە لەكورتهێنان بۆ ئەو دەوڵەتانەی كە هاوبەشیان لەگەڵ كرد لە بازرگانیی كردندا.

٣- گۆڕانە پەیكەربەندییەكان: گۆڕانی پەیكەربەندیی تەنها تایبەت دەبێت بەیەك كەرت لە ئابووری نەتەوەیی و لەوانەیە ئەوە لە لایەنی خواست یان لایەنی خستنە ڕوو ڕووبدات، چونكە لەوانەیە هەلومەرجەكانی خستنەڕوو بگۆڕێت كاتێك دەرامەتە سروشتییەكان بەرەو كەمبوونەوە بچن (بەهۆی بەكارهێنانی زۆرەوە) و تێچوونی پیشەسازی بەرز بێتەوە یان كاتێك داهێنراوێك بێتە كایەوە یان چاكتركردنی شێوازەكان و ڕێگەكانی بەرهەمهێنان هەبێت و ببێتەهۆی كەمكردنەوەی تێچوونەكان یان بەرهەم هێنراوی نوێ بخرێتە بازاڕەوە بۆ نموونە بەكارهێنانی ڕیشاڵی دەستكرد بە شێوەیەكی گەورە كاری كردەسەر بازاڕە، جیهانییەكانی ئاوریشم و خوری و لاستیكی دەستكرد، بێجگە لەو گۆڕانە پەیكەربەندییانەی لە پەیوەندییەكانی خواست وخستنەڕوو ڕوویان دا گۆڕانی پەیكەربەندیی تریش هەیە كەلە تێكڕای لێشاوی سەرمایەی نێودەوڵەتی دا ڕوو دەدات، چونكە دۆزینەوەی دەرامەتی نوێ و گرنگ لە دەوڵەتێك وای لێ دەكات كە هێنانی سەرمایەی

بیانی کەم بکاتەوە یان هەر پێویستی پێی نەمێنێت، ئەمەش دەبێتەهۆی ئەوەی کە مەرکەزی (بنەڕەتی) ئەو دەوڵەتە بگۆڕێت لە دەوڵەتێکی قەرزدارەوە بۆ دەوڵەتێکی قەرزدەر بەهۆی وە بەرهێنانەکانی دەرەوەی یان بەهۆی کەم بوونەوەی بوونەکانی (اصول) لە دەرەوە کە سوودو قازانجی پێ دەگەیەنێت ولەم دۆخانەدا لاسەنگی پەیکەریەندیی لە تەرازووی پارەدان دا دەردەکەوێت جا بەهۆی لایەنی خستنەڕووەوە بێت یان خواستەوە بێت یان گۆڕان لە ئاستی بژێوی یان توانای دەوڵەتەکە بۆ قەرزکردن یان قەرزدانەوە بێت.

شێوەکانی کورتهێنانی تەرازووی پارەدان:

کورتهێنانی تەرازووی پارەدان چەندین شێوەی هەیە کە گرنگترینیان بە کورتی ئەمانەن :

١- کەمیی بەرهەمهێنان لە بەرووبوومێکی بنەڕەتیدا لەوانەیە ببێتە هۆی کەمبوونەوەی قەوارەی نێراوەکان.

٢- دۆزینەوەی کەرەستەی خاوی پیشەسازی لە دەرەوە دەبێتە هۆی دەست هەڵگرتنێکی هەمووەکی یان بەشێك لەو خواستەی کە لەسەر کەرەستە خاوە سروشتییە نیشتمانییەکان هەیە لەلایەن بیانییەکانەوە.

٣- ڕوودانی بێ بازاڕی لە دەرەوە دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی خواست لە سەر بەرهەم هێنراوەکانی ئابووری نیشتمانی.

٤- بەرزبوونەوەی ئاستی نرخەکان لە ناوخۆ بە پلەیەکی زیاتر لە بەرزبوونەوەکەی لە دەرەوە ڕێدەگرێت لە چالاکی ناردنە دەرەوە.

٥- جێبەجێکردنی بەرنامەکانی پەرەپێدان لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان هێنراویان لە ئامێرو کەرەستە هونەرییەکان لە دەرەوە زیاد دەکات.

٦- چوونە دەرەوەی سەرمایەی نیشتمانی لە ئەنجامی نەمانی متمانە لای خاوەن سەرمایەکان بەهۆی ترسیان لە خۆماڵیکردن یان دەست بەسەراگرتن یان شڵەژانی ڕامیارییەوە.

چارەسەری لاسەنگی لەتەرازووی پارەداندا :

زۆربەی ئابووریناسەکان لە سەردەمێکی زووەوە هەوڵیان داوە کە وەڵامی ئەم پرسیارە بدەنەوە:(ئایا هێزێکی خودی و لە خۆوە هەیە کە هاوسەنگی بۆ تەرازووی پارەدان بگێڕێتەوە؟) باسی چۆنیەتی گێڕانەوەی ئەو هاوسەنگییە بۆ تەرازووی پارەدانەکە دەکەن لە ڕێگەکانی:

١- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی دەستێوەردانی دەوڵەتەوە.

٢- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی میکانیزمی بازاڕەوە.

١- هاوسەنگکردن لە ڕێگەی دەستێوەردانی دەوڵەتەوە:

زۆربەی کات دەوڵەت بۆ گێڕانەوەی هاوسەنگبوون بە تایبەتی لە وڵاتە تازە پێگەیشتووەکاندا لە ڕێگەی کۆمەڵێك کار ڕاپەڕاندنەوە دەست دەخاتە ناو کاروبارەکان بە ئامانجی چارەسەرکردنی کورتهێنان و لەوانەش:

أ- دەوڵەت پشك و قەباڵە ناوخۆییەکانی بە بیانییەکان دەفرۆشێت، چونکە لە بەرامبەریدا دراوی بیانی دەست دەکەوێت و بۆ پارەدارکردنی کورتهێنان لە تەرازووی پێدانەکەی.

ب- فرۆشتنی ئەو پشك و قەباڵانەی کە دەوڵەت هەیەتی لە دەزگا بیانییەکان لە دەرەوە بە هاوڵاتیانی ئەو وڵاتە تا دراوی بیانی دەست بکەوێت.

ج- فرۆشتنی هەندێ زەوی و زاری ناوخۆ بە بیانییەکان لەپێناو بە دەستهێنانی دراوی بیانی دا.

د- فرۆشتنی بەشێك لە یەدەگی زێڕ بە دەرەوە.

هـ- لەوانەیە دەوڵەت لە دەزگا داراییە بیانییەکان وەك بانکی نێودەوڵەتی، یان سندوقی دراوی نێودەوڵەتی یان لەوڵاتە بیانییەکان قەرز وەربگرێت.

و- کەمکردنــەوەی قــەبارەی هێنــراوە بینــراو و نــەبینراوەکان لــە ڕێگــەی جێبــەجێکردنی ئامرازەکـانی رامیارییـە بازرگانییـە جـۆراو جۆرەکانــەوە وەك سیستــەمی بەشـکاری یـاخود سیسـتــەمی گـومرگی لــە پێنــاو کەمکردنــەوەی خەرجکردنەکان بە دراوی بیانی و لـە هـەمان کاتیشـدا هـانی نێـراوە بینـراوو نــەبینراوەکانی دەدات بــە ئامــانجی گێڕانــەوەی هاوســەنگی لــە تــەرازووی پارەدان دا.

٢-هاوسەنگکردن لە ڕێگەی میکانیزمی بازاڕەوە:

أ- هاوسەنگکردن بە ڕێگەی کلاسیکییەوە (میکانیزمی نرخەکان):

ئەم بیرۆکەیە بە شێوەیەکی سەرەکی لە بیرۆکەی کلاسیکییەکان (قوتابخانە کلاسیکییەکان) کلاسـیکی نوێیەکانـدا بـڵاو بۆوە و، فەیلەسوفی ئینگلیـزی (**داڤید هیۆم**) بە یەکەم کەس دادەنرێت کە بیردۆزێکی تایبەت بـە هاوسـەنگ کردنی هەر لەخۆوەی بۆ تـەرازووی پـارەدان داڕشـتووە، ئەمـەش لـە ڕێگـەی کاریگەری گۆڕانەکانی ئاستی نرخی شمەکەکان و ئەم جۆری ڕاسـتکردنەوەیە سەردەمی ڕێسای دراوە زێڕینەکان دەگرێتەوە کە لە گرنگترین خاسیەتەکانی سەربەستی هێنان و ناردنی زێڕەو هاوسەنگبوونی تەرازووەکەش سێ مەرجی سەرەکی پێویستە:

١- جێگیری نرخی دراو گۆڕینەوە.

٢- پلەی کارپێدانی تەواوەتی بۆ بنەماکانی بەرهەمهێنان لە دەوڵەت دا.

٣- سەربەستی لە گۆڕانی نرخی شمەك و کارگوزارییەکان.

گریمان دەوڵەتێك هەیە ڕێسای زێڕ پەیڕەو دەكات و لە دۆخی كورتهێنان دایە، ئەمەش مانای ئەوەیە خواست بۆ دراوی بیانی گەورەترە لە بڕی خستنەڕووی و بەگەیشتن بە خاڵی چوونە دەرەوەی زێڕ، ئەوا ئەو دەوڵەتە هەڵدەستێت بە ناردنە دەرەوەی زێڕ بۆ دەرەوەو كەمبوونەوەی بڕی هەڵگیراویش دەبێتە هۆی دابەزینی نرخی شمەك و كارگوزارییەكان لە ناوخۆدا بەپێی بیردۆزی بڕی پارە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بە هۆكارێكی بزوێنەر دادەنرێت بۆ نێراوەكان و ڕاگرێكە بۆ هێنراوەكان و لە پاشاندا تەرازووی پارەدانەكە بەرەو هاوسەنگبوون دەچێت.

ب- هاوسەنگكردن لە ڕێگەی نرخی دراو گۆڕینەوە:

ئەم ڕاستكردنەوەی تەرازووی پارەدانە تایبەتە بە سیستەمی دراوە كاغەزییەكان كە لە ماوەی ساڵانی (١٩١٤ - ١٩٤١) لەخۆوە دەگرێت، دەكرێت نرخی ئاڵوویرەكان بەشێوەیەكی مەزن لە بەشداری لە گێڕانەوەی هاوسەنگی بۆ تەرازووی پارەدانەكە بكات، لە ڕێگەی هەمواركردنەوەی(تعديل) نرخە ناوخۆیی و بیانییەكان بۆ شمەك و كارگوزارییەكان بەو شێوەیەی یارمەتی هاوسەنگبوون بدات لە نێوان هێنراوەكان و نێراوەكاندا.

گریمان دەوڵەتێك هەیە تووشی كورتهێنان بووە لە تەرازووی پارەدانەكەیدا، بۆیە ئەم دەوڵەتە بەهای دراوە نیشتمانییەكەی كەم دەكاتەوە بەرامبەر بە دراوە بیانییەكان ئەوا لەم حاڵەتەدا بەهای دراوە بیانییەكە بەرز دەبێتەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە نرخی شمەكە بیانییەكان گران بن لە چاو ناوخۆدا، بەمەش هێنراوەكان كەم دەكات لە

دەرەوە، هــەروەها شمەكــە ناوخۆییــەكانیش هــەرزانتر دەبێــت لــە چــاو بیانییەكاندا، هەر بۆیە خواستیان لەسەر شمەكە نیشتمانییەكان زیاد دەكات و بەمەش نێراوەكانی دەوڵەت بۆ دەرەوە زیاد دەكات و هێنراوەكانیش لــە دەرەوە كەم دەكات و بــەم شێوەیە هاوســەنگی دەگەڕێتــەوە بۆ تــەرازووی پارەدانەكە.

ج- هاوسەنگ كردن لە ڕێگەی داهاتەكانەوە (میكانیزمی نوێ):

ئەم ڕێگەیە بۆ هاوسەنگبوون پشت بە بیردۆزەی (كینز) دەبەستێت كــە لــە ســەرەتادا پێویســتە نرخــی دراو گۆڕینــەوە، هــەروەها نرخــی شمەكــەكان و خستنەگەڕی تەواوەتی بۆ بنەماكانی بەرهەمهێنانیش جێگیر بێت، نــاوەرۆكی ئــەم هاوســەنگبوونەش بــەوە پوختــە دەكرێــت كــە لاســەنگی لــە تــەرازووی پارەدان دەبێتە هۆی گۆڕان لــە ئاستی بەرهــەمهێنان و دەستی كــاردا، ولــە كــاتی كورتهێنانــدا ئاســتی چــالاكی ئــابووری لــە نــاوخۆی وڵاتــدا بــەرەو نزمبوونەوە دەچێت، ئــەوەش لــە ئــەنجامی دابــەزینی خواســت لــە ســەر ئــەو بەرهەمــە پیشەســازییانەی كــە بــۆ ناردنــە دەرەوە ئامــادەكراون، هــەروەها دابەزینی خواست لە سەر نێراوەكان پاشان دەست دەكــات بــە كەمبوونــەوەو بەرتەسك بوونەوەیی كورتهێنانی تەرازووی پارەدانە كە دەچێت تا دەگاتەوە بە هاوسەنگبوون بۆ جاری دووەم.

هێڵکاری تەرازووی پـــارە دان

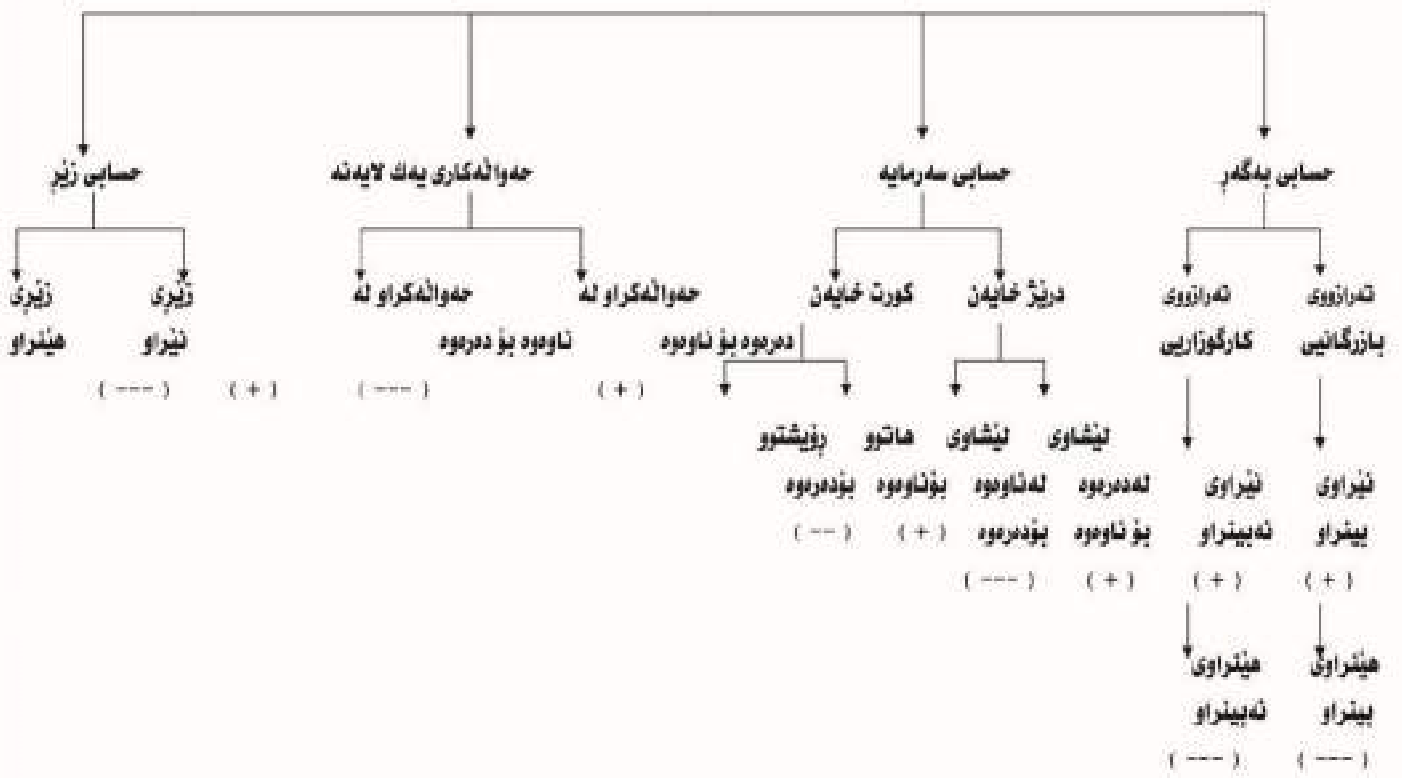

تێ بینی : نیشانەی (+) ئەوە نیشان دەدات کە دراوەکە لە حسابی خاوەن قەرز تۆمار دەکرێت .
نیشانەی (--) ئەوە نیشان دەدات کە دراوەکە لە حسابی قەرزدار تۆمار دەکرێت.

پرسیارەکانی بەشی دووەم

١. پێناسەی ئەمانە بکە:

(بازرگـان – بازرگـانی – بـازاڕی دراو گۆڕینـەوە – نرخـی دراو گۆڕینـەوە – ڕامیاری بازرگانی دەرەکی – تەعویم – تەرازووی پارەدان).

٢. باس لە گرنگییەکانی بازرگانی دەرەکی بکە؟

٣. ئەو جیاوازییانە کامانەن کە لە نێوان بازرگانی ناوخۆو دەرەکی دا هەیە.

٤. ئـەو بنەمایانـە کامانـەن کـە پسـپۆڕی نێودەوڵـەتی لەسـەر دادەمەزرێت.

٥. ئەو گریمانانە کامانەن کە ریکاردۆ بیردۆزەکەی لەسەر داڕشتووە.

٦. ئەرکە سەرەکییەکانی بازاڕی دراو گۆڕینەوە کامانەن؟

٧. ئەو ئامانجانە کامانەن کە سیستەمی چاودێریکردنی دراوی بیانی هەوڵی بەدەست هێنانی دەدات؟

٨. پێناسەی رەسمی گومرگ بکەو مەبەستەکانی دیاری بکە؟

٩. مەبەستمان لە کۆمەك کردن چییە؟ جۆرەکانی دیاری بکە؟

١٠. هۆکارەکانی لاسەنگ بوونی تەرازووی پارەدان کامانەن؟

لیستی زاراوەکان

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Trade	التجارة	بازرگانی
Export	الصادرات	نێردراوەکان
Import	الاستيرادات	هێنراوەکان
The theoty of absolutes	نظرية التكاليف المطلقة	بیرتۆزەی لەباری رەها
The theoty of Comparative costs	نظرية التكاليف لنسبية	بیرتۆزی تێچووتی ڕێژەیی
Forign Exchange Market	سوق الصرف الاجنبي	بازاڕی دراوگۆڕینەوەی بیانی
Exchange Rate	سعر الصرف	نرخی دراو گۆڕینەوە
Tariffs	الضريبة لكمركية	باجی گومرگی
Floating	التعويم	تەعویم
Balance of Payments	ميزان المدفوعات	تەرازووی پارەدان

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم و دووەم

١. د. اسماعيل عبدالرحمن و د. حربي محمد عريقات/مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٢. د. خالد و د.احمد حسين/ مبادى اللأقتصاد الكلي /دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٣. د. كريم مهدي الحسناوي، مبادئ علم الاقتصاد، جامعة بغداد، ١٩٩٠.

٤. مصطفى سلمان وآخرون، مبادئ الاقتصاد الكلي، دار المسيرة، ٢٠٠٠.

٥. عبدالله عباوي، مبادئ الاقتصاد، مطبعة سلمى، ١٩٧٨.

٦. د. خزعل البيرماني، الدخل القومي والاستخدام، الجزء الثاني، جامعة بغداد.

٧. د. حسين عمر، مبادئ المعروفة الاقتصادية، منشورات دار ذات السلال، ١٩٨٩.

٨. د. غازى صالح الطائي/ الأقتصاد الدولي، دار الكتب، موصل، ١٩٨٩.

٩. د. سامي عفيفي حاتم/دراسات في الأقتصاد الدولي، دار المصرية اللبنانية، ١٩٩٥.

١٠. د. صلاح الدين نامق، التجارة الدولية، دار المعراف مصر.

١١. د. محمد عبدالعزيز، اقتصاديات التجارة الخارجية، دار الجامعة المصرية.

١٢. د. كريم مهدي الحسناوي وآخرون، اقتصا للصف السادس الادبي، مطبعة ابوغريب، ٩٩.

١٣. د. رفعت المحجوب، الاقتصاد السياسي، دار النهضة العربية، ١٩٧٧.

١٤. د. مهدي رضوان، التجارة الدولية.

بەشی سێیەم
ڕامیارییە ئابوورییەکان

ڕامیاری ئابووری بەوە پێناسە دەکرێت کە **(کۆمەڵێك کار ڕاپەڕاندنە دەوڵەت ئەنجامی دەدات بە ئامانجی ئەوەی کار بکاتە سەر چالاکی ئابووری، ڕامیاری ئابووریش بەوە ناسراوە کە زۆر نەرمە، چونکە بەپێی سروشتی سیستەمی ئابووری و ئەو قۆناغی پێشکەوتنەی کە سیستەمەکە پێی گەیشتووە)**.

ئامانجەکانی ڕامیاری ئابووری:

ڕامیاری ئابووری هەوڵ دەدات چەند ئامانجێك بهێنێتە دی کە گرنگترینیان ئەمانەیە:

١-بەدیهێنانی پەرەپێدانی ئابووری:

لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ڕامیاری ئابووری تەرخان کراوە بۆ پارێزگاریکردن یان خێراترکردنی پەرەپێدانی ئابووری، هەروەها بەشداریش دەکات لە پێکهێنانی سەرمایەدا لە ڕێگەی ڕەخساندنی ئەو هەلومەرجە لەبارانەی کە کەرتی تایبەتی کاری تیا دەکەن.

بەڵام لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکاندا ئامانجی گرنگی ڕامیاری ئابووری بریتییە لە هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری، ئەمەش لەڕێگەی ئەو هەوڵانەوە دەبێت کە میری دەیدات لەپێناو چاکترکردنی ڕادەی کەڵك وەرگرتن لە دەرامەتە ئابوورییەکان و بەرزکردنەوەی بەرهەمداری یەکەی کارو پشتگیریکردنی گۆڕینی بەردەوام لە بواری تەکنەلۆجیا و بەشداریکردن لە

پێکهاتنی سەرمایەدا لە ڕێگەی کۆکردنەوەی پاشەکەوتە نیشتمانییەکان، بێجگە لەمانەش هەوڵ دەدات پارمەتی دارایی و هونەری لە دەرەوە دابین بکات، هەروەها کار بۆ پێشخستنی هاتوچۆ و گواستنەوەو پەرەپێدانی دەرامەتە کشتوکاڵییەکان دەکات تا بەهۆیانەوە کاربکاتە سەر پاشەکەوت و وەبەرهێنان.

٢- بەدیهێنانی سەقامگیریی ئابووری:

لەڕێگەی خستنەکاری ڕامیارییەکانی دارایی و نەختینەیی بۆ چارەسەری هەڵاوسان کە زۆربەی دەوڵەتەکان دەگرێتەوە، بێجگە لەوەی دەیەوێت ڕێگە لەڕوودانی داکشانەوەو بێ بازاری بگرێت.

٣-پاراستنی ئابووری نیشتمانی لە کێبڕکێی دەرەکی:

بە تایبەتیش پاراستنی پیشەسازییە تازە دامەزراوەکان تا بتوانێت پەرەبسێنێت و کارامەیی زیاد بکات و جۆری بەرهەمەکەشی باشتر بکات.

جۆرەکانی ڕامیارییە ئابوورییەکان:

١- ڕامیاری دارایی:

زاراوەی ڕامیاری دارایی بەشێوەیەکی گشتی ئەوە دەگەیەنێت کە میری هەڵدەستێت بە نەخشەدانان بۆ خەرجییەکان و دابینکردنی ڕێگەکانی پارەدارکردنیان، لە ئامرازە ناسراوەکانیشی (باجەکان و بوجەو قەرزە) کە لە ڕێگەی باجەکان و کورتهێنان و سەرڕێژی بوجەوە دەوڵەت چەند بوارێکی فراوان دەهێنێتە کایەوە بۆ ئاراستەکردنی خواستی کاریگەر(الطلب الفعال) و نزیك کردنەوەی داهاتی کەسەکان و ڕاستکردنەوەی بنەماکانی ئابووری تا ڕێگەخۆش بکات لەبەردەم پێشکەوتن و گەشەسەندن دا.

ئامانجەكانی ڕامیاری دارایی:

ڕامیــاری دارایــی هــەوڵ دەدات چــەند ئامانجێــك بەدەســت بهێنێــت كــە گرنگترینیان ئەمانەیە:

أ- گەیشتن بەئاستی خستنەگەڕی تەواوەتی.

ب- گەیشتن بەتێكڕای روو لە زیادبوون لە پەرەپێدانی ئابووری دا.

ج- بەدیهێنانی جێگیربوون لە ئاستی گشتی نرخەكاندا.

د- كاركردن بۆ خۆشگوزەرانی كۆمەڵگەو دووبارە دابەشكردنەوەی داهات بەشێوەیەكی دادپەروەرانە.

٢- ڕامیاری نرخ:

بریتییە لە كۆمەڵێك كارراپەراندن كە لە ڕێگەیەوە نەخشەكێشانی نرخەكان و دیاریكردن و كارتێكردنی نرخەكان دیاری دەكرێت تا بە دڵنیاییەوە ئامانجە كۆمەڵایەتی و ئابوورییەكان بهێنێتەدی.

ئامانجەكانی ڕامیاری نرخ:

أ- كاربكرێت بۆ پێشخستنی بەرهەمهێنان لەڕووی چەندێتی و چۆنیەتیەوە.

ب- كــار بكرێــت بــۆ بەرزكردنــەوەی ئاســتی بەرهەمــداری لــە دەرامەتــە ئابوورییەكاندا.

ج- دابینكردنی پێداویستی بەكاربەرەكان و تێركردنی ئارەزووەكانیــان و كــار بكرێت بۆ كەمكردنەوەی بەكاربردن.

د- كار بكرێت بۆ هاندانی پاشەكەوت و وەبەرهێنان بەرەو ئەو بوارانــەی كــە لــە خزمــەتی بەرهەمهێنانــە پێویســتییەكاندایەو بــۆ دابینكردنــی پێداویستییەكانی كۆمەڵگە.

٢- ڕامیاری بازرگانی:

بریتییە لە کۆمەڵە هۆکارێك کە دەوڵەت لە بازرگانیکردنی دەیگرێتەبەر لەچوارچێوەی پەیوەندییە دەرەکییەکانیدا، بەمەبەستی بەدەستهێنانی چەند ئامانجی نەتەوەیی دیاری کراو. ئەو ئامانجانەش بەپێی رادەی پەرەسەندنی ئابووری دەوڵەتەکان دەگۆڕێت بۆ نموونە لە دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا ئامانجەکە لە چوار چێوەی لێکدانەوەکانی (**کینز**) **دا** دەبێت کە داوا دەکات خستنەگەڕی تەواوەتی بهێنرێتەدی، بەڵام لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکاندا بە ئامانجی هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری ئاراستە دەکرێت.

ئامانجەکانی ڕامیاری بازرگانی:

أ–ئامانجی ڕامیاری:

سیستەمە ئابوورییە جۆراوجۆرەکان پەنا دەبەنە بەر دانانی کۆمەڵێك کارراپەراندن و یاساو ڕێسا کە لە ڕێگەیانەوە بازرگانی دەرەکی خۆیان ڕێك دەخەن.

لە سیستەمی سەرمایەداریدا ئەم کارڕاپەڕاندنانە بۆ پشتگیریکردن لە بازاڕەکان دەکرێن، هەروەها لەم وڵاتانەدا جەخت دەکرێت لەسەر پشتگیری کردنی کەرتی تایبەتی وەك لەو کۆمپانیا هاوبەشە گەورانەدا دەردەکەوێت کە ئەرکی هاورده و ناردنی جێبەجێ دەکەن، هەروەها کار دەکەن بۆ ئازادکردنی دراوە نیشتمانییەکانیان بێ هیچ چاودێرییەك، بەمەش ئەو بنەما سەربەستانە دادەنرێت کە بازرگانی دەرەکی پێ ڕێکدەخەن لەپێناو پشتگیریکردنی سیستەمی سەرمایەدارییاندا.

ب- هاوسەنگی لە تەرازووی پارەداندا:

زیادبوونی کورتهێنان لە تەرازووی پارەدان بە تایبەتیش لە دەوڵەتە تازە پێشکەوتووەکاندا ناچاریان دەکات نەخشەکانیان بەشێوەیەك دابرێژن کە هاوسەنگی لە تەرازووەکانیاندا دروست بکات، ئەمەش لەرێگەی زیادکردنی نێردراوەکانیان و قەرزکردن لە دەزگا داراییەکانەوە دەبێت تا جیاوازی نێوان نرخی هێنراو و نێردراوی پێ پڕبکاتەوە.

ج- خستنەگەڕی تەواوەتی:

ئەمەش ئامانجێکی ئاشکرای رامیاری بازرگانییە بەتایبەتیش لە دەوڵەتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا، چونکە کار دەکات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ئابووری و کۆمەڵایەتی و رامیارییان بەشێوەیەك دەڕوانێتە بێکاری کە پەتایەکی رامیاری ترسناکە.

د- هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری:

زۆربەی دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەکان پاش ئەوەی سەربەخۆی رامیارییان بەدەست هێنا پاش جەنگی جیهانی دووەم روویان کردە بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی رۆڵەکانیان ئەوانەی کە لە ساڵانێکی دوورو درێژ لەژێر پاشماوەی دواکەوتووی ئابووری و ئیستعماردا بوون، ئەم وڵاتانە پەنایان بردە بەر داڕشتنی رامیارییەکی تایبەت بۆ پەیوەندییە دەرەکییەکانیان و رێکخستنی ئەم پەیوەندییانە بەشێوەیەك کە سەرزێیەکانیان لە دراوی بیانی دا بۆ بهێنێتە دی تا لەو رێگەیەوە بتوانن ئەو پێداویستییانە بکڕن لە شمەکی سەرمایەداری کە بۆ هێنانەدی پەرەپێدانی ئابووری پێویستن.

هـ- خۆشگوزەرانی ئابووری:

مەبەست لەم ئامانجە بەدیهێنانی دادپەروەری کۆمەڵایەتییە لەنێوان چینەکانی کۆمەڵگەدا بەشێوەیەك کە دەوڵەمەندەکان ئەرکێکی زیاتریان بکەوێتە ئەستۆ وەك لە هەژارەکان بۆ نموونە لەوانەیە دەوڵەت رەسمی گومرگی بخاتە سەر چەند شمەکێکی رواڵەتکاری بەرێژەی ٢٠٠٪ لە نرخی شمەکەکان تا رادەی بەکارهێنانیان کەم بکرێتەوەو داهاتێکیش کۆ بکاتەوە لە داهاتە بەرزەکان، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە دووبارە دابەشبوونی داهات لەنێوان هاولاتیان بهێنێتە کایەوەو شمەکە پێویستەکانیش بهێنێتە ناوەوە کە بۆ زۆرینەی خەڵکن.

٤- رامیاری نەختینەیی:

بریتییە لە هەموو ئەو کارڕاپەڕاندنانەی کە لە لایەن میری و بانکی ناوەندی و خەزێنەوە دەگیرێنەبەر، بەمەبەستی کارکردنە سەر بڕی پارە و پەیداکردنی پارەو بەکارهێنانی پارە و متمانەپێدان بە ئامانجی گەیشتن بە ئامانجێکی ئابووری دیاری کراو وەك ئامانجی ئیشگێڕانی تەواوەتی.

ئامانجەکانی ڕامیاری نەختینەیی:

ڕامیاری نەختینەیی هەوڵ دەدات چەند ئامانجێکی دیاری کراو بە دەست بهێنێت کە دەتوانرێت لەمانەی خوارەوەدا کورت بکرێنەوە :

أ-مێنانەدی ئاستێکی بەرز لە کارپێدان: ئابووریناسەکان هەموویان کۆکن کە پێویستە دابینکردنی ئاستێکی بەرز لە کارپێدان بە ئامانجێك دابنرێت کە

ڕامیاری نەختینەیی هەوڵی بۆ دەدات، مەبەستیش لەم ئامانجە ئەوەیە کە دەسەڵاتە نەختینەییەکان ئاگاداری جێگیرکردنی چالاکی ئابووری لە بەرزترین ئاستی گونجاو لە خستنەگەڕی دەرامەتە سروشتی و مرۆییەکان، پێویستە لە سەر دەسەڵاتە نەختینەییەکان هەموو ئەو کارڕاپەڕاندنانە پەیڕەو بکەن کە ئابووری دوور دەخەنەوە لە بێکاری و ئەو شوێنەوارانەی داکشانەوانەی کە لە بەرهەمهێنان و داهات و بارگرژی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕوو دەدات لەو کارڕاپەڕاندنانەش بەرزکردنەوەی قەوارەی خواستی هەمووەکی بۆ ئاستی پێویست لە خستنەگەڕی ئەو دەرامەتە بەرهەمهێنەکیانەی سوودیان لێ وەرنەگیراوە.

ب-جێگیرکردنی ئاستی نرخەکان: ئەم مەبەستەش لەوەدا کۆدەکرێتەوە کە کار بکرێت، بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی گۆڕانە توندو تیژ و بەردەوامەکانی ئاستی نرخەکان، چونکە ئەوانە لەگەڵ خۆیاندا چە ندین گۆڕانکاری لە بەهای پارەدا دروست دەکەن و دواتر کاریگەری خراپ دەکەنە سەر ئاستی دابەشکردنی داهات و سامان تەرخانکردنی دەرامەتە ئابوورییەکان بەسەر لقەکانی بەرهەمهێناندا.

ج-هاندانی پەرەسەندنی ئابووری: کاریگەری ڕامیاری نەختینەیی لە هاندانی پەرەسەندنی ئابووریدا لەوەوە دەردەکەوێت کەکار بکاتە سەر وەبەرهێنان، چونکە ئەو گۆڕانکارییانەی ڕامیاری نەختینەی دەیهێنێتە کایەوە لە یەدەگە نەختینەیەکانی بانکە بازرگانییەکان کار دەکاتە سەر بڕی خستنەڕووی پارە،ئەمەش گۆڕانێکی هاوشێوە لە نرخی سوودا دێتە کایەوە کە ئەمیش بەپێی ڕۆڵی خۆی قەبارەی وەبەرهێنانی تایبەت دیاری دەکات.

د–چاکترکردنی تەرازووی پارەدان: تەرازووی پارەدان بۆ هەموو وڵاتێك پەیوەندی نەختینەیی و دارایی و بازرگانی ئەو وڵاتە دەردەخات لەگەڵ وڵاتەکانی تری جیهاندا، ئەم تەرازووە کاتێك لە بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتەدا دەبێت کە وەرگرتووەکانی لە دراوی بیانی (گرانبەها) دەرەوە زۆرتر بێت لە پێدانەکانی بە دەرەوە وە پێچەوانەکەشی راستە.

هەموو دەوڵەتەکان هەوڵی ئەوە دەدەن کە تەرازووی پارەدانەکانیان بەلای بەرژەوەندییەکانیاندا بێتە خوارەوە لەهەر پلەیەکی پێشکەوتنی ئابووری دابن تا بتوانن پارێزگاری بکەن لەو یەدەگی زێرو دراوی گرانبەهایانەی کە هەیانە کورتهێنانیش لە تەرازووی پارەداندا مانای ئەوەیە کە ئەو وڵاتە دراوێکی بیانی زیاتر دەدات لەوەی کە وەریگرتووە ئەمەش شوێنەواری خراپ لەسەر بەهای دەرەکی دراوە نیشتمانییەکەی دروست دەکات.

٥–ڕامیاری کشتوکاڵی:

مەبەست لە ڕامیاری کشتوکاڵی ئەو کارڕاپەڕاندنانەیە کە دەوڵەت ئەنجامی دەدات و چەندین ڕێگەو شێوازی چاکسازی کشتوکاڵی گونجاو دەگرێتە خۆی کە دەتوانرێت بەهۆیانەوە بەرزترین رادەی خۆشگوزەرانی بۆ کارگەرانی کەرتی کشتوکاڵ لەڕێگەی زیادکردنی بەرهەم و چاکترکردنی جۆرەکانیان و بەردەوام بوون لەسەر ئەو چاکتر کردنانە دابین بکات.

ئامانجەکانی ڕامیاری کشتوکاڵی:

أ- چاکترکردنی ئابووری کشتوکاڵی بە ئامانجی بەشداریکردنی گەورەترو بەبایەختر لە ئابووری نەتەوەییدا.

ب-بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی ژیانی کارکەرەکانی ئەم کەرتە.

ج- دابینکردنی پێداویستییەکانی کەرتی پیشەسازی لەکەرەستەی خاوی کشتوکاڵی.

د- ناردنە دەرەوەی بەشێك لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان بە ئامانجی بەدەستهێنانی دراوی بیانی کە بۆ هێنانە ناوەوەی ئەو شمەکانەی لە کرداری پەرەپێدانی ئابووری پێویستن.

پێداویستییەکانی ڕامیاری کشتوکاڵی:

ڕامیاری کشتوکاڵی ناتوانێت ئامانجە دیاریکراوەکانی خۆی بەدەست بهێنێت ئەگەر ئەم پێداویستییانەی بۆ دابین نەکرێت:-

١) پێویستە ڕامیاری کشتوکاڵی لەلایەن دەسەلاتێکی میری یان نیمچە میرییەوە دەرکرا بێت و بەرنامەیەکی کردارەکی ئەوتۆی هەبێت کە سەرپەرشتی جێبەجێکردنی ئەنجامدانی بکات.

٢) پێویستە ڕامیاری کشتوکاڵی ئامانج و مەبەستی دیاریکراوی خۆی هەبێت و هەوڵی بەدەستهێنانیان بدات، کە ئامانج و ئارەزووی زۆرینەی خەڵك بنوێنێت.

٣) ڕامیاری کشتوکاڵی پێویستی بە ئامرازی دیاریکراو هەیە تا ئامانجەکانیان بە کەمترین ئەرك و تێچوون بەدی بێنێ.

٤) لەکاتی دیاریکردنی ئامرازو کارڕاپەراندنەکان بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکان، پێویستە ڕەچاوی ئەو هەلومەرجە ناوخۆییانە بکرێت کە ڕێگر دەبێت لە بەجێبەجێکردنی بەرنامەکەدا.

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

١. پێناسەی ئەمانە بکە:

(رامیاری ئابووری، رامیاری دارایی، رامیاری نرخ، رامیاری بازرگانی، رامیاری کشتوکاڵ).

٢. ئامانجەکانی رامیاری ئابووری کامانەن؟

٣. ئامانجەکانی رامیاری دارایی کامانەن؟

٤. ئامانجەکانی رامیاری نرخ کامانەن؟

٥. ئامانجەکانی رامیاری نەختینەیی کامانەن؟

٦. پێویستیەکانی رامیاری کشتوکاڵ کامانەن؟

سەرچاوەکانی بەشی سێیەم

١. د. اسماعيل عبدالرحمن و د. حربي محمد عريقات/مفاهيم ونظم أقتصادية دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٢. د. خالد و د.احمد حسين/ مبادى اللأقتصاد الكلي /دار وائل للنشر/٢٠٠٤.

٣. د. عبدالوهاب مطر الداهري/ الأقتصاد الزراعي/ مؤسسةدار الكتب١٩٨٠.

٤. د. عوض فاضل / النقود والبنوك/ مطبعة وزارة التعليم العالي ١٩٩٠.

٥. د. جلال عبدالرزاق و د. خزعل الجاسم/ الأقتصاد/ مطبعة ابو راغب١٩٩٧.

٦. د. غازى صالح الطائي/ الأقتصاد الروبي/ دار الكتب للطباعة والنشر ١٩٩٩.

٧. د. سامي عفيفي حاتم/دراسات في الأقتصاد الروبي/دار الميسرية اللبنانية١٩٩٥.

بەشی چوارەم

دواكەوتن و پەرەپێدانی ئابووری

دواكەوتن

UNDER DEVELOPMENT

هـزری ئـابووری هاوچـەرخ پێناسـەی زۆری بـۆ دواكـەوتن لـەخۆ گرتـووە، هەندی لەوانە ئەو وڵاتە بەدواكەوتوو دادەنێن كە ئابوورییەكـەی لـە بنەڕەتـدا پشـت بـە پیشەسـازی كەرەسـتەی خـاوی (وەك كشـتوكاڵ و كانزاكـاری) ببەستێت، هەندێكی دیكە بە ئابووری پاشكۆ (كلكایـەتی) نـاوزەدی دەكـەن، یاخود ئابووری سەرچاوە(كەرەستەی خاو) ببەستێت.

بـەڵام مانـای فـراوان و بـەربڵاوی دواكـەوتوویی بـەگوێرەی رای ئابووریناس (تۆدارۆ M. P. Todaro) (بریتییە لەو بارە ئابوورییـەی كـە بـە نزمـی ئاسـتی بژێوی ژیان هاوشان لەگەڵ هەژارییەكی بەرەو خوار نیشـانە دەكـرێ، ونزمـی سـەرمایەس تاكەكـەس، نزمـی ڕێـژەی گەشـەكردنی ئـابووری، نزمـی ئاسـتی بـەكاربردن، خزمـەتگوزاری تەندروسـتی كەمـە و بـەش ناكـا، ڕێـژەی بـەرزی لەدایكبوون، كەمی سەریەستی هەڵبژاردنی ئەو چالاكییانەی كـە دەبنـە هـۆی پڕكردنەوەی ئارەزووەكانی مرۆڤی بەكاربەر).

تایبەتمەندییەکانی دواکەوتوویی ئابووری:

١-کەمی سەرمایە:

زۆربەی ئەو وڵاتانەی ئابوورییان دواکەوتووە ئەوانەن کە هەندێك یان هەموو هۆیەکانی بەرهەمهێنانیان(بەمانا سەرمایەدارییەکەی)نییە، لەوانەش سەرمایە، بەشی پێویستی پارەدارکردنی پرۆژەکانی پەرەپێدان ناکات، بۆیە لەژێر رۆشنایی ئەم کەموکورتییەدا ئابووریناس(**نرکسە Nurkse**)دەڵێ: **(دەوڵەت بە دواکەوتوو دادەنرێت لە بەر ئەوەی هەژارە)**.بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بیرۆکەیەش (نرکسە) پشت بەم شیکردنەوەیە دەبەستێ:

کەمبوونەوەی سەرمایە یان کەڵەکەبوونی لە بازاڕی دراودا بەستراوە بە لایەنی خواست و خستنەڕووی هەمووەکییەوە. خستنەڕووی سەرمایەش زۆربەی کات نزمە بە هۆی لاوازیی ئارەزووی سنوورەکی بۆ پاشەکەوتکردن یان زێدەڕۆییکردن لە ئارەزووی سنوورەکی بۆ بەکاربردن، ودابەزینی داهاتەکانی رەخساو بۆ خەرجکردن، لە دەرەنجامی تێکچوونی بەرهەمی کەرتە سەرەکییەکانی ئابووری دێتەکایەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستبوونی بازنەیەکی داخراو، هەروەك لەم هێڵکارییەدا روون کراوەتەوە:

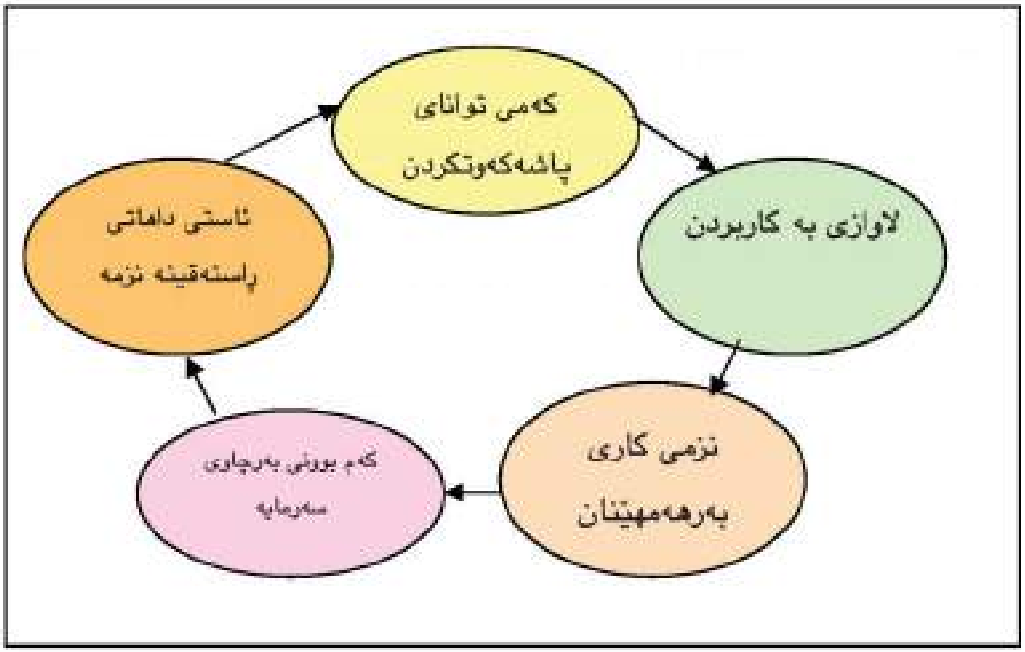

٢- دواکەوتوویی ئامراز و ڕێگاکانی بەرهەمهێنان:

لاسەنگی پەیکەربەندی کە وڵاتانی دواکەوتووی پێ جیا دەکرێتەوە خۆی لە سەرەتایی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان دەبینێتەوە، بۆ نموونە لە کەرتی یەکەمدا (کەرتی کشتوکاڵدا) شێوازی بەرهەمهێنان پشت بەکاری دەستی و بەکارهێنانی ئاژەڵ دەبەستێت، بە دەگمەن پرۆژەی پەرەپێدان بۆ چاک کردن و ڕەخساندنی زەوییەکان بۆ کشتوکاڵکردن ئەنجام دەدرێ بۆ ئەوەی ئەو ئەنجامە چاوەڕوانکراوەی لێ بێتەدی.

دواکەووتنی شێوازەکانی بەرهەمهێنان لەم ئابووریانەدا دەگەڕێتەوە بۆ: نەبوونی هۆیەکانی تەکنیکی تازەی هاوردە تا بەرهەمهێنەکان بەکاری بێنن.

خراپــی و نــەگونجانی بــارودۆخی ئــابووری و کۆمەڵایــەتی و ڕۆشــنبیریش یارمەتیدەرن بۆ دروستبوونی ژینگەیەك (بارێك)ی وا کە ناهێڵێ تەکنەلۆژیای تازە لەکرداری بەرهەمهێناندا بەکاربێ.

لەم ڕوانگەیەوە شـارەزایانی نەتـەوە یـەکگرتووەکان لـە توێژینەوەکانیانـدا ئاماژە بەوە دەکەن کە وڵاتانی دواکەوتوو دەتوانن بەرهەمـەکانیان لەکـەرتی کشتوکاڵ بەرێـژەی ٥٠٪ زیـاد بکـەن لەماوەیـەکی مامناوەندیـدا، ئەگـەر ئـەو وڵاتانە توانیان شـێوازەکانی تـازەی بەرهـەمهێنان بێـنن و ڕێگاکـانی تـازەش بەکار بێنن بۆ پاراستنی بەروبوومی چاندراویان لە دەردو بەڵاکانی ژینگەیی.

یەکێك لەنیشـانە دیارەکـانی کـەرتی کشـتوکاڵی لـە وڵاتـە دواکەوتووەکانـدا بریتییە لە بـەرزی ژمـارەی (ڕێـژەی) بێکـاران لـە کرداری بەرهـەمهێنان، بـە بەراورد(لەچاو) سەرجەمی هێزی کارگـەری ئـابووری نەتـەوەیی، کـە ئەمـەش دەبێتە هۆی پـەیدابوونی دیاردەی بێکاری شاراوە (ژێـر پـەردە) کـە ئەمـەش خۆی لەخۆیدا نزمی بەرهەمی یەك دۆنمی لێ دەکەوێتەوە، هەروەها ناوەنـدی بەرهەمداری تاکە کەسیش لـە کشـتوکاڵدا نـزم دەبێتـەوە، چـونکە بەرهـەمی سنوورەکی جوتیارەکە سفر دەبێت یاخود سالب.

هاوبەشیکردنی کەرتی کشتوکاڵی لـەکرداری کەڵەکەبوونـدا زۆر نـزم دەبـێ، چونکە ئەگەر زیادەی ئابووری هاتـەدی ئـەوا لەلایـەن خـاوەن زەوییەکانـەوە ئاراستە دەکرێ، یان بەرەو بەکاربردنی خۆشـگوزەرانی یـانیش لـە دەرەوەی کەرتەکە دەکات بێ ئەوەی هاوبەشی بکات لەکرداری بوژانەوەو گەشەپێدانی شێوازی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی.

دواکەوتوویی شێوازەکان و ڕێگاکانی بەرهەمهێنان کاریگەری خراپی لەسەر ئابووری هەیە، کە دەتوانن گرنگترینیان بەم شێوەیەی خوارەوە کورت بکەینەوە:—

١. بوونی بێکاری ئاشکرا لە لادێکان لە شێوەی (بێکاری خۆویست و خۆنەویست) دەردەکەوێت.
٢. زاڵبوونی دیاردەی کۆچکردن لە لادێوە بۆ شار کە ئەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی بێکاری و فراوانبوونی دیاردەی کاری (لابەلا).
٣. نزمی دابینکردنی کەرەستەی خاوی کشتوکاڵی بۆ دامودەزگا پیشەسازییەکان.
٤. کەم توانابوون لە پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی تاکەکانی کۆمەڵگە.
٥. توانای کڕین لای زۆربەی دانیشتوانی لادێ نزم دەبێت بەهۆی کەمی بەرهەم و خراپ دابەشکردنی داهات.
٦. دواکەوتوویی هەریەک لە شێوازەکانی بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێنان لەکەرتی کشتوکاڵیدا کاریگەریەکی خراپیان لەسەر کەرتەکانی تری ئابووریدا دەبێت.

٣- گەشەکردنی دانیشتوان:

پەرتووکە ئابوورییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کەوا پەیوەندییەکی بەهێز لەنێوان ڕێژەی هەژاری و تێکڕای گەشەکردنی دانیشتواندا هەیە، شایانی باسە هەمیشە نەهامەتییە خراپەکانی ئابووری دەکەوێتە سەر شانی چینی هەژاری کۆمەڵگە، چونکە ئەم چینە لەبنەڕەتدا بەدەست بێ موڵکی و نەبوونی خزمەتگوزارییە گشتییەکانەوە دەناڵێنن، هەر بۆیەش زۆربەی جار

ئەوانە لەپێشەنگی قوربانیانی بێکارین بەهۆی سستی گەشەکردنی ئابووری، ئافرەتانیش بەشێوەیەکی تایبەتی شوێنەواری ئەو بێکاری و ڕێوشوێنە ئابوورییە لێك ترازاوانەی تر هەڵدەگرن کە دەوڵەت دەیانگرێتەبەر، کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا دەبێتە هۆی دروستبوونی بازنەیەکی تری داخراو تا ئەو پلەیەی کە خێزانە قەبارە گەورەکانیش دەناڵێنن بەدەست هەژاری بەردەوام و نەبوونی یەکسانی لە کۆمەڵگەدا.

هەروەها گەشەکردنی دانیشتوان دەبێتە هۆی دیاردەیەك کە لە زانستی ئابووری پێی دەگوترێ دەرکەوتنی دیاردەی زیادبوونی خەرجییە گشتییەکان و کەمبوونەوەی پارەدارکردن لە خزمەتگوزارییە گشتییەکانی وەك فێرکردن و تەندروستی و لەناوبردنی پیسبوونی ژینگەو زیادبوونی هاوردەنی بۆ دوورکەوتنەوە لەو مەترسیانەی کە دەبنە هەڕەشە بۆ ئاساییشی خۆراکی دەوڵەت.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لە زیادبوونی ڕێژەی دانیشتوان زۆرجار دەبێتە هۆی زیادبوونێکی بەرچاوی ئەوانەی تەمەنیان لە ١٥ ساڵ کەمترە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی کەسانی بەکاربەر لە کۆمەڵگەدا، کە هێشتا توانای بەرهەمهێنانیان نییە، جا ئەگەر ئەو نزمبوونەوەیە هەستپێکراوەی لە بەهیوابوون بەژیان وەربگرین لەوانەی کە تەمەنیان لە(٤٠) ساڵ کەمترە، ئەوسا دەردەکەوێ کە نزمبوونەوەی ساڵەکانی بەرهەمهێنان بەرەو (سفر) دەڕوات، ئەم دیاردەیە لە وڵاتە دواکەوتوەکاندا دەبێتە هۆی فراوانبوونی کەلێنی هەڵاوسان، چونکە ئەم وڵاتانە بەدەست دواکەوتوویی هەردوو لایەنی پیشەسازی و کشتوکاڵیەوە (وەك یەك) دەناڵێنن.

٤-بڵاوبوونەوی بێکاری: Unem ployment

ئابووریناسانی جیهانی سێیەم کۆکن لەسەر بوونی بێکاری شاراوە (**ژێر پەردە**) لە وڵاتانی دواکەوتوو لە گشت کەرتەکانی بەرهەمهێناندا، ئەم جۆرە بێکارییەش زیاتر لەکەرتی کشتوکاڵی بەدیار دەکەوێ؛ چونکە ئەم کەرتە کەرتی پێشەنگە و زۆربەی ئەندامانی کۆمەڵگەش بۆ بەدەستهێنانی هەلی کارکردن و وەبەرهێنان پشت بەم کەرتە دەبەستن. جا لە رووی تیۆرییەوە ئەگەر ژمارەیەکی زۆری کارکەران لەم کەرتەدا وازیان هێنا ئەوا کاریگەری لەسەر بەرهەمهێنان نابێ، چونکە بەرهەمهێنانی سنوورەکییەکەی دەکاتە پلەی سفر بە هۆی لاوازی پەیکەربەندی پیشەسازی لە کەرتەکانی تری بەرهەمهێناندا، ناتوانرێ ئەو ژمارە زۆرەی بێکاران دابمەزرێندرێ و کاریان پێبدرێ.

ئەم جۆرە بێکارییە لە ئابووری دواکەوتوودا دەبێتە هۆی کۆچکردن لە لادێ بۆ شار، بۆ بە دەستهێنانی هەلی کارکردن کە ئەمەش دەبێتە هۆی زۆربوونی دیاردەی بێکاری لە شاردا، چونکە ئەم بەشەی جوگرافیەی شارەکان خۆی لە بنەڕەتدا بە دەست دیاردەی بێکارییەوە دەناڵێنێ، وڵاتانی دواکەوتوو لەسایەی ئەم دیاردەیەدا بە دەست بێکاری کراوە(بێکاری خۆویست یان بێکاری خۆنەویست) دەناڵێنن، هەر وەك ئابووریناسە رۆژئاواییەکان ئەم ناوەیان لێ ناوە، کەرێژەی ١٠ – ٢٠٪ هێزی کارکەران دەگرێتەوە، جا رێژەی بێکاریش لە نێو لاوانی خوێندەواردا بەرزترە، بە تایبەتی لە لادێ، چونکە ئەم بێکارانە هیچ دەرامەتێك یان توانایەکیان نییە بۆ چاککردنی باری ئابووریان بە بەراورد بە هاوشانە بێکارەکانیان لە شاردا، کە کرێیەکی کەم وەردەگرن، ئەم دیاردەیەش پەیوەندی بە گیروگرفتی هەژارییەوە هەیە لە

وڵاتە دواکەوتووەکاندا، هەر بۆیەش دامەزراندن وخستنە سەرکار جێگایەکی سەرەکی داگیرکردووە لە لێکۆڵینەوەی دیاردەی بێکاری و چۆنێتی چارەسەرکردنی لەم وڵاتانەدا.

٥ - دواکەوتوویی پەیکەربەندی کۆمەڵایەتی:

زۆرجار لەپشت دیاردەکانی دواکەوتنی ئابوورییەوە، دیاردەیەکی دیکە هەیە کە بریتییە لە دیاردەی لاوازی (حەتمیەتی) رۆشنبیریە، واتە رۆشنبیری گشتی تاکەکان رەنگدانەوەیەکی بەرچاوی لەسەر پلەی دواکەوتن دابەزینی ئاستی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی هەیە، کە دەبنە هۆی دەرکەوتنی زۆر لەو دەرەنجامانەی کە وا دەکەن هەلی گونجاو نەرەخسێت بۆ بە دیهێنانی پەرەپێدان و دەبێتە هۆی بەردەوامی حاڵەتی دواکەوتن، و گرنگترین دەرئەنجامەکانی دواکەوتوویی پەیکەربەندی کۆمەڵایەتی ئەمانەن:

١-کاریگەری دابو نەریت لە سەر خەرجی بەکاربرنی هەمووەکی، کە زۆربەی کات ئارەزووی سنوورەکی بەکاربردن زۆر بەرز دەبێتەوە و خەرجکردنیش بەرەو بە کاربردنی خۆشگوزەرانی و بەمەبەستی شانازی بە خۆکردنە.

٢-داب و نەریتەکان رۆڵیان هەیە لە شێوازی پاشکەوتکردندا، کاتێ پاشکەوتکردن ئاراستەی لایەنەکانی بەرهەم نەهێن دەکرێ وەکو جامبازی لە کڕین و فرۆشتنی زەوی وزار وکانزا گرانبەهاکان و زیادکردنی پشتێنەی (رصید) دراو.

٣-تەمبەڵی و هەست نەکردن بە بەرپرسیاریەتی دەبنە هۆکار بۆ ئەوەی فاکتەری کات بە شێوەیەکی دروست لەو بوارانەی سوودبەخشن بۆ وەبەرهێنان بەکار نەهێنرێ.

٤- نزمی ئاستەکانی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و نزمی ئومێدی تاکەکان، وا لە تاکەکان دەکات بە کەمترین ئاستی خۆشگوزەرانی ژیان رازی بن و ، بۆ چاککردنی بارودۆخی ئابوورییان و فێربوونی هونەری نوێی بەرهەمهێنان لە کەرتەکانی بەرهەمهێنانی پێشەنگدا گرنگی بە وەبەرهێنانی تواناکانیان نەدەن.

٥- بە هۆی حوکمی داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان ئافرەت هان نادرێ بەشداری لە چالاکییە ئابوورییەکان بکات.

٦-بڵاوبوونەوەی نەخوێندەواری و نزمی ئاستی فێربوون وا دەکەن توانای تاکەکان لەبواری بەرهەمهێنان و لێهاتوویی کارگێڕی لە کۆمەڵگەدا لاواز بێت. نەخوێندەواری دەبێتە هۆی لەدەستدانی هۆشیاری تەندروستی و زیادبوونی پیسبوونی ژینگەو بڵاوبوونەوەی دەرد و نەخۆشی لە وڵاتانی دواکەوتوو.

٦- پاشکۆیەتی ئابووری:

ئابووریناسانی قوتابخانە پەیکەریەندییەکان(Structural School) کۆکن لە سەر ئەوەی کە بازرگانی دەرەکی سەرچاوەیەکی گرنگی پاشکۆیەتی ئابووری وڵاتانی دواکەوتووە (**ئابووریناس پریبش Prebish**) کە یەکێکە لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی پەیکەریەندیی (الهيكلية) لە وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی، پێیوایە وڵاتە دواکەوتووەکان تەنها لە بازرگانی چەند کەرەستەیەکی سەرەتایی پسپۆڕن کە ئەمەشە دەبێتە هۆی پاشکۆیەتی ئەم وڵاتانە لەو گۆڕانکاریانەی لە ئاڵوگۆڕی شمەك لەبازارەکانی جیهانیدا روو دەدەن. .(TOT) Terms of trade

هەروەها (پرێبیش) لە توێژینەوەکانی گەیشتە ئەو دەرەنجامەی ئەو گۆڕانانەی کە لە نرخی کەرەستە خاوەکان لە بازاڕەکانی وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی روودەدەن بەشێوەیەکی بەردەوام لە بەرامبەر شمەکە بەرهەمهێنراوەکانی بەریتانیادا لە دابەزین دان، بەگوێرەی رای ئەم قوتابخانەیەش هۆی سەرەکی دابەزینی رێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە دواکەوتووەکان بۆ ئەو پێوانە جیاوازانەی نەرم نواندنی داهات بۆ خواست لەسەر بەرهەمەکانی وڵاتانی پەیوەندیدار(وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی)، هەروەها بۆ سەرکەوتنی تەکنەلۆژی لەسەر خستنەرووی شمەك لە بازرگانی جیهانیدا دەگەڕێتەوە.

داواکاری وڵاتانی پێشکەوتوو لەسەر شمەك و کەرەستەی سەرەتاییەکانی وڵاتە دواکەوتووەکان لە رووی داهاتەوە نەرمی تیا دەنوێنرێ، و بەپێی **یاسای ئەنگڵ**(Engle Law) لە وڵاتە پیشەسازییەکان خواست لەسەر کەلوپەلی خۆراکی تارادەیەك نزم دەبێتەوە لەگەڵ ئەو زیادبوونەی کەبەسەر داهاتدا دێت، بۆیە ئەم وڵاتانە پەنا دەبەنە بەر کەمکردنەوەی داهاتەکانیان لە کەرەستەی سەرەتایی و کەلوپەلی خۆراك.

جگە لەمەش ئەم وڵاتانە لە میانەی ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆژیەی کەبەدەستیان هێناوە توانیان بڕێکی زۆری دەرامەتی سروشتی بەرهەمبهێنن کە پێشتر لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا دەیانهێنا بەرێگایەکی پیشەسازی، لەبەر ئەم هۆیە دابەزینی خواست دەبینین لەسەر زۆر لە کەرەستە سەرەتاییەکان بەتێپەڕبوونی کات لە بازارەکانی جیهانیدا، لە بەرامبەریشدا زۆربوونی خواستی شمەکی وەبەرهێنەکی و کەلوپەلی خۆراك دەبینین لەلایەن وڵاتە دواکەوتوەکاندا لە وڵاتە پێشکەوتوەکاندا بەهۆی فراوانبوونی کەلێنی

هەڵاوسان لە بازاڕی شمەك داو پێویست بوونی پیشەسازییە ناوخۆییەكان بە كەلوپەل و بڕینی پەیوەندی و هاموشۆ لەلایەن وڵاتە پێشكەوتووەكاندا كە ئەمانە دەبنە هۆی پلەیەكی بەرزی نەرمی نواندن.

لەلایەنی خستنەڕووەوە، وڵاتە پیشەسازییەكان بەهۆی ئەو پێشكەوتنە تەكنەلۆژیەی كە بەدەستیان هێناوە توانیویانە زیادبوونێكی بەهێز لەبەرهەمهێناندا بەدەست بێنن لە كەرتە پێشەنگەكانی ئابووری دا، لەم ڕوانگەشەوە وڵاتە پیشەسازییەكان توانیان زۆر بەهێزەوە بەرگری لەپێگەی ركابەرایەتیان بكەن بەهۆی خستنەڕووی شمەك و كاڵای جۆراوجۆری زۆر پێشكەوتووی نرخ گونجاو.

ئەم پەرەسەندنە وای لە وڵاتە پیشەسازییەكان كرد كە نرخەكانی خۆی بسەپێنێ و رامیاریەكانی نرخی جۆراوجۆریش بگرێتە بەر، چونكە بەهۆیەوە قازانجێكی زۆری لێوە دەست دەكەوێ.

ڕێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە پیشەسازییەكانیش پەرەسەندوترە لەچاو(بەبەراورد)لەگەڵ ڕێژەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی وڵاتە دواكەوتوەكان، لەمەشەوە هاوردەنی نەختینەیی لەبازرگانی دەرەكیدا هاوبەشی ناكات لە كرداری پەرەپێدانی ئابووری لە زۆربەی وڵاتانی دواكەوتوو لەئابووریدا.

پەرەپێدانی ئابووری

چەمکی پەرەپێدان:

پێش ئەوەی ئاماژە بە پێناسەی پەرەپێدانی ئابووری بکرێت، پێویستە جیاوازی بکرێت لەنێوان هەردوو دەستەواژەی (پەرەسەندنی ئابووری) و (پەرەپێدانی ئابووری) کە تەنانەت وایان لێ هاتووە یەک مانا ببەخشن، **(پەرەسەندنی ئابووری)** ئاماژە دەکات (زیادبوونی بەردەوامی داهاتی راستەقینەی تاکەکەس لە دەوڵەتێکدا بەهۆی چاککردنی بەردەوام لە هۆیەکانی بەرهەمهێنان لەگشت بوارەکاندا)، کەچی **(پەرەپێدانی ئابووری)** (واتە کرداری چاك کردنی چۆنایەتی لە ژیانی مرۆڤدا). لە بابەتی پەرەپێداندا پەرتووکە ئابوورییەکان ئاماژە بەبوونی چەند دیاردەیەکی گرنگی پەرەپێدان دەکەن کە پێویست دەکات لێرەدا بەم خاڵانە باسیان بکەین:

١. بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەران و خزمەتگوزاریی تاکەکەسەکان لە میانەی کرداری پەرەسەندنی ئابووری .

٢. رەخساندنی بارێکی گونجاو بۆ نەشونماکردنی هەست کردنی تاکەکەس بە خۆشگوزەرانی لەمیانەی بنیادنانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و رامیاری و ئابووری و دام و دەزگایی کە ئامانجیان رێزگرتنی شکۆمەندی (کرامة) هاووڵاتییە.

٣. زیادکردنی سەربەستی مرۆڤ لەماف دەستنیشان کردن لەمیانەی فراوانکردن و جۆرلوجۆرێتی کردن لە حەزو ئارەزووەکانی تاکەکەس، وەك زیادکردنی جۆرەکانی شمەکی بەکاربەرەکی و کارگوزاری.

بۆ گەیشتن بەم ئامانجانەی پەرەپێدان لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا لە سەر دەوڵەت پێویستە ڕێو شوێنی کرداری و هۆشیارکەرەوەی پلان بۆ داڕێژراو بگرێتە بەر بۆ گۆڕانکاری و بازدان لەشێوەو ناوەرۆکەوە ئەمیش لەڕێگای سازکردنی تەقەلاو توانا جۆراوجۆرەکان لە پلانێکی ئامادەکراو بۆ ئەم مەبەستە.

پێویستییەکانی پەرەپێدانی ئابووری:

١. کەڵەکەکردنی سەرمایە:

پێکهێنانی سەرمایە ئەو کاتە دێتە بەرهەم کەوا کۆمەڵگە ڕێژەیەك لە داهاتی بەگەڕ پاشەکەوت بکاو وەبەربهێنرێ بۆ بەدەستهێنانی بڕێکی زیاتری بەرهەم و داهات. بێگومان کارگە تازەکان ئامێرو مەکینەکان و کەرەستە خاوەکان دەبنە هۆی زیادکردنی ماددی سەرمایەی دەوڵەت (بەهای راستەقینەی پوختی سەرتاپایی سەرجەم شمەکە سەرمایەدارەکانی لەرووی مادییەوە بەرهەمیان هەبێ) کە لەوانەیە ئابووری لەئاستی بەرهەمهێناندا فراوانتر بکات.

ئەو وەبەرهێنانە بەبەرهەم و راستەوخۆیانە هاوکات وەبەرهێنانی تری زیادەشی شان بەشان لەگەڵدا دەروات کە لە پەرتوکە ئابوورییەکان بە(ژێنگەی کۆمەلایەتی و ئابووری) ناسراوە، وەك ڕێگاویان، کارەبا، پالاوگەکانی ئاو، گەیاندن و هاوشێوەیان کە یارمەتی دەرن بۆ بەیەکەوە گرێدانی جموجۆڵە ئابوورییەکان و کرداری پەرەپێدانیش ئاسان دەکات، ئەو نموونەکە جێبەجێکاری خوارەوە یارمەتی تێگەیشتنی ئەم بیرۆکانە دەدەن.

ئەگەر وەبەرهێنان لە دەزگایەکی کشتوکاڵی (وەك کڕینی تراکتۆر) بۆ نموونە ببێتە هۆی زیادکردنی بەرهەمی هەمووەکی لە کێڵگەدا، بەڵام بەبێ هۆیەکانی گواستنەوەی تازە جوتیار ناتوانێ شمەکە بەرهەمهێنراوەکەی ساغ بکاتەوەو بیخاتە روو بۆ فرۆشتن لە بازاڕەکاندا، بۆیە ئەم وەبەرهێنانە لەوانەیە هیچ شتێکی زیادە نەخاتە سەر بەرهەمهێنانی نەتەوەیی.

چەند ڕێگایەکی ناڕاستەوخۆی وەبەرهێنان هەن لە دەرامەتە نەتەوەییەکان وەك بنیادنانی دەزگا بۆ ئاودانی زەویەکان کە دەبێتە هۆی چاککردنی زەویە کشتوکاڵییەکانی وڵات کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەرهەمداریی بۆ هەر دۆنمێك زیاتر دەکات، جا بۆ نموونە ئەگەر توانرا بۆ (١٠٠) هکتار زەوی کشتوکاڵی کە هەمان بڕی بەرهەمی (٢٠٠) هکتار زەوی دێمەکار (کە پشت بە باران دەبەستێ) بدات بەدەستەوە، کەواتە بنیادنانی مەکینەش بۆ ئاودانی زەوییە کشتوکاڵییەکان وا دەکات کە بڕی بەرهەمی ئەو زەویانەی کە دێمەکار نین دووهێندە بێ. بەهەمان ڕێگاش دەتوانرێ بەرهەمداری زەویە کشتوکاڵییەکان زیاد بکری ئەگەر بێت و دەرمانی لەناوبردنی مێرووە زیانبەخشەکان بەکار بهێنری ، هەموو ئەو جۆرە وەبەرهێنانانە ئەو ڕێگاو پێناوە ماددیانە دەنوێنن بۆ چاك کردنی شێوەی زەوییەکان کەخۆی لەخۆیدا دەبێتە زیادکردنی بەرهەمداری زەوی بەشێوەیەکی پۆزەتیڤانە.

٢. وەبەرهێنانی سەرمایەی مرۆڤی :

وەبەرهێنان لەسەرمایەی مرۆڤدا بۆی هەیە ببێتە چاکترکردنی هەڵسوڕاندنی کارگێڕی بەرهەمی هێزی کارگەر، دەتوانێ هەمان کاریگەری

یاخود زیاتریش ببینێ ئەگەر ژمارەیەکی تری زۆرتری ئاسایی تاکەکان بەکار بهێنرێن لە کرداری بەرهەمهێناندا.

فێرکردن و مەشق پێدانی تاکەکان بۆ کارامەیی و شارەزایی دەبێتە هۆی زیاتر کردنی لێهاتوویی تاکەکەس بۆ مامەڵە کردن لەگەڵ وەبەرهێنانە راستەوخۆکان لە ئامرازو ئامێرەکان و شێوەکانی لەوجۆرە، هەروەها مەشق پێدانی مامۆستاو وانەبێژە بەتواناکان لەگەڵ بوونی سەرچاوە و کتێبی جۆراوجۆری ئابووری بۆی هەیە کاریگەری گەورەیان هەبێ لە چۆنایەتی و رابەرایەتی تاکەکان بۆ هاوبەشیکردن لەزیادکردنی بەرهەمهێناندا، وەبەرهێنان لە دەرامەتە مرۆییەکان و رەخساندنی سەرمایەکی مرۆیی لێهاتوو هەمان کاریگەری هەیە وەك زیادکردنی چۆنایەتی و بەرهەمداری دەرامەتە رەخساوەکان (ئاودانی زەویەکان و بەکارهێنانی دەرمانی لەناوبردنی مێروو)، بەڵام ئەو خاسیەتە گرنگەی کە ناتوانرێ وازی لێ بهێنرێ و پەیوەندی بەدەست نیشانکردن لەنێوان دوو شتدا هەیە (واتە لەنێوان بەکاربردن لە ئێستاو بەکاربردن لە ئاییندە)، کورتەکەشی واز هێنانە لە شتێك کە (وەبەرهێنان) زیاد دەکات بۆ ئەوەی لە ئاییندەدا بەرهەمی زیاتر گڵ بداتەوە.

وەبەرهێنان لەسەرمایەی مرۆڤیدا پێویستیەکی حەتمییە بۆ ئەو وڵاتە دواکەوتووانەی کە ئابوورییەکانیان ئاراستەی پەرەپێدانێکی ئامانج بۆ دارێژراو دەکەن.

٣. رەگەزی تەکنەلۆژیا:

پێشکەوتنی تەکنەلۆژی بەگرنگترین ئەو هۆکارانە دادەنرێت کە پەرەپێدانی ئابووری پێ دەبوژێتەوەو چەندایەتی بەرهەمی پێ زیاد دەکری،

بە وڵاتایەکی تر پێشکەوتنی تەکنەلۆژی یارمەتی بەکارهێنانی ڕێگاو ئامرازە نوێیەکان و ئابوورییەکان دەدات بۆ ڕاپەڕاندنی پرۆژە سوودبەخشەکانی پەرەپێدان. کەواتە پێشکەوتنی تەکنەلۆژی دەتوانرێ وا بەکار بهێنرێ کە بەرهەمداری پێ بەرزبکرێتەوە لە پیشەسازییە بەکارهاتووەکان لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا.

بیردۆزەکانی پەرەپێدان و پەرەسەندنی ئابووری:

هزری کلاسیکی (ئابووری کۆن) لەسەر بنەڕەتی سیستەمی ئابووری لیبراڵی وەستاوە، کە تیایدا موڵکایەتی تایبەتی تاکەکان و، بازاڕی رکابەرایەتی ئازادو، بوونی حاڵەتی بەکارخستنی تەواوی دەرامەتەکان خۆی دەسەپێنێت، ئەم هزرە (بیرە) کلاسیکیەش بڵاوبوونەوەیەکی گەورەی بەخۆیەوە بینی لەکاتی شۆڕشی پیشەسازی لە ئەوروپادا لەبارودۆخێکدا کە سەپاندنی ئەم هزرەی تێدا هاتەدیو شانبەشانی ئەم گۆڕانکاریانە دەڕۆیشت کە لەگەڵ واقعی ئابووری ئەوێ دا ڕوویاندا.

پاش شۆڕشی پیشەسازی ، هزری کلاسیکی رووی کردە دۆزینەوەی هۆکارە شاراوەکانی پشتەوەی پەرەسەندن بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لە داهاتی نەتەوەیی، لەهەمان کاتدا شیکردنەوەی کەرتی (بەشی) ئابووریشیان لەبەرچاو گرت، چونکە شیکردنەوەی داهات لەسەر ئاستی داهاتی هەمووەکی یان فەرامۆش کردبوو، کلاسیکەکان باوەڕیان بە دابەشکردنی ڕێژەیی داهات هەیە بۆ (کرێ و موڵکانەو سوو) چونکە کاریگەری گرنگی هەیە لەسەر کرداری پەرەسەندن، بەهەمان شێوەش بەرهەمهێنانی نەتەوەیی دابەش دەبێت لەنێوان بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵیی، گرنگیدانی

کلاسیکەکان (ئابووریناسە کۆنەکان) جەخت لەسەر شیکردنەوە ئابوورییەکان دەکەن کە پەیوەندی هەیە پاڵپێوەنانی ڕەوڕەوی ئابوری بەرەو پەرەسەندن.

لە زاناکانی قوتابخانەی کلاسیکی کە گرنگیان بەبابەتی بەرەوپەرەسەندن داوە لە ڕێگای توێژینەوەکانیان، ئەمانەن:

١. ئادەم سمث:

(سمث) پێیوایە کە پەرەسەندن بەشێوەیەکی کەڵەکە سەندوو دێتەدی لەمیانەی پسپۆربوون و کاردابەش کردنەوە، کە بەهۆیەوە دەتوانری داهێنان و بەرهەمداری کرێکار لە ئابووری دا بەگشتی زیاد بکرێ، بۆ ئەوەی ئەمەش بێتە دی پێویستە چەند مەرجێك برەخسێنرێت وەك سەرمایە و بازاڕ.

فراوانکردنی پێکهێنانی سەرمایەش کارێکی پێویستە بۆ ئەوەی دەرگا والاّ بکات لە بەردەم پسپۆڕبوون و کار دابەشکردن، جا بۆ ئەوەی سەرمایەش پێك بێت پێویست دەکات کە پاشەکەوتکردن رووەو وەبەرهێنان ئاراستە بکرێ کە ئەمەش خۆی لەخۆی دا دەبێتە زیادکردنی بەرهەم و داهات و ئاڵوگۆڕ، پاشانیش زیادبوونی پاشەکەوت و پێکهێنانی سەرمایە.

بازاڕیش بەلای (سمث)ەوە کارێکی هاوشانی پسپۆڕبوون و کاردابەشکردنە، چونکە قەبارەی بازاڕ ڕێگا خۆش دەکات بۆ زیادکردنی پلەی پسپۆڕسازی و کاردابەش کردنەوە لەڕێگای زیادکردنی بەرهەم و فراوانکردنی گۆڕینەوە لەسەر هەردوو ئاستی ناوخۆیی و جیهانی دا.

٢. دیڤید ڕیکاردۆ:

(ڕیکـاردۆ) کشـتوکاڵ بـە کەرتـە پێشـەنگەکانی ئـابووری نەتـەوەیی دادەنێت، چونکە دەبێتە هۆی رەخساندنی ئاساییشی خۆراك بۆ دانیشـتوان، کشتوکاڵیش بەلای (ریکاردۆ) دەچێتە ژێر باری یاسای سوود داکشان کە کـار دەکاتە سەر ڕێژەی بەرهەم و سوو.

(ریکاردۆ) کرداری پەرەسەندن شی دەکاتەوە لـە ڕێگای دابەشـکردنی کۆمەڵگە بۆ سێ کۆمەڵەی سەرەکی و ئەو پەیوەندیەی کە دروست دەبـێ لـە ئـەنجامی دابەشـبوونی ڕێـژەیی داهـات بەسـەر ئـەم کۆمەڵانـە کـە خـۆی لـە (**سەرمایەدارەکان و کارکەران و خاوەن زەوییەکان**) دەبینێتەوە.

لەژێر رۆشنایی ئەم دابەشبوونەدا،(ریکاردۆ) لەدابەشـکردنی داهـات بـۆ بەشـە سـەرەکیەکان دەکۆڵێتـەوە کـە ئـەویش ئـەو دەسـهاتانەیە کـە ئـەم کۆمەڵانـە بەدەسـتی دێـنن، وئـەم گەشەسـەندنەش کـە لـە هـەر یەکێکیانـدا روودەدات ئـــەوا دەستنیشـــانی کـــرداری پەرەســـەندنەکە دەکـــات، ئـــەم دەسهاتانەش بریتین لەو (کرێیانـەی کـە دەدرێـن بەکارکـەران و موڵکانـە کـە خاوەن زەویەکان وەری دەگرن و، ئەو سووەی کـە سـەرمایەداران دەسـتیان دەکەوێ) بەهۆی هاوبەشی کردنیان لە پارەدارکردنی کرداری بەرهەمهێناندا.

موڵکانەو سوو بەشێوەیەکی سەرەکی بە دەسهاتی پوخت دادەنـرێن و سەرچـاوەیەکی گـرنگن لـە کرداری پێکهێنـانی سـەرمایەدا کـە هاوبەشـە لـە کرداری پەرەسەندن دا، هۆیەکەشـی ئەوەیـە کـە ئـەم شـێوازە هـەر بەتـەنها توانای پاشەکەوت کردنی هەیە لـەڕێگای دووبـارە وەبەرهێنانـەوەی سوو بـە ئامـانجی بەدەسـتهێنانی زۆرتـرین بـڕی سـوو، سـوو لـەڕێگای کـرداری ڕکابەرایەتی دا رووەو کەمبووەنەوە دەچێ و لەوانەیە ئابووریش رووەو

وەستاوی بچێ بەهۆی نزمبوونەوەی بەشە ڕێژەیی سوو و زیادبوونی بەشە ڕێژەیی هەریەك لە موڵكانەو كرێی داهات.

٣. جۆزێف شۆمپیتەر:

بیردۆزەكەی (شۆمپیتەر) لە پەرەپێدانی ئابووریدا بەشێوەیەكی سەرەكی پشت بە ڕۆڵی (ڕێكخەر) دەبەستێ كە دەتوانی ببێتە پاڵنەری ڕەوڕەوەی پەرەسەندن بۆ پێشەوە لەڕێگای نوێكردنەوە، نوێكردنەوەش بەلای ئەم ئابووریناسەوە بریتییە لە:

١. هێنانەناوەوەی جۆری تازەی شمەك.
٢. هێنانەناوەوەی شێوازی تازە بۆ بەرهەمهێنان.
٣. كردنەوەی بازاڕی تازە بۆ ساغكردنەوەی شمەكەكان.
٤. كردنەوەی سەرچاوەی تازە بۆ كەرەستە سەرەتاییەكان.
٥. ڕەخساندنی قۆرخكاری (مۆنۆپۆل) یان شكاندنی ئەو قۆرخكارییەی كە دەستی گرتبوو بەسەر بازاڕدا.

بەپێی ئەم بیردۆزە، (ڕێكخەر كەسێكی بەرچاو و ڕاهاتوو نییەو ئامانجیشی بەدەست خستنی قازانج نییە، بەڵكو پاڵنەری دەروونی دیاری كراوی هەیە وەك خۆتەرخانكردنی بۆ ركابەرایەتی و حەز لە داهێنان و، كار دەكات بۆ سەركەوتن نەك بۆ ئەوەی لەبەرهەمی ئەو سەركەوتنە بخوات، بەڵكو سەركەوتن هەر بەتەنها بۆ خۆی).

كرداری پەرەپێدان لای شۆمپیتەر لەشێوەی شەپۆلی نارێك و پێك ڕوودەدات، چونكە ئابووری سەرمایەداری تووشی بارگۆڕانی ئابووری دەبێت كە هەندی كات لە برەوسەندن دایە هەندێ كاتی تریش وەستاوی و بێ

بـازاڕی ئـابووری بـەدواوە دێـت، هاوکـات ئـەم شـەپۆلانە داهێنـانی تـازەی لەتەکدایە بەرەو بوژانەوە و برەوسەندن کە ئەمەش خۆی لـەخۆی دا دەبێتـە هۆی بەرزکردنەوەی داهاتی نەتەوەیی و تاکەکەسی.

بیردۆزی شۆمپیتەر پشت بە کۆمەڵە ئەگەرێك دەبەستێت، گرنگترینییان:

١. بوونی کێبڕکێیەکی تەواو.
٢. باری بەکارخستنی تەواوەتی.
٣. کـرداری پـارەدارکردنی پەرەسـەندن لـەڕێگای پشـتگیری بانکەکانەوە.

پەرەپێدانی هەرلەخۆوە (التنمیه التلقائیه):

ئادەم سمث کە یەکێکە لە زانایانی قوتابخانەی کلاسیك بـە پێشـەنگی ئەوانە دادەنرێت کە بانگهێشتی (پەرەپێدانی هـەر لـەخۆوە) دەکـەن ئـەویش لـەژێر ڕۆشـنایی دەسـت وەرنـەدانی دەوڵـەت لـە چـالاکیە ئابوورییـەکان، پەرەپێدانی ئابووریش بەپێی ڕای (سمث) کاتێ ڕوودەدات کە ئەگەر تاکەکان کاری ئابووری ئازادیان بۆ بڕەخسێ، چا لەبەر ئەوەی تاکەکان بەشێوەیەکی ژیرانـە ڕەفتـار دەکـەن و لـەڕێگای جموجۆڵـە ئابوورییەکانیشیان تـا بکـرێ هـەوڵی بـەدیهێنانی ئەوپـەڕی قـازانج دەدەن بـە کـەمترین تێچـوون کەبەشێوەیەکی هەرلـەخۆوە بێتـە دی، وەك ئـەوەی کـە دەسـتێکی شـاراوە هـەبێ لـە پاڵنـانی ڕەوڕەوەی ئابوورییەکـە بـۆ خولانـەوە تـا بـەم شـێوەیە گەیشـتووە، ئـەم بەرژەوەندییـە کەسـێتییەش لەیـەك کاتـدا لەگـەڵ ئـەو بەرژەوەندییە گشتییەدا دێتە دی کە دەوڵەت هەوڵی هێنانەدی بۆ دەدات.

بیرۆکــەی (دەســتی شــاراوە) بــرەوی پــیّ درا لــە لایــەن گــەورە سیاســتمەداران و بیرمەنــدەکان بــە تایبــەتی لــەنیوەی دووەمــی ســەدەی هەژدەهــەم لــە ئــەوروپا، ســەرکەوتنێکی بەرچاویشــی بەدەســت هێنــا لەگەشەپێدان و بووژانــەوەی سیســتەمی ســەرمایەداری ، وبــەردەوامیش بــوو تــاکو قەیرانــە ئابووریەکــەی مــاوەی نێــوان ۱۹۲۹ – ۱۹۳۲ ودەرکــەوتنی بیروبۆچــوونەکانی ئابووریــناس (کینــز) کــە داوای دەســت خســتنە نــاوەوەی دەوڵــەتی دەکــرد لــەپاڵ دەستپێشــخەری تاکەکەســی بــۆ بــەردەوامی پەرەسەندنی ئابووری .

پەرەپێدانی هەرلەخۆوە لە ئابوورییە دواکەوتوەکانـدا قورسـە ئەگـەر مەحاڵیش نەبێت بەهۆی ئەو کۆسپە ئابووری و کۆمەڵایەتی و رامیاریانەی کـە پێشتر ئاماژەمان پێی کرد، بـەڵام پەرەپێدانی هـەر لـە خۆوە گونجاوە بـۆ ئابووریە پێشکەوتوەکان بەهۆی چەند هۆکارێك کە پەیوەندیان بە سیستەمی رامیاری وئابووری وکۆمەڵایەتیەوە هەیە کە گـەلانی ئـەم ناوچـە جوگرافیـەی جیهان هەیانە.

پلاندانانی ئابووری Economic Planning

چەمکی پلاندانانی ئابووری:

بەگشتی جیاوازی هەیـە لـە را وبۆچوونەکان دەربارەی پێناسـەیەکی ووردی پلاندانان،چـونکە ئابووریناسـانی پەرەپێـدان وپلانـدانان پەنادەبەنــە بــەر پێـوەری جـۆرا وجـۆر بـۆ شـیکردنەوەی پلانـدانان بـەهۆی هەنـدێ کـاری پەیوەستە بـە ئامـانج لـە بـەکارهێنانی رێگـای پلانـدانان و سیسـتەمی بـاوی ئابووری لە وڵاتەکەدا،هەندێ لەوانە پلاندانانی ئـابووری بـەم شێوەیەپێناسـە دەکەن:

(شێوازێکی زانستییه کـه بـه هۆیـەوە دەوڵـەت دەست لـه چالاکی ئابووری وەردەدات بە ئامانجی خستنەگەڕ و رەخساندنی دەرامەتی مرۆڤی و دارایـی و مـاددی لـه پێنـاو راپەرانـدنی برێکـی دیـاریکراو لـه وەبەرهێنانـه بەرهەمـدارەکان و ئاراسـتەکردنیان بـۆ هێنانـەدی خێراتـرین پەرەسـەندنی ئابووری لە داهاتی نەتەوەیی) .

ئەمەش لە سـەر بنـەمای هێنانـەدی هاوسـەنگی وگونجانـدن لـه نێـوان بەرهەم وپێداویستی وپاشانیش بەکاربردن کە لە کۆتاییدا دەبنـە هـۆی زیـاد بـوونی ناوەنـدی داهـاتی تاکـه کـەس و رووبەڕووبونـەوەی پێداویسـتییه کۆمەڵایەتییەکان بە پێی سیستەمی بژاردە لە کارە هەرە پێشەکاندا.

مەرجەکانی پلاندانانی ئابووری:

پلاندانانی ئابووری پێویسته لە سەر کۆمەڵێك بنەماو بیروباوەڕ و مەرج دابنرێ کە دەتوانرێ لە مانە کورت بکرێنەوە:

١-سەرتاپاگیری (سەرتاسەری):

پێویسته پلانی ئابووری سەرتاپاگیر و بەیەکەوە بەستراو بێت، بـه لـه بـەر چـاوگرتنی چـالاکییه ئابوورییـەکان لـه کەرتـەکانی تـردا، چـونکه هـەر چالاکییەك لەم چالاکییانه کاریگەری راستەوخۆی هەیه لە سەر چالاکییەکانی تردا، بەمـەش پلانـی ئـابووری سـەرکەوتن مسـۆگەر ناکـات، ئەگـەر شـێوازی سەرتاپاگیری لە لێکدانەوەکانی خۆیدا نەگرێتەبەر، چونکه بەمانا فراوانەکەی رێگای نموونەیی دەنوێنێ لە ئاراستەکردنی ئابووری هەمووەکیدا.

٢- ڕیالیزمی (واقیع بینی):

پێویستە پلانی ئابووری لەگەڵ واقعی ئابووری دەوڵەتدا بگونجێ بە شێوەیەك كە ئامانج و هیوا خواستراوەكانی پلانەكە گونجاو بێت لەگەڵ ئەو واقیعەی كە هەیە، لە هەمانكاتدا توانا بەرجەستەكراوەكان و ئەو كۆسپانەش كە دەبنە ڕێگر لە بەردەم جێبەجێكردنی پلانەكەدا لە بەر چاو بگیرێن.

٣-هەماهەنگی (گونجاندن):

پلانی ئابووری پێویستی بە سەرەتای هەماهەنگی(گونجاندن)هەیە لە سەر ئاستی ئامانجەكانی پلانەكە و ئەو شێوازانەی كە پێویستن بۆ هێنانەدی ئەو ئامانجانە، پێویستە هیچ دژە بۆچوونێك نەبێ لەنێوان ئامانجەكان هەندێكیان لەگەڵ هەندێكی تردا، لە هەمانكاتدا لەگەڵ شێوازەكانیش، وسەبارەت بەئامانجەكان و شێوازە جۆراوجۆرەكانی هێنانەدی ئەم ئامانجەش هەر بەم جۆرەیە، بۆیە هەماهەنگی(گونجاندن) بە بڕبڕەی پشتی پلان دادەنرێت وبە ئاسانی جێبەجێكردنیشی هەر بۆ ئەو دەگەڕێتەوە، بێ ئەوەی كۆسپ و تەگەرەی بێتە پێش.

٤-مەركەزیەتی پلاندانان و نا مەركەزیەتی جێبەجێكردنی:

مەركەزیەتی پلاندانان واتا بوونی دەزگایەكی ناوەندی كە هەڵسێ بە دەركردنی بڕیارە بنەڕەتییەكان بۆ دانانی پلانەكە، و ئەم بڕیارانەش پەیوەستن بە شێوازی بەكارهێنانی دەرامەتە ڕەخساوەكان (بەردەستەكان) وگونجاندنیان و كاریگەرییان لە گۆڕلە ئابوورییەكان بە هەماهەنگی لەنێوان پلانە جۆریەجۆرەكانی یەكە بەرهەمهێنەكان، بەڵام نامەركەزی جێبەجێكردن واتا دەسەڵاتی مەركەزیش تا ڕادەیەكەكی زۆر بوار دەڕەخسێنێ بۆ یەكە بەرهەمهێنەكان كە بە سەربەستانە بەشداری بكەن لە دارشتن و

جێبـەجێکردنی پلاندانەکـەدا، بڕیـاری سـتراتیژی بـۆ دەسـەڵاتی دەزگـای مەرکـەزی دەگەڕێتـەوە، چـونکە خـاوەنی ئـەو کـادیرە تەکنیکیانـەن کـە شارەزاییەکی تەواویان لەمەڕ بارودۆخی ئابووری نەتەوەیی و پێویستییەکانی پلانەکەدا هەیە.

٥-نەرمی نواندن لە پلاندا:

پلانی ئابووری پێویستە نەرم و نیانی تیا بنـوێنرێ بـۆ ئـەوەی بتـوانی ئامانجـە دەستنیشـان کراوەکـان بێنێتـە دی و بـواریش بڕەخسـێنێ بـۆ سەرپەرشتیارانی پلاندانانەکە بۆ ئەوەی بەدەم گۆڕانکارییە لە ناکاوەکانـەوە بچن کە لەوانەیە لەکاتی جێبەجێکردنی پلانەکەدا رووبـدات و لەوانەیـە ببێتـە بەربەست لەبەردەم جێبەجێ نەکردنی بەباشترین شێوە.

بۆ نموونە لەکاتی رووداني کارەساتە سروشتی و جەنگە کتوپڕەکانـدا ئیتر دەرامەتە پێویستیەکانی پلانەکە لەکورتی دەدەن(کەم دەبنـەوە)، هـەر بۆیە وا چاکە پلانی ساڵانە دابڕێژرێت کە بەهۆیەوە دەتوانرێ ئەو گۆڕانکـاری و دەسـتکاری کردنانـەی کـە پێویسـتن ئـەنجام بـدرێن بـۆ ئـەوەی پلانەکـە هاوشانی ئەم بارودۆخە نائاساییە بڕوات و لەگەڵیدا بگونجێت.

٦- پابەندبوون:

پابەنـدبوون یەکێکـە لـە نیشـانە سـەرەکیەکانی پلانـدانان، بـۆ دڵنیـابوونیش لەسـەرکەوتنی پلانـی ئابووریـدا پێویسـتە هـەموو تاکـەکانی کۆمەڵگـە(بـێ جیـاوازی) پابەنـد بـن بـە سـەرەتاکانی پـلان و هاوکـاری و بەشـداریکردن لـە کـرداری سەرخسـتنیدا، چـونکە ئامانجەکـەی هێنانـە دی ئامانجەکانی بەرژەوەندی گشتییە.

٧-بەردەوامیەتی:

کاتێ پلانی ئابووری دەچێتە قاڵبی جێبەجێکردنەوە پێویستی بە بەدواداچوون و توێژینەوەی بۆ بکرێ بۆ دڵنیابوون لە بوونی ئەو مەرجانەی کە پێویستن بۆ لەکارنەکەوتن و نەپچڕانی بەردەوامییەکەی تا دەگاتە ئەو ئامانجەی کە بڕیاری بۆ دراوە، چونکە پلان پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە فاکتەری کات هەیە، جا بۆیە پلانە ماوە درێژخایەنەکان پێویستیان بە پلانی تەواوکەری ماوەکورت خایەن و ماوە مام ناوەند هەیە بۆ مسۆگەر بوون و دڵنیابوون لە نەرم نواندنی پلانەکە، بەمەش دەتوانرێ بەدواداچوون بۆ چۆنێتی بەڕێوەچوونی پلانەکەو کۆمەك کردنی بەو دەرامەتانەی کە لێ براوە.

٨-بەدواداچوون:

ئەو دەسەڵاتدارانەی کە سەرپەرشتی پلانی ئابووری دەکەن پێویستە لەسەریان دەستوورێك دابڕێژن بۆ ئەوەی لەوە دڵنیابن کە ئەم پلانە بەپێی ئەو ڕێسایانەی کە نەخشەی بۆ کێشراوە دەڕوات بەڕێوە، پاشانیش بۆ هەڵوەستەکردن لەوەی تا چەند ئامانجە خوازراوەکان و ئەوانەشی کە هەوڵی هێنانەدی بۆ دەدرێت هاتونەتە دی. ئەم بەدواداچوونەش بەدرێژایی ماوەی تێپەڕبوونی پلانە ئابوورییەکە بەردەوام دەبێت.

ئامانجەکانی پلاندانانی ئابووری:

لەگەڵ دەست پێکردن بە دارشتنی پلان پێویست دەکات ئەو ئامانجانەش دەست نیشان بکرێن کە پلانەکەی لەپێناودا دادەرێژرێت کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئامانجە هەرە گرنگەکان لەپێشەوە دادەنێ و

پاشانیش ئامانجی ئـابووری تـر بەهـەمان رێچکە بەدوایـەوە دێـن، لەوانەشـە بایەخەکە (**بۆ زیادکردنی داهاتی نەتەوەیی و هێنانەدی یەکسانی بێت لـە دابەشـکردنی بەسـەر ئەنـدامانی کۆمەڵگـەدا، یـاخود نزمکردنـەوەی بێکاری بۆ ڕێژەیەکی شیاو لەگەڵ پارێزگاری لە سەقامگیری ئاستی گشتی نرخ لە وڵاتدا**).

پاش دەستنیشانکردنی ئامانجەکان بەپێی ئەو ڕێچکەیەی پلانەکەی بۆ داڕێـژراوە، ئـیتر داڕشـتنی ئامانجـە ئابوورییـەکانی کـە بـریتین لـە ڕادەی پەرەسـەندنی ئارەزوومەندانـەو پێشـتر ئامـادەکراو لـە لایـەن ئەنجومـەنی پلاندانانەوە دەست پێ دەکات، جا ئەگەر ڕای شـارەزایانی بـریتی بێت لـە زیـادکردنی ناوەنـدی داهـاتی تاکەکـەس وەك ئامـانجێکی پێشـووتر، ئـەوا بێگومان دەبێ داڕشتنی بڕی پەرەسـەندنی بـەدواوە بێت، لەوانەشـە سـاڵانە ٢٪ بێت (وەك نموونە).

ئامانجـەکانیش ڕۆڵـی سـتراتیژییان هەیـە، چـونکە بـەو ڕێگایـەوە ئامرازەکانی ڕامیاری ئابووری دەست نیشـان دەکرێـت (جـا نەختینـەیی یـان دارایـی بێـت) لـە لایـەن دەسـەڵاتدارانەوە، هـەروەها دەرامـەتی پێویسـتیش تەرخان دەکرێت بۆ گەیشتن بە ئامانجە پلان بۆ داڕێژراوەکان.

قۆناغەکانی جێبەجێ کردنی پلان:

هەروەك روون و ئاشکرایە کە ئامانجی سەرەکی پلانـدانانی ئـابووری بریتییـە لە گواستنەوەی جۆراوجۆرێتی ئابوورییەوە لەوبارەی کە ئێسـتا تیایدایـە بـۆ بارێکی ئابووری زیاتر فرەهاتی (خۆشگوزەرانی) بەسترلو بەو ئامانجانەی کـە لە کۆتایی ماوەی پلانەکەدا دێنەدی.

لە گرنگترین ئەو هۆكارانەش كە بەتەواوەتی كاریگەریان هەیە لە جێبەجێكردنی پلانـدا: (**هۆكارە دەرەكییەكان وەك شەڕو جەنگ و كارەساتە سروشتییەكان، وهۆكارە ناوخۆییەكان وەك قورس وگرانی هەڵبژاردنی شێوازەكان و بەستنەوەیان بە جۆراوجۆرێتی ئامانجەكان، لەگەڵ بوونی ڕەهەندی كاتی پێویست بۆ تەواوكردنی پلانەكە**).

كۆكردنەوەی زانیارییەكان:

ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەتێكی تایبەتی هەیە بۆ ئامادەكردنی پلان كە هەر لەژێر رۆشنایی ئەوەشەوە پلانەكە دەچێتە قالبی جێبەجێكردنەوە، جا لەكۆی ئەو ستراتیژیانەو بۆ جێبەجێكردنی پلانی ئابووری بەباشترین شێوە ئەوەیە كە: لەسەر ئەنجومەنی پلاندانانەكە لەرووی مەیدانییەوە هەڵسێ بە پێوانەكردنی دەرامەتە رەخساوەكانی وڵات و، پێشكەشكردنی ئەو لێكۆڵینەوەو توێژینەوانەی كە بنەما زانستییەكان دەرەخسێنن بۆ بریارەكانی ئەنجومەنی پلاندانان، یەكێ لەو كارانەش كە دەكەوێتە ئەستۆی ئەنجوومەنی پلاندانان(یاخود دەستەی پلاندانان) بریتییە لە ئامادەكردنی ئەو روونكردنەوانەی كە واقعی ئابووری دەگرێتە خۆی لەرووی دابەشبوونی دیمۆگرافی و هێزی كاركەر و بەرهەم و داهات و گۆڕانكارییە ئابوورییە هەمووەكییەكانی تر، ئەم روونكردنەوانەش لەوپەڕی گرنگیدان، چونكە سەركەوتنی پلانەكە لەسەر ڕادەی راست و دروستی ئەو روونكردنەوانە وەستاوە.

ئەمە جگە لەوەی کە ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەتێکی تایبەتی پیادە دەکات بۆ ئامادەکردنی پلانەکە بۆ ئەوەی بچێتە قالبی جێبەجێکردنەوە، جا لە کۆی گرنگترین ئەم ستراتیژیانە:

ستراتیژییەکانی پلاندانان:

١-دارشتنی ئامانج:

دوای ئەوەی لەرووی مەیدانییەوە پێوانەیەکی وردی دەرامەتە ئابوورییەکانی نەتەوەیی کرا، ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان لەژێر رۆشنایی ستراتیژیەتی پەرەپێدانی مەودا دووردا ئامانجە ئابوورییە هەمووەکییەکان دەستنیشان دەکات بەلەبەرچاوگرتنی نەبوونی دژە بۆچوونی ئامانجەکانی هەندێکیان بەهەندێکی تریانەوە، جا بۆ نموونە سەقامگیری ئاستی گشتی نرخ لەوانەیە یەك نەگرێتەوە لەگەڵ ئامانجی ئاستێکی نزمی بێکاری، پاش لێکۆڵینەوەی نەگەرەکان ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان ستراتیژیەکەی خۆی دەخاتە بەردەم دەسەلاتدارانی بالا بە مەبەستی لێکۆڵینەوەو چەسپاندنی پلانەکە.

٢- لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەی چوارچێوەی دەستپێکی (سەرەتایی) پلان:

پاش دەستنیشانکردنی ئامانجە سەرەتایی و یەکەمینەکان لەلایەن دەسەلاتدارانی بالاوە، ئیتر ئەنجومەنی پلاندانان هەڵدەستێ بە قالب گرتنی ئامانجەکان ئەویش لەرێگای وەرگێرانی بۆ نیشانە ماددیەکان کە هەر لەسەر ئەم بنەرەتەوە کاروانی ئابووری بەرەو پەرەسەندن دەبات.

نیشانە ئابوورییەکانیش لەم قۆناغەدا زیاتر روون وئاشکراترن، بۆ نموونە زیادکردنی داهاتی نەتەوە پێویستی بە پەرەسەندنی پێکهێنەرەکانیەوە هەیە

که بریتین له زیادکردنی شمەك بەهەموو شێوکانی و کارگوزاریش بەهەموو جۆرەکانی ، پاش دەستنیشانکردنی ئامانجە دەستپێکە ماددیەکان ئیتر ئەنجومەنی پلاندانانیش هەڵدەستێ بە دارشتنی ئامانجەکانی بەرهەمهێنان و وەبەرهێنان بۆ پیشەسازییە پێشەنگەکان لە ئابووریدا.
ئامانجە دەستپێکە ماددیەکان سیمایەکی ئاراستەکراوی هەیە کە لەسەری دەڕوات، ولەوانەیە وا پێویست بکات کە نیشانە ئابوورییەکان دەستکاری بکرێن کە خۆی لەخۆیدا بەستراوە بە ڕادەی دەنگەوەهاتنی تواناو هێزە ڕەخساوەکان لە ئابووری دا وەك پێویستییەکانی پلاندانان.

٣- گفتوگۆکردنی پلان:

دوای تەواوبوونی دەسپێکی پلانەکە، ئیتر دەستەی ناوەندی پلاندانان پلانەکە دەخاتە بەردەم ئاستی وەزارەتەکانەوە بەمەبەستی گفتوگۆکردن وپیشاندانی تێبینییەکان بەشێوەی نووسراو، ئەم تێبینیانەش یارمەتیدەرن بۆ دەرخستنی پلانەکە بۆ ئەوەی زیاتر روونتر بێت لەسەر ئاستی کەرتی پەیوەندیدار، ئەم کردارەش لەیەك کاتدا لەسەر ئاستی وەزارەتەکانەوە بۆ ئاستەکانی پرۆژەکانی بەرهەمهێنانی هەر کەرتێك بەرێوە دەچێ.
لەلایەن خۆیانەوە پرۆژەکانی بەرهەمهێنان رای خۆیان بەشێوەیەکی روونتر دەربارەی پلانەکە ودەربارەی هەموو پێویستییە دارایی و دەرامەتەکان و سەرچاوەکانیان دەردەبرن، ئەمە جگە لە دانانی بازاڕی ناوخۆ و دەرەکی لەلایەنی خواستەوە لەسەر بەرووبوومە دروستکراوەکان. پلانی ئابووری لەپاڵ دەستکاری و پێشنیارەکان جارێکی تر رێگا دەگرێتە بەر لە ئاستی پرۆژەکانەوە بۆ کەرتە پەیوەندیدارەکان و لەوێشەوە بۆ وەزارەتە پسپۆڕکارەکان بۆ ئەوەی ئەویش لەلایەن خۆیەوە جارێکی تر بگاتەوە

دەستەی پلاندانانی ناوەندی کە ئەمەش هەڵدەستێ بە کرداری هەماهەنگی لەنێوان ئامانجە جۆراوجۆرەکانی کەرتەکان و پاشانیش دارشتنی پلانەکە بەتەواوەتی لەهەموو لایەنێکەوە.

٤-قۆناغی جێبەجێکردنی پلان:

دوای ئەوەی کە پلانی ئابوورییەکە تەواو کرلو ئامادەبوو بۆ جێبەجێکردن، ئیتر دەستەی پلاندانانی ناوەندی هەڵدەستێ بەبەرزکردنەوەی دۆسیەی(فایلی) پلانەکە بۆ سەرکردایەتی رامیاری دوای بەدەستهێنانی رەزامەندی، ئیتر پلانەکە دەخرێتە بەردەم دەسەڵاتی یاسادانان بۆ ئەوەی گفتوگۆی لەسەر بکری ، پاشانیش یاسایەکی بۆ دەردەکات(یاسای پلان) بۆ ئەوەی ئامادەبێت بۆ جێبەجێکردن.

شێوازەکانی پلاندانان وگرنگییەکەی:

بۆ جێبەجێکردنی پلانی ئابووری تا بکرێ بە کەمترین تێچوون و لەچوارچێوەی ماوەو کاتێکی دیاریکراودا، شارەزایانی پلاندانان پەنایان بردە بەر پیادەکردنی شێوازەکانی چەندایەتی بۆ نەخشەکێشانی باشترین رێگا تا بەهۆیەوە بگەنە هێنانەدی ئامانجە ئاوات خوازراوەکان بە لەبەرچاوگرتنی هاوسەنگی گشتی ئابووری ، وە لە گرنگترین ئەم شێوازانەش:

١-حیسابە نەتەوەییەکان.

٢-بوجە ئابوورییەکان.

٣-نموونە ئابوورییەکان .

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

١. دواکەوتوونی ئابووری چییە؟
٢. Todaro چۆن پێناسەی دواکەوتوویی دەکات؟
٣. خاسیەتەکانی دواکەوتویی ئابووری چین؟
٤. چۆن دەتوانرێت کەمی سەرمایە شی بکەینەوە؟
٥. باس لە بازنە بەتاڵەکان بکە بۆ کەمی سەرمایە.
٦. بۆچی پاشەکەوتکردن دەبێتە قەیران لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟
٧. هۆکارەکانی زۆربوونی دانیشتوان چین لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟
٨. خاسیەتە دیارەکانی کەرتی کشتوکاڵ چین لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا ؟
٩. دیاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی چین ؟ ئایا ئەم دیاردەیە کاریگەریەکی خراپی لە سەر ئابووری لە لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا هەیە ؟
١٠. بێکاری دیار (ئاشکرا) Open Unemployment چییە ؟
١١. جیاوازی چییە لە نێوان پەرەسەندنی ئابووری و پەرەپێدانی ئابووری ؟
١٢. پێویستییەکانی پەرەپێدانی ئابووری باس بکە .
١٣. نوێبوونەوە چییە ؟
١٤. لەسەر پەرەپێدانی هەر لەخۆوە بدوێ، و چۆن لە بیرۆکەی دەستی شاراوە گەیشتووی ؟
١٥. چۆن لە بیرۆکەی ئادەم سمث گەیشتووی بۆ پەرەسەندنی ئابووری ؟
١٦. جیاوازی چییە لەنێوان بیردۆزی ریکاردۆ و شۆمپیتەر ؟
١٧. پلاندانانی ئابووری چییە ؟
١٨. مەرجەکانی پلانی ئابووری بنووسە ، و باسی هەموویان بکە .
١٩. ئامانجی پلانی ئابووری چییە ؟
٢٠. ئەو رێگایانە چین کە بە هۆیەوە پلانی ئابووری پێ جێبەجێ دەکرێ؟
٢١. ئامانجەکانی پلاندانانی ئابووری چییە؟

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم

١. د. جلال محمد علي احمد ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٧٨ .

٢. د. عبدالحميد القاضي ، دراسات في التنمية والتخطيط ، القاهرة ، ١٩٨٠ .

٣. د. عبدالرحمن زكي ابراهيم ، التخطيط الاقتصادي ، الاسكندرية ، ١٩٩٥ .

٤. د. عبدالغفور حسن كنعان المعماري ، نظريات و تجارب التخطيط الاقتصادي، الموصل ، ١٩٩٣ .

٥. د. عبدالمنعم السيد علي ، دور السياسة النقدية في التنمية الاقتصادية ، القاهرة، ١٩٧٥.

٦. فايز محمد علي ، قضايا التنمية و التحرر الاقتصادي في العالم الثالث ، بيروت ، ١٩٧٨ .

٧. د. فليح حسن خلف ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٨ .

٨. د. محمد فاضل محمد عزيز قفطان ، التنمية الاقتصادية ، بغداد ، ١٩٨٤ .

٩. د. محمود عبدالفضيل ، دراسات في التخطيط ، القاهرة ، ١٩٧٣ .

١٠. د. مهدي علي الوحيد و د. هلال ادريس مجيد ، مقدمة في التنمية و التخطيط ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. افريت هاجان ، اقتصاديات التنمية ، مركز الكتب الاردني ، عمان ، ١٩٨٨ .

١٢. M. P. Todaro، " Economic Development"، 7th ed.، New York، 2000.

بەشی پێنجەم
دارایی گشتی
PUBLIC FINANCE

زانستی دارایی گشتی یەکێکە لە لقەکانی زانستی ئابووری کە بایەخ بە لێکۆلینەوەی چالاکیەکانی حکومەت لەبواری ئابووری و ئەو ئامرازە زۆرە جێگرەوانە دادەنرێن بۆ پارەدارکردنی خەرجییە جۆربەجۆرەکانی حکومەت، هەندێ لە زانایانی هاوچەرخی ئابووری هەولێکی زۆریان بۆ ئەم لقە تەرخان کردووە لە بەر گرنگیەکەی و بەمشێوەیە پێناسەیان کردووە:

" ئەو زانستەیە کە بە چڕی تاوتوێ گۆڕانکاریەکان سەبارەت بە باجەکان و سیاسەتی بوودجەی دەوڵەت دەکات"

ئەم شیکردنەوە ئابوورییە ئەرکەکانی حکومەت دەگرێتەوە لەهەر وڵاتێکی پێشکەوتوو بێت یان تازە پێگەیشتوو لە خۆدەگرێ وسروشتی خەرجییانەش دەگرێتەوە کە لەم چالاکیە ئابووریە گشتییە هەمەجۆرەکان خەرجی دەکات.وئەو شێوازە زۆرانەی بە مەبەستی بە دەستهێنانی دەسهاتەکان بەکاریان دێنێ .

بۆیە لێکۆلینەوە لە بارەی هەر زانستێك پێویستی بە پێناسەیەکی دیاریکراو هەیە کە چوارچێوە وئامانجەکانی دەست نیشان بکات، وچوارچێوە وئامانجی هەر زانستێکیش بە پێی گۆڕانی ماوە و کاتەکەی و جیاوازی نووسەرەکان دەگۆڕدرێت، هەمان شتیش لە بارەی زانستی دارایی گشتییەوە دەگوترێ، کە چوارچێوەکەی فراوانتربووە بەهۆی فراوانبوونی، رۆڵی دەوڵەت وبۆچوونی زانایانی دارایی گشتی جیاوازن لەدیارکردنی ئامانجەکان. کاری دارایی دەوڵەتی پاسەوان تەنها بریتی بوو لە بەدەست هێنانی دەسهاتی گشتی لە

پێناو خەرج کردنیان لەو سێ ئەرکەی دەوڵەت" ئاسایشی ناوەخۆ وبەرگری و دادپەروەری " ئەمەش لە شێوەی بوودجەیەکی هاوسەنگدا بێ کورت هێنان وهیچ جۆرە سەرریژییەك. زاناکانی ئەم قوتابخانەیە بانگهێشتی:

١- کەمکردنەوەی خەرجیە گشتییەکان ودوورکەوتنەوە لە زێدەخەرجی وبەفیرۆدان .

٢- ئەو باجانەی دەسەپێنرێنەسەر تاکەکانی کۆمەلگە بە شێوەیەکی دادپەروەرانە بێت.

بۆیە دەکرێ زانستی دارایی گشتی لەبەر رۆشنایی دەست تێوەردانی دەوڵەت لە چالاکی ئابووریدا بەمشێوەیە پێناسە بکەین: **(ئەم زانستەیە کەوا بایەخ بە چالاکی دارایی دەوڵەت دەدات لە بوارەکانی دەسهات و خەرجییە گشتییەکان و بودجەی گشتی و بەکارهێنانی رامیاری دارایی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە ئابووری و کۆمەلایەتییەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی لە کۆمەلگەدا).**

پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستەکانی ترەوە:

هەموو زانستەکان بە شێوەی جیاجیا و کەم تا زۆر پەیوەندییان لە نێواندا هەیە، هەمان شتیش دەگوترێ لە بارەی دارایی گشتییەوە کە پەیوەندییەکی پتەوی بە زانستەکانی ترەوە هەیە ئەم زانستە کە لەگەڵ سەرهەڵدان و گەشەکردنی دەولەت وبەرفراوانبوونی رۆلی کاریگەری لە کۆمەلگادا سەری هەڵدا، ورۆڵی کاریگەری لە سەر کۆمەڵگە هەیە و زانستێکی کۆمەلایەتییە و پەیوەندییەکی بەهێزی بە لقەکانی دیکەی زانیارییەوە هەیە، کە لەم خالانە خۆی دەنوێنێ:

یەکەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی ئابوورییەوە:

زانستی دارایی گشتی بەشێکە لە زانستی ئابووری، کە تایبەتمەندی خۆی هەیە بۆ ئەوەی زانستێکی تایبەت وجیاواز بێت لە لقەکانی دیکەی زانستە ئابوورییەکان.

لەگەڵ ئەوەی زانستی ئابووری (Economics) هەوڵدەدا ئەو دەرامەتە ئابوورییە سنووردارەی هەیە بە سەر پێداویستییە بێ سنوورەکانی تاکەکان تەرخانی بکات و میکانیزمی بازاڕ (چۆنیەتی خواست و خستنەڕوو) بەو پەڕی توانایەوە کاردەکات لە رێگای کەرتی تایبەت کاری بەکارهێنانی دەرامەتەکان لە بەرهەمهێنان و دابینکردنی زۆربەی شمەك وخزمەت گوزارییەکان کە بەشمەکی تایبەت ناسراوەدابینیان بکات . یان میکانزمی بازاڕ بە بەوپەڕی توانایەوە کارناکات بۆیە حکومەت دەبێت ئەم جۆرە شمەك و خزمەتگوزاریانە کە بەشمەکی گشتی ناسراون دابینیان بکات، واتە ئابووری

بەگشتی بایەخ بە پڕکردنەوەی سەرجەم پێداویستییەکان دەدات، کەچی دارایی گشتی تەنها بایەخ بە پێداویستیە گشتیەکان دەدات وە ئەگەر زانستی ئابووری بایەخ بە تەرخانکردنی دەرامەتە ئابوورییەکان بدات بۆبەکارخستنی گشتی وتایبەتی، ئەوا زانستی دارایی گشتی بایەخ بەدووبارە دابەشکردنەوەی ئەو دەرامەتانە دەدات. وئەرکەکانی دارایی گشتی بریتین لە بەدی هێنانی هەمان ئامانجەکانی ئابووری کەئەوانیش تەرخان کردنی دەرامەت بە باشترین شێوە، ودابەشکردنی داهات وسامان بە شێوەیەکی دادپەروەرانە وبەدی هێنانی سەقامگیری وپەرەسەندنی ئابووری.

دووەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی رامیاریەوە:

زانستە رامیاریەکان Political Sciences بایەخ بە رژێمەکانی حوکم و پەیوەندیەکانی نێوان دەسەڵاتە گشتیەکان لە ناوخۆیاندا لەلایەك و پەیوەندیان بە هاوڵاتیانەوە لەلایەکی دیکەوە دەدەن، بەڵام زانستی دارایی گشتی بایەخ دەدات بە چالاکی دارایی دەوڵەت لە بوارەکانی خەرجی ودەسهات و بوودجەدا وە بەکارهێنانی رامیاری دارایی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە ئابووری وکۆمەلایەتیەکان.

پەیوەندی نێوان هەردوو زانستەکە پەیوەندییەکی ئاڵوگۆڕکێیە، دەسهات و خەرجیە گشتیەکان و بوودجەی گشتی ئاوێنەی رەنگدانەوەی فەلسەفەی ئەو رژێمە رامیاریەن کە هەیە لە پێناوی بەدەستهێنانی ئامانجە ئابووری و کۆمەڵایەتی و رامیارییەکاندا، بۆیە قەبارەی دەسهات وخەرجییە گشتیەکان لە وڵاتانی سەرمایەداری جیاوازی هەیە لە گەڵ وڵاتانی سۆشیالستی، هەروەها جیاوازیش هەیە لە نێوان ئەو وڵاتانەی کە سەرمایەداری دیموکراتین یاخود دیکتاتۆرین، یاخود وڵاتێکی سۆشیالستی مەرکەزی یاخود نا

مەرکەزییە لە بەڕێوەبردندا، کەواتە سیستەمی سیاسی کار دەکاتە سەر دارایی گشتی دەوڵەت وئەو ئەرە داراییانەی کە دەتوانێ بە دەستی بێنێ.

کردارە داراییەکان لە بەڵگەنامە ئاماریەکاندا تۆمار دەکرێن ئەم زانیاریانە بەڵگەی بەهێز دەبەخشنە زانستە سیاسییەکان، کە ڕێگە بە شیکردنەوەی بابەتیانە بۆ ناوەرۆکی سیاسەتە جۆراو جۆرەکان دەدات لە ڕوونکردنەوەی ئەم خەرجیانەی دەوڵەت خەرجی دەکات بۆ هەر چالاکییەك ، بۆ نموونە دەتوانی بڕی ئەو خەرجیانە بزانێ کە دەوڵەت بۆ بواری بەرگری یان فێرکردن یان تەندروستی یان توێژینەوەی زانستی خەرجی کردووە ، هەروەها ڕێگە دەدات بە بەراووردکردنی ئاستی ئەو خەرجیانەی لە ماوەیەکەوە بۆ ماوەیەکی تر لە چوارچێوەی هەمان دەوڵەتدا، ودەتوانرێ قەرزی گشتی وەك پێوانەیەك بۆ رادەی متمانەکردنی هاوڵاتیان بە حکومەت بە کاربهێنرێ، ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی قەرز یاخود وەرنەگرتن .

جێبەجێ کردنی هەر بریارێك کە دەوڵەت دەری دەکات ، پێویستی بە پارە هەیە، چونکە دەرکردنی هەر بڕیارێك لە لایەن دەوڵەتەوە گەر دەرامەتی نەبێ بۆ جێبەجێکردنی ئەوا بەهاونرخێکی نابێ، بۆیە هەندێ کەس پێیان وایە کە دارایی گشتی هۆیەکی سەرەکییە بۆ سەرکوتکردن کە دەسەڵاتداران دژی بێ دەسەڵاتەکان بە کاری دێنن، کە ئەم دوو دەستەیەش پێکهێنەری کۆمەڵن و بە چاو پۆشین لەو سیستەمە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەی هەیەتی.

سیستەمی رامیاری دەکەوێتە ژێر کاریگەری دارایی گشتی، چونکە بارودۆخی دارایی کاردەکاتە سەر رەوشی رامیاری دەوڵەت ، چەندەها وڵات سەربەخۆیی سیاسیان لەدەستداوە دووچاری شۆڕش بونەتەوە بە هۆی

شپرزەیی دارایی گشتی وجێگیر نەبوونی ، واتە ڕوودانی گرفتێکی دارایی دەبێتە هۆی نەمان و لادانی حکومەت، بەمەش زانستی دارایی گشتی ئەو زانستەیە کە بایەخ بە دارایی دەوڵەت دەدات و زانستی ڕامیاری بایەخ بەحکومەت و دەزگاکانی ڕامیاری دەدات .

سێیەم- پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی یاساوە:

یاسا(Law) ئامرازێکی ڕێکخستنە بەدەست یاسادانەرەوە بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگە ئەمەش بەدانانی ڕێساکان کە پێویستە لە هەموو بوارەکانی چالاکیە مرۆییەکاندا پابەندبن پێوەی لەوانەش بواری دارایی کەوا ئامرازەکانی دارایی گشتی لە خەرجی و داهات و بوودجەکە شێوەی ڕێساکانی یاسایی وەردەگرێت .

جا لە شێوەی دەستووربێت یان یاسا یاخود سیستەم یان فەرمانی کارگێڕی، ئەمەش شارەزایی لە هونەری یاسایی هەبێ بۆ تێگەیشتنی ڕێساکان و شیکردنەوەیان کە لەوانەیە بچێتەوە ناو یاسایەکی دیکە لە یاسا گشتی و تایبەتییەکاندا. بەم جۆرە دارایی گشتی پەیوەندیەکی پتەوی هەیە لەگەڵ یاسادا، چونکە هیچ چالاکیەکی دارایی بەبێ یاسا بوون و مانای نابێ، بۆ نموونە ناتوانرێ باج یان هەر سەرچاوەیەکی دیکەی دەسهات بە بێ یاسا بە دەست بێت، هەروەها ناتوانرێ هیچ جۆرە خەرجییەکی گشتی تەرخانبکرێ بە بێ یاسا، وەهەروەها بڕیاردان لە سەر بوودجەی گشتی بە بێ یاسا نابێ.

چوارەم - پەیوەندی زانستی دارایی گشتی بە زانستی ئامارەوە:

زانستی ئامار (علم الأحصاء) بایەخ بە زانیاری و رەنووسە مەزندەکراوەکان و پێوەرەکـانی روون کردنــەوە دەدات زانســتی ئامــار (Statistics) لــەم سەردەمەدا بەئامرازێك دادەنرێ کە هیچ توێژەرێك لەهەر لقێکی زانسـتی بـێ ناتوانێ دەستبەرداری بێت.

لـە بـواری دارایـی گشـتیدا تێبینـی دەکرێـت کـەوا خـەرجی و دەسـهات و بوودجــەی گشــتی بــەر لــە جێبەجێکردنیانــدا تــەنها مەزەنــدەکراون (خــەملێنراون)، بــەلام ئامــار هەلدەســتێت بــە پێشکەشــکردنی زانیارییــە مەزندەکراوەکان لە خەرجییە گشتییەکاندا و دابەشکردنیان بەسەر چالاکیە جیاجیاکاندا.

هــەروەها مەزەنــدەی دەســهات لەسەرچــاوە جیاجیاکانیــدا پێشــکەش دەکرێت، سـەرەرای مەزندەکردنی توانـای باجـەکان و، لەکۆتاییـدا زانسـتی ئامار زانیاری گرنگ و پێویست دەداتە بریار بەدەستانی رامیـاری دارایـی کـە پەیوەسـتە بـە داهـاتی نەتـەوەیی خەملێنـدراو و چۆنیەتی دابەشـکردنی و قووچەکی دانیشتوانی بابەتی تر، بەمجۆرە پەیوەندی نێوان ئەم دوو زانسـتە پتەو دەبێت .

لەمانەی سەرەوەدا بۆمان روون دەبێتەوە کەوا پەیوەندیەکی پتەو هەیە لە نێـوان زانسـتی دارایـی گشـتی و زانسـتەکانی ئامـاژە پێکـراوە، هـەروەها زانسـتەکانی دیکـەی وەك ژمێریـاری و ماتماتیـك و کۆمەلناسـی و ....تـر . بابەتی ئەم زانستانە هەموویان لە خزمەتی مرۆڤدان و بەشێوەیەکی بەهێز لـە رەفتارو ئامانجدا بەیەکەوە گرێدراون سەرەرای ئەوەش لەگـەلّ پەرەسـەندنی شێوەی ژیانی و رەفتاری مرۆڤ پەرەدەسێنی.

جیاوازی دارایی گشتی و دارایی تایبەتی:

(پرۆژەی تایبەتەکان) هەمیشە بۆ بەدەستهێنانی قازانج هەوڵدەدەن وتاکە پێوەر کە ئەم پرۆژانە لە داڕشتنی پرۆگرامەکان و نەخشەدانانی پلانەکانیان پشتی پێ دەبەستن، بۆیە ڕێساکانی دارایی گشتی تەنها لەسەر بوارە گشتییەکان جێبەجێ دەکرێ ، واتا لەسەر ئەم پرۆژانەی کە دەوڵەت سەرپەرشتی دەکات بۆ دابینکردنی پێداویستییە کۆمەڵەکییەکان.

(پرۆژە گشتییەکان) لەسەر بنەمای خزمەتگوزاریە گشتییەکان وبیرۆکەی دامەزراندنی ئابوورییەکی گەشەکردوو دامەزراوە لە بنەڕەتدا ئەوپەڕی بەرژەوەندی گشتی بەدی بێنێ، ئەم مەبەستانەی کەوا دەوڵەت ئامانجیەتی لەوانە ڕەخساندنی دەرفەتی کارکردنە بۆ تاکەکان کەوا ساڵ بەدوای ساڵ ژمارەیان زیاتر دەبێت وهەروەها لەوانەیە مەبەست سوود وەرگرتن بێت لە پەرەپێدانی پیشەسازی نوێ بۆ ئەوەی بگاتە کاروانی وڵاتە پێشکەوتووەکان، بۆیە بیرۆکەی پرۆژە گشتیەکان لەسەر بنەمای بەدەستهێنانی قازانج بەماناتەسکەکەی ناگەیەنێ وەك لە پرۆژە تایبەتیەکاندا هەیە.

لێرەدا چەند جیاوازیەك هەیە لە نێوان دارایی گشتی و دارایی تایبەتیدا گرنگترینیان ئەمانەن :

١ - لەباری شێوازەوە:

سەرەتا دەوڵەت خەرجیەکان دەست نیشان دەکات دواتر بڕی ئەم دەسهاتە دیاری دەکات بۆ ئەوەی خەرجیەکانی پێ پڕ بکاتەوە وەپێویستە لەکاتی ئاساییدا دەسهاتەکان لە خەرجیەکان زیاتر نەبن بۆ ئەوەی تاکەکان بێبەش نەبن لەم سامان و داراییەی کەوا دەوڵەت پێویستی پێ نییە، ئەوەش

بە بڕینی باجەکان کەوا خەرجیان نەکردووە، بەڵام تاک سەرەتا دەسهاتەکەی مەزەندە دەکات ئینجا لە سنووری ئەم دەسهاتەوە خەرجیەکانی دەکات، ئەم جیاوازییە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەوا توانای دەوڵەت لە قەرزکردن فرەوانترە لە چاو توانای تاکدا ومتمانەی قەرزدەران بە دەوڵەت گەورەترە لە متمانەیان بۆ تاکەکان .

٢ - لەبارەی ئامانجەوە:

ئامانجی دەوڵەت لەپێشکەشکردنی خزمەتگوزارییە گشتییەکان زۆربەی جار قازانج نییە، بەڵکو ڕەچاوکردنی هەندێ شتی ترە وەك ڕەخساندنی دەرفەتی کەڵك وەرگرتن لە خزمەتگوزارییەکان بەبێ جیاوازی ، ئەمە ئەوە ناگەینێ کەوا دەوڵەت دەرامەتی دەست نەکەوێ بۆ بوودجە لە ئەنجامی سەرپەرشتی کردن و بەڕێوەبردنی هەندێك لە پرۆژەکان.

٣- لە بارەی ڕێکخستنەوە:

شێوازەکانی ژمێریاری دەوڵەت لەگەڵ ئەو شێوازانەی کە تاك پەیڕەوی دەکات جیاوازە، چونکە دەوڵەت لەسەری پێویستە هەموو پابەندییەك لە تۆمارە حکومییەکان بکات و ئەو دەسهاتەش کەلەماوەی ساڵی داراییدا دەستی دەکەوێ دیاری بکات. بەڵام پرۆژە تایبەتییەکان لەسەر بنەمای بەدەستهێنانی خەرجی یاخود دەسهات بەڕێوە دەچێت بۆ ئەوەی هەر ماوەیەکی ژمێریاری تەنها بە خەرجی و دەسهاتەوە دیاری بکات تاکو باری دارایی پرۆژە بزانرێت لە ماوەی ساڵێکی داراییدا .

٤- لەبارەی خاوەنداریەتی:

هەروەها دارایی گشتی لەگەڵ دارایی تایبەتدا لە شێوەی خاوەنداری جیاوازیان هەیە. چونکە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لە پرۆژە گشتییەکان موڵکی تاکە کەسێك یان کۆمەڵێك نییە، بەڵکو موڵکی

هەموو کۆمەڵگەیە، بەڵام پرۆژە تایبەتییەکان موڵکی تاکە کەسێك ویان کۆمەڵێك کەسە ، بۆیە مەبەستی چالاکیەکانیان لەهەر یەکێکیان جیاوازە .

بابەتەکانی دارایی گشتی:

بەر لەوەی لە بابەتەکانی دارایی گشتی بکۆڵینەوە، پێویستە ئەرکەکانی دارایی گشتی روون بکەینەوە، چونکە گرنگی خۆی هەیە، سەرنەکەوتنی بازاڕ لە دابینکردنی هەندێك شمەکدا بەرفراوانبوونی رۆڵی دەوڵەتی هاوچەرخ وسەرهەڵدانی هەندی پێداویستی کە پێویستە دەوڵەت دابینی بکات ئەمەش دەبێتە هۆی فراوان بوونی خەرجیەکانی حکومەت و فراوان بوونی دەسهاتە گشتییەکان، ئەمەش وادەکات رۆڵ وکارو ئەرکەکان کە دارایی گشتی پێی هەڵدەستێت رۆشنایان بخرێتەسەر بۆ ئەوەی کاریکەنە سەر ئابووری و ئاستی خۆش گوزەرانی کۆمەڵگە .

ئەرکەکانی دارایی گشتیش ئەمانەن :

یەکەم – ئەرکی تەرخانکردن: Allocation Function

کاتێك سیستەمی بازاڕ ناتوانێت هەندێك لە شمەکەکان دابین بکات ئەوا دەوڵەت هەڵدەستێ بەدابینکردنی ئەم شمەکانە کە پێیان دەوترێت شمەکە گشتییەکان ودابینکردنی ئەم شمەکانە پێویستی بە تەرخانکردنی دەرامەتە

ئابوورییەکان هەیە لە نێوان شمەکە تایبەتییەکان و شمەکـە گشـتییەکاندا، و دواتـر دابەشـکردنی ئـەو دەرامەتـە دیاریکراوانـە بـۆ بەرهـەمهێنانی شمەکـە گشتییەکان کە ئارەزووی لەسـەرە وە تـەرخانکردنی دەرامەتـەکان پێویسـتە تەرخانکردنێکی لەباربێ بـۆ بـەدیهێنانی بـەرزترین پلـەی خۆشـگوزەرانی بـۆ کۆمەڵگە، واتە تەرخانکردنێکی نموونەیی بێت.

دووەم – ئەرکی دابەشکردن: Distribution Function

دابەشـکردنی داهـات وسـامان لـە هـەر کۆمەڵگەیەکـدا پشـت بـە دابەشکردنی خاوەندارێتی دەرامەتە ئابوورییەکان (زەوی ، سەرمایە ، کـار و ڕێکخستن) دەبەستێت. دابەشکردنی داهات و سامان لەوانەیە بگونجێت یان نەگونجێت لەگەڵ بنەماکانی دادپەروەری لە کۆمەڵگـەدا. زۆریـەی نووسـەران لەسەر ئەوە کۆکن کـە پێویسـتە هـەموار (تعدیل) هـەبێت کـە وەك دووبـارە دابەشکردنێکە Redistribution بە مەبەستی دابینکردنی گونجـاوترین ئاسـتی خۆشـگوزەرانی بـۆ خـاوەن داهاتــە نزمــەکان. بــەم شـێوەیە گرنگیــدان چارەسـەرکردنی بـاری گشـتی دادپــەروەریی وداهـات لەبــەرزترین پایــەی دابەشـکردن (خـاوەن داهاتـە زۆرەکـان) گوازراوتـەوەە بـۆ چارەسـەرکردنی شێوەی داهات لە نزمترین پایە (خاوەن داهاتە کەمەکان).

سێیەم – ئەرکی سەقامگیرکردن:Stabilization Functio

دارایی گشتی هەڵدەستێ بەهێنانـەدی ئـەم ئەرکـە ئـەویش لـە ڕێگـای بەهێنانەدی خستنەگەڕی تەواو (التشغیل الکامل) و لەگەڵ پلەیـەکی گونجـاو لە سەقامگیری لە بەرهەمهێنان و ئاستی گشتی نرخەکان. واتا ڕۆڵەکەی وەك رامیاریـەك لـە چارەسـەرکردنی کێشـەکانی بێکـاری و هەڵاوسـان بـەدیار

دەکەوێت، بەڵام ئابووری ئازاد (ئابووری بازاڕ) دەتوانێ نەخستنەگەری تەواو بهێنێتەدی ونە ئاستی گشتی نرخەکان سەقامگیر دەکات بە شێوەیەکی خۆیەکی. هەربۆیە ئابووری ئازاد دووچاری بارگۆڕان لە بەرهەمهێنان و نرخدا دەبێتەوە وتووشی بێکاری و هەڵاوسان دەبێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، یان پێکەوە تووشی بێکاری و هەڵاوسان دەبێت (هەڵاوسانی داکشاو) لەبەر شکست هێنانی سیستەمی بازاڕ.

چوارەم – ئەرکی گەشەپێدان Growth Function

ئەرکی دارایی گشتی تەنها بە گەیاندنی بەرهەمی نەتەوەیی بۆ ئاستی خستنەگەری تەواو و کەمکردنەوەی بێکاری و هەڵاوسان تەواو نابێت، بەڵکو هەوڵدەدات بۆ بەدەستهێنانی پەرەسەندنی ئابووری Economic Growth دوو سەرچاوەش هەیە بۆ گەشەکردن ئابووری، کە ئەمانەن:

- گەشەپێدانی دەرامەتە ئابوورییەکان Growth of Economic Resources
- گۆڕانی(پێشکەوتنی) تەکنەلۆژی Technical Change (Progress)

بۆنموونە: رامیاری دارایی دەتوانێت کار بکاتە سەر تێکڕای پاشەکەوتکردن لە ڕێگای:

١. گۆڕینی تێکڕای باج.
٢. ئارەزووبوون لە وەبەرهێنان لە ڕێگای لێخۆشبوون لەباج و ئەو بەخشین و کۆمەکانەی پێشکەش بە وەبەرهێنەکان دەکرێن لە هەندێك بواری چالاکی ئابووریدا بە ئامانجی هاندانی وەبەرهێنان.

بابەتەکانی دارایی گشتی:

یەکەم: پێداویستییە گشتییەکان: Public Wants (Goods)

بۆ جیاکردنەوەی پێداویستی گشتی و پێداویستی تایبەتی نووسەرانی دارایی گشتی خەڵکیان بۆ دوو جۆر دابەش کردووە:

١- پێداویستییە تایبەتییەکان: Private Wants

ئامانجی تاکەکەسی لە چالاکییە ئابوورییەکان بەدەستهێنانی شمەك و خزمەتگوزارییە بە مەبەستی پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی. لەوانەیە ئەم پێویستییە تاکە کەسێك بەتەنیا هەستی بکات، ئەم هەستەش لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاوازی هەیە، هەروەها لەهەمانکاتدا پێداویستی بۆ شمەك و خزمەتگوزارییەك لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر جیاوازە، ئەم جۆرە شمەك و خزمەتگوزاریانەش پێیان دەگوترێت (شمەکی تایبەت) کە بە دەستهێنانیان لەوانەیە تایبەت بن بەکەسێکەوە، ئەو کەسە بەرپرسیارە لەدابینکردنی ئەوکەلوپەلە لە بازاڕ بەرامبەر ئەو پارەی دەیداتە فرۆشیارەکە.

میکانیزمی بازاڕ زۆر چالاکانە کار دەکات بۆ دابینکردنی ئەم شمەك و خزمەت گوزارییانە وکەرتی تایبەت خۆی تەرخان دەکات، هەروەها شان بەشانی کەرتی تایبەت دەوڵەتیش لە رێگای دەزگاکانیەوە هەڵدەستێ بە دابینکردنیان وەك شمەکی تایبەت دەفرۆشرێنە کڕیاران، نموونە لەسەر ئەم شمەکە تایبەتیانە (ئینجا لە لایەن کەرتی تایبەتەوە کرابن یان لەلایەن کەرتی گشتییەوە) وەك خۆراك ، خانوو ، خزمەتگوزارییەکانی گەیاندن و تەندروستی و پزیشکی ...هتد .

٢- پێداویستییە گشتییەکان (کۆمەڵایەتییەکان) Wants Social

لەگـەڵ دەرکـەوتنی دەوڵـەت پێداویسـتی بـۆ بەدەسـتهێنانی شمـەك و خزمەتگوزارییـەکانی تـر سـەریان هەڵـدا، ئەمـەش بـەم پێیـەی کـەوا تـاك لـە کۆمەڵێکی مرۆیی ڕێکخراودا دەژێت پێی دەگوترێت (پێداویسـتییە گشـتییەکان) کە (بریتییە لەو پێداویستیانەی جۆرە سروشتێکی کۆمەڵایەتیان هەیە، چونکە هـەر لـەو کۆمەڵگەیـەدا هەڵدەقولێت ئـەم شمـەك و خزمەتگوزارییانـە تاکـەکان هەستی پێدەکـەن ئـەوا پێداویسـتی کۆمەڵـەکێن، کـەواتا ئـەم جۆرەپێویستیانە بوونیان نییە گەر تاکەکان لە کۆمەڵگەکاندا نەبن ئەم شمـەك و خزمەتگوزاریانـە پێشکەش بە هەموو تاکەکان دەکرێت نەوەك تەنها تاکە کەسێك بەم پێیە پێیان دەگوترێت (شمەکە کۆمەڵایەتییەکان) یان شمەکـە گشـتییەکان، ئـەم شمـەك و خزمەتگوزارییانە لەوانەیە تاکە کەسێك نەتوانێ بە تەنها بەدەستی بهێنێ، هـەتا ئەگـەر بـە دەستیشـی بهێنێـت ئـەوا نـاتوانێ بـە تـەواوی پێداویسـتییەکانی پڕبکاتەوە و دواتر ناتوانێت تێچووەکەی لەئەستۆ بگرێت لێرەدا بازاڕ بە چالاکی کارناکـات بـۆ دابینکردنـی ئـەم جـۆرە شمـەك وخزمەتگوزارییانـە، واتـە بـازاڕ شکسـتی هێنـاوە. بۆیـە لەسـەر دەوڵـەت پێویسـتە دەسـتەبەری ئـەم شمـەك وخزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییانە بکات،یان کەرتی گشتی بە ناچـاری بەرهـەمیان دێنێت ، بۆ نموونە تـەنها دەزگاکـانی کـەرتی گشـتی هەڵدەسـتێ بـەدابینکردنی خزمـەتگوزاری ئاسـایش و بـەرگری و دادپـەروەری، هـەروەها کـەرتی گشـتی و تایبەتی پێکەوە پێشکەشی دەکەن، بەڵام دەوڵەت نرخەکەی دەدات، بۆ نموونە پوختەکردنی هـەوای پـیس کـەوا هـەوای پوختـەکراو بـۆ گشـت تاکـەکان دابـین دەکرێت بەبێ ئەوەی هیچ پارەیـەك بـدەن یـان ڕووناك کردنـەوەی شـەقامەکان یاخود پاککردنەوەیان لە بەفر و یان ڕامالینیی تۆز وخۆڵ.

پێوەرەکانی دارایی گشتی بۆ دیارکردنی سروشتی پێداویستییە گشتییەکان:

١ - سروشتی پێوەری سروشتی ئەو لایەنەی هەڵدەستێ بە پڕکردنەوەکە:

پشت بەو دەستە دەبەستێ کە بە پڕکردنەوەی پێداویستییە گشتیەکە هەڵدەستێ نەوەك بە خودی پێداویستیەکە، ئەگەر دەولەت یان دەسەڵات یان یەکێك لە دەزگاکانی هەڵسان بەپرکردنەوە لە رێگای خەرجیە گشتیەکانەوە ئەوا بەپێداویستیەکی گشتی دادەنرێ وپێچەوانەش راستە.

٢- پێوەری سەرچاوەی هەستکردن بە پێداویستییەکان:

ئەگەر سەرچاوەی هەست پێکردنەکە تاکە کەس بوو ئەوا پێداویستیەکە تایبەتییە، بەپێچەوانەوە دەبێتە پێداویستی گشتی ئەگەر سەرچاوەی هەستپێکردنەکە بە کۆمەڵ بێت.

٣- پێوەری گەورەترین کەڵك بەکەمترین تێچوون:

تاکەکەس هەوڵدەدات پێداویستیەکانی بەکەمترین تێچوون پڕبکاتەوە یاخود زۆرترین رادەی پڕکردنەوە بە کەمترین خەرجی بەدی بێنێ، بەلام پێداویستی گشتی ئەم یاسایە نایگرێتەوە.

٤- پێوەری رۆڵی کۆنی دەولەت:

ئەم پێوەرە دەگەرێتەوە بۆ ئەرکی دەولەت، بۆیە پێداویستییەکان دەبنە گشتی لە چوار چێوەی دەولەتی پاسەوان کە ئەرکی بەرگری و ئاسایش و دادپەروەری لە ئەستۆ بوو، کە ئەمەش بۆ دەولەتی پلاندانەر زیاترە، کە بە بەرپرسیاریەتی لە هاوسەنگی ئابووری کۆمەلایەتیدا لە کۆمەلگە هەلدەستێ.

٥- پێوەری سروشتی پێداویستیەکە و سروشتی ئەو لایەنەی کە هەڵدەستێ بەپڕکردنەوەی:

دیاری کردنی پێداویستییە گشتییەکان پشت بە دوو بنەما دەبەستێت کە پێویستە پێکەوە گرێدرابن بۆ ئەوەی سیفەتی گشتگیری پێ بدرێ، کە ئەم دوو بنەمایەن:

١. دابینکردنی پێداویستی کەڵکی کۆمەڵیان هەبێ.
٢. دابینکردنی پێداویستییەکان بخرێتە سروشتی رۆڵی دەوڵەت.

دووەم – خەرجیە گشتیەکان: Public Expenditure

١- چەمکی خەرجیە گشتییەکان:

دەتوانرێ بەم شێوەیە خەرجیە گشتییەکان پێناسە دەکرێت:

(بڕە پارەیەکی نەختینەیە لە لایەن کەسێکی گشتییەوە خەرج دەکرێت بە مەبەستی بەدیهێنانی کەڵکێکی گشتی).

لەم پێناسای سەرەوە ئەوە دیار دەکەوێت کە خەرجی گشتی خۆی لەم سێ پێکهاتەی (رەگەز) خوارەوە دەنوێنێت:

١–خەرجی گشتی بڕە پارەیەکی نەختینەییە.
٢–خەرجی گشتی کەسێکی گشتی ئەنجامی دەدات.
٢–مەبەست لە خەرجییە گشتییەکان بە دیهێنانی کەڵکێکی گشتییە.

أ- خەرجی گشتی برە پارەیەکی نەختینەییە:

پەرەسەندنی چالاکییە ئابوورییەکان وایکرد لە سیستەمی(شت بەشت گۆڕینەوە) بگۆڕێت بۆ سیستەمی ئابووری، لێرەدا بەکارهێنانی پارە بووە هۆکارێک بۆ ئالوگۆڕکردن. دەوڵەت پارە بۆ بەدەستهێنانی شمەک و خزمەتگوزاری گشتی و پێشکەشکردنی باریۆ وکۆمەک ودانەوەی سوو وقەرزەکە بە کاردەهێنێت . بۆ نموونە : دەوڵەت پارەی نەختینە بە کاردێنێ بۆ پێدانی مووچە و کرێ و کڕینی شمەک و پێدانی یارمەتییەکان و سووی قەرز و ئامێر و باڵەخانە و... هتد. واتە خەرجییە گشتییەکانیش دەبێ بە پێی یاسا بکرێن.

ب - خەرجی گشتی کەسێکی گشتی ئەنجامی دەدات:

پێویستە ئەو برە پارەیەی کە بەکار دەهێنرێت بۆ مەبەستی بە دەستهێنانی شمەك و خزمەتگوزارییە گشتییەکان ئەو خەرجیانە لە ئەستۆی دەوڵەت دەربچن بە پێی فەرمانی کەسێکی یاسایی گشتی، ئەو کەسانەش بریتین لە دەزگاکانی حکومەتی ناوەندی یان حکومەتی ناوخۆیی، بەڵام بۆ نموونە ئەگەر کەسێك قوتابخانەیەك یان نەخۆشخانەیەك دروست بکات وپێشکەشی دەوڵەتی بکات، ئەوا ئەو خەرجکردنە نابێتە خەرجییەکی گشتی، لە بەر ئەوەی لە لایەن کەسێکی یاسایی گشتی یەوە دەرنەچووە .

ج - مەبەستی خەرجییە گشتییەکان بە دیهێنانی کەڵکی گشتییە:

ئەو دوو مەرجەی پێشەوە پێویستن بە دیارکردنی خەرجییە گشتیەکان، بەڵام هێشتا مەرجەکانی خەرجی گشتی ناهێنێتە دی، بۆیە

پێویستمان بە مەرجی سێیەم هەیە بۆ بڕیاردان لە سەر خەرجیەکان بۆ ئەوەی ببێتە خەرجی گشتی، ئەویش بریتییە لە ئامانجی بەرژەوەندی گشتی.

ئەگەر کەسێك پارە خەرج بکات بە مەبەستی کڕینی شمەکێك یان خزمەتگوزاریەك بە مەبەستی تێرکردنی پێداویستیەکانی خۆی ، هەر وەها گەر بەرهەمهێنێك پارە خەرج بکات بۆ بەرهەمهێنانی شمەکێك یان خزمەتگوزارییەك بە مەبەستی بەدەستهێنانی بەرزترین رادەی قازانج ، ئەمە بۆ بەرژەوەندی تاکە کەسێکە نەك بەرژەوەندی گشتی، بەڵام ئەگەر دەوڵەت پارە بۆ دابینکردنی شمەك و خزمەتگوزاری گشتی یان بۆ کۆمەك و یارمەتییەکان خەرج بکات، ئەوا بە مەبەستی بە دیهێنانی کەڵکی گشتییە و بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزارانییە لە کۆمەڵگەدا.

٢-ڕێسای خەرجییە گشتییەکان:

پێویستە خەرجیەکانی حکومەت لە بوارە جیاجیاکاندا بەپێی ڕێسا یان بنەماکان رەچاو بکات بۆ ئەوەی خەرجییەکان ببنە هۆی بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی.

چەند ڕێسایەك هەیە لەوانە:

یەکەم – ڕێسای کەڵکی تێچوون:

بەپێی ئەم ڕێسایە پێویستە:

أ– کۆمەڵگە زۆرترین پوختەی کەڵك یان دەسکەوتی لە خەرجیە گشتییەکانی دەوڵەتی بەرکەوێ، ئەمەش ئەو ئاستەیە کە خەرجیەکانی حکومەت تیایدا

ڕادەی کـەڵکی سـنوورەکی کۆمەڵایـەتی لەگـەڵ ئاسـتی خـۆش گـوزەرانی کۆمەڵگە یەکسان دەبێت .

ب- پێویستە پلاندانەر ئـەو ڕێسایە لـە بـەر چـاو بگرێت جا چ بـۆ خـەرجی شمەك و کارگوزاری گشتی یان بـۆ یارمەتیـدان یـان بـۆ وەبـەرهێنانی گشـتی بێت. بەواتایەکی تر پێویستە ڕادەی کەڵکی سنوورەکی کۆمەڵایەتی بۆ هـەر دینارێکی خەرجکراو لە هەر بوارێك لە بوارەکانی خەرجییە گشتییەکان دەبێ یەکسان بێت.

ج- لە خەرجییە گشتییەکان ڕەچاوی دابەشکردنی جـوگرافی بکرێت بەسـەر ناوچە و هەرێمەکان.

د-نابـێ بەدەسـتهێنانی بـەرزترین پوختـەی کـەڵك لەگـەڵ بـەدیهێنانی ئامانجـەکانی تـەرخانکردن و دابەشـکردن و سـەقامگیری و پەرەسـەندن دژ بەیەکبن.

دووەم – ڕێسای ئابووریانە لە خەرجکردندا:

ئەمەش ڕێسایەکی کلاسیکییە(کۆنە) کە دەڵێت بـە شـێوەیەکی ئابووریانـە خەرجییـە گشـتییەکان بـەکاربێت و بـەفیڕۆ نـەدرێت، کـە دەوترێـت بـە شێوەیەکی ئابووریانە ئەمە مانای ئەوە نادات کە ڕادەیـەك بـۆ خـەرجییـەکان دابنرێت یان کەم بکرێتـەوە گـەر هۆکـاری پێویسـت هـەبوو بـۆ خـەرجکردن. بەڵکو مەبەست ئەوەیە خەرجیەکان بە شێوەیەکی دروست ئاراسـتە بکـرێن و دژایەتی زێدە خەرجکردن و بەفیڕۆدان بکرێ، هەوڵبـدرێ زۆرتـرین داهـات بـە کەمترین تێچوون بەدەست بێت.

زێده خەرجکردن دوو ئەنجامی لێ دەکەوێتەوە، لە لایەکەوە بە فیڕۆدانی بڕێکی زۆر لە پارە بە کاری ناپێویست، لە لایەکی دیکەوە دەبێتە هۆی بێهێزبوونی متمانەی خەڵك بەدارایی گشتی دەوڵەت و خۆشاردنەوەیان لە باجدان.

دیاردەی زێدە خەرجکردنی حکومەت جۆراوجۆرن کە لەوانەیە لەگشت بوارەکانی خەرجی گشتی روویدات، بەتایبەتی لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو، لەوانەش:

١- دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆری فەرمانبەر وکرێکار لە دام ودەزگا حکومییەکان کە زۆر زیاترە لە پێویستی ئەم دەزگایانە.

٢- گرنگیدان بە بنیادنانی باڵەخانەی مەزن و داپۆشینی دەزگا و فەرمانگە حکومییەکان بەشتی گرانبەها و بەکرێگرتنی باڵەخانەو ئۆتۆمبێل بە پارەیەکی زۆر لە جیاتی کڕینیان.

٣- زێدەڕۆییکردن لە بەکاربردنی گشتی وەك: خەرجی رووناکی و ئاو و تەلەفۆنات، کە دەوڵەت پارەکەی دەدات بەبێ بەکارهێنانیان بۆ جێبەجێکردنی چالاکی گشتی وبەدیهێنانی سوودی گشتی.

٤- بەکارهێنانی کاری گشتی لە پێناو بەرژەوەندی تایبەتدا کە ماڵی کۆمەڵە نەك تاکەکەس، وەك بەکارهێنانی ئۆتۆمبێلی فەرمانگە بۆ کاری ماڵەوە.

سێیەم - رێسای تەرخانکردن:

دەسەلات ئەو رێگەیەی کە پەیوەندی بە خەرجییەکان و روونکردنەوەی هەنگاوەکانی پێدان و رێوشوێنە پێویستەکانی هەریەکە لەوانە هەیە دیاری دەکات، بۆ ئەوەی خەرجیە گشتییەکان بە شێوەیەکی دروست ئاراستە

بکرێن و سوودی گشتی بدات بەدەستەوە کە ئامانجی کۆتایی خەرجی گشتییەکانە.

بۆیە دەستگرتن بە چالاکییە دارایی و خەرجییەکانی حکومەت دەبێ بەپێی ئەو ڕێووشوێنانە بێت کە دەیەوێت بهێنێتەدی و دایبڕێژێت و جێبەجێ بکات لە بودجە و یاسا و بڕیارە داراییەکانی ترەوە.

٢-جۆرەکانی خەرجییە گشتییەکان:

خەرجییە گشتییەکان شێوەی جۆراوجۆری هەیە، زیادبوونی جۆرەکانی بە زیادبوونی ئەرکەکانی دەوڵەت بەستراوەتەوە و بەزیادبوونی دیاردەی دەستخستنی لە ژیانی گشتی کۆمەڵگەدا، خەرجییە گشتییەکان جۆراوجۆرن بۆیە جیاوازیشیان لە نێوانیاندا هەیە چ لەڕووی پێکهاتە یان لە بواری ئاسەوارە ئابووری و دەرئەنجامە داراییەکانەوە. هەر بۆیە زانایانی بواری دارایی گشتی دابەشکردنی جۆرا و جۆریان بۆ خەرجییە گشتییەکان داناوە.
دەتوانین خەرجیە گشتیەکان بە پێی سروشتە ئابوورییەکەی دابەش بکەین، کە ئەمەش بە دابەشکردنی ئابوورییەکان یان دابەشکردنی زانستی ناسراوە. بە شێوەیەکی گشتی خەرجیە گشتییەکان دابەش دەبێت بۆ ئەم جۆرانەی خوارەوە:

١- خەرجییە کارگێڕییەکان: بریتییە لەو خەرجییانەی کە پەیوەستە بە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کاری دەزگا خزمەتگوزارییە گشتییەکان بۆ دەوڵەت پێویست و گرنگن وکە ئەوانیش بەڕێوەبردنی گشتی وبەرگریکردن و ئاسایش ودادپەروەری ونوێنەرایەتی رامیاری دەگرێتەوەو گرنگترین بنەماکانی ئەم جۆرە خەرجییە خەرجی بەرگری نیشتمانییە.

٢- خەرجییە کۆمەڵایەتییەکان: ئەم جۆرە خەرجییە لەم بوارانەدا خەرج دەکرێ کە دەیەوێ کاریگەرییەکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو لەنێوان تاکەکان بەدی بێنی لەرێگەی بەدەستهێنانی رۆشنبیریی و فێرکردن و چاودێریکردنی تەندروستی تاکەکان، سەرباری ئەوەش بەدەستهێنانی هاوکاری کۆمەڵایەتی لەرێگەی یارمەتیدانی هەندی چین کە پێویستییان بە یارمەتی هەیە وەك(داهات کەمەکان و بێکارەکان...تد) گرنگترین کۆمەك بۆ ئەم توێژانە ئەوانەی کە پەیوەندی بە دامو دەزگا تەندروستییەکان و رۆشنبیری و گشتی نیشتەجێ بوونەوە هەیە.

٣- خەرجییە ئابوورییەکان: بریتییە لەو خەرجییانەی کە دەوڵەت هەڵدەستێ بە خەرجکردنی لەبوارەکانی خزمەتگوزارییە گشتییەکان بەمەبەستی بەدیهێنانی ئامانجەکان وەکو وەبەرهێنانی گونجاو بۆ ئەوەی کەڵك بە ئابووری نەتەوەیی بگەیەنێ لەبواری خزمەتگوزارییە سەرەکییەکانی وەکو گواستنەوەو گەیاندن و وێستگەکانی بەرهەمهێنانی کارەباو ئاو و ئاودێری وجگە لە کۆمەککردنی ئابووری بە پرۆژە گشتی و تایبەتییەکان.

٤- خەرجییە داراییەکان: قیستەکانی بەکاربردنی قەرزی گشتی و سووی ساڵانە دەگرێتەوە.

٥- خەرجییە سەربازییەکان: هەموو خەرجییەکانی پڕ چەککردن و هێزە چەکدارەکان دەگرێتەوە.

دیاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی:

ئەم دیاردەیە بە یەکێك لە خەسڵەتەکانی دارایی گشتی لەسەردەمی نوێ دادەنرێ لە پێناو دابینکردنی خزمەتگوزاری بۆ کۆمەڵگەو دانانی سنوورێك بۆ قۆرخکاری و سەقامگیری ئابووریدا، لە کاتێکدا قەبارەی خەرجی گشتی لە زۆربەی وڵاتانی جیهان بەشێوەیەکی بەردەوام لە زیادبوون دایە، مێژووی

دارایی لە زۆربەی وڵاتەکانی جیهانی بە جیاوازی سیستەمی سیاسی و سروشتی پێکهاتەکەی وبارودۆخی ئابوورییەوە ئاماژە بەبوونی دیاردەی زیادبوونی خەرجی گشتی دەدەن .

هۆکارە ڕاستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی:

گەشەی راستەقینە لە خەرجییە گشتییەکان ئاماژە بە زیادبوونی بەشی تاکەکان دەدەن لە خزمەتگوزاری و شمەکە گشتییەکاندا کە حکومەت دابینیان دەکات بۆ کۆمەڵگە، یان زیادبوونی خەرجییەکان بۆ چاکردنی ئاستی خزمەتگوزارییەکان کە پێشکەشی دەکەن یان زیاتربوونی یاخود باشتربوونی شێوازەکانی بەرهەمهێنە گشتییەکان کە بە شێوەی نەختینەیی گوزارشتی لێ دەکرێ وەکو زیادبوونی خەرجییە گشتییەکان.

هۆکارە ڕاستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە:

١. هۆکارە ئابوورییەکان:

زیادبوونی سەرجەم خەرجییە گشتییەکان لە ئەنجامی هۆکارە ئابوورییەکان دەگەڕێتەوە بۆ:

أ- گەشەپێدانی ئابووری و زیادبوونی داهاتی نەتەوەیی:

بەرزبوونەوەی تێکڕای داهاتی راستەقینەی تاک وەک بارۆدۆخێکی سروشتی هاوکاتە لەگەڵ گەشەکردن ئابووری لە کۆمەڵگەیەکدا ولە ئەنجامی ئەمەشدا خواست لەسەر شمەك و خزمەتگوزاریەکانی بەکاربردن زیاد دەبێت، وهەروەها شمەك وخزمەتگوزاری گشتی دووبارە خواستیان لەسەر زیاد دەبێت وەکو بەشێك لە خواستی کۆمەڵگە کاتێ ئاستی داهاتیان بەرز دەبێتەوە.

ب- پێشکەوتنی ڕۆڵی دەوڵەت:

دەوڵەت لە رابردوودا رۆڵی بێ لایەنی هەبوو، دەوڵەت رۆڵێکی گەورەی نەبوو لە پڕکردنەوەیی هەموو پێداویستییە گشتییەکان جگە لە تەندروستی و فێرکردن و بەرگری نەبێت ... وئەمەش دەرئەنجامی هەرەسهێنانی بازاڕ و سەقامگیرنەبوونی سیستەمەکانی سەرمایەداریدا لێ کەوتۆتەوە، بۆیە ڕۆڵی دەوڵەت گۆڕانی بەسەردا هات و دەستی خستە نێو چالاکی ئابووری بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەی سەرەوە، ئەمەش بووە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتییەکانی دەوڵەت.

٢. هۆکارە رامیارییەکان (سیاسییەکان):

هۆکارە رامیارییەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی دەکرێنە دووبەش:

أ - هۆکارە رامیارییە ناوخۆییەکان:

ئەم هۆکارانەش ئەمانە دەگرێتەوە:

أ- بڵاوبوونەوەی بنەماو سیستەمەکانی دیموکراسیەت.

ب- زیاد بوونی هەستکردن بە بەرپرسیاریەتی حکومەت لە بەرامبەر کۆمەڵگەدا لە دابینکردنی ئەوپەڕی خزمەتگوزارییە گشتییەکان، ئەمەش بووە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتی لە بەرژەوەندی تاکەکانی کۆمەڵگەدا بەتایبەتی چینی هەژار لەپێناو بەرزکردنەوەی ئاستی داهات و کەمکردنەوەیی جیاوازی داهاتەکانیان و قەرەبووکردنەوەی ئەو تاکانەی کە لەئەنجامی بڕیارێکی دادوەریی بەر تاك یاخود کۆمەڵێ کەس دەکەوێت.

ج- زۆربوونی پارتە سیاسییەکان و بڵاوبوونەوەیان بۆتە هۆی ئەوەی دەوڵەت پەنا بۆ زیاترکردنی پرۆژەکان ببات بۆ وەرگرتنی رەزامەندی

دەنگدەران و زیاترکردنی دامەزراندنی لایەنگرانی پارتەکەو زیادبوونی خەرجییەکان.

د- بڵاوبوونەوەی گەندەڵی لەناو دامودەزگاکانی دەوڵەت بەهۆی هەڵسوکەوتی هەندێ لێپرسراوان و زیاد بوونی کاری بەرتیل وەرگرتن و خراپ بەکارهێنانی دارایی گشتی لەلایەن فەرمانبەرانی پایەبەرز و زیادبوونی تێچوونی خزمەتگوزارییە گشتییەکان، کە دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجی گشتی.

ب- هۆکارە رامیارییە دەرەکییەکان:

أ- لەم چەند ساڵەی دواییدا بایەخی زیاتر بە نوێنەری دیبلۆماسی دراوە، ئەویش لەئەنجامی سەربەخۆبوونی وڵاتان و پێداویستی زۆربوونی نێردە دیبلۆماسیەکان وقەبارەو شێوەکەی وبەشداریکردن لە کۆنگرەو کۆڕە نێودەوڵەتییەکان کە لەبارەی مەسەلە گرنگەکانی جیهان دەبەسترێ.

ب- دەوڵەت یارمەتی و کۆمەك پێشکەش بە وڵاتانی تر دەکات بەتایبەتی لەکاتی روودانی گێروگرفت و کارەساتە سروشتییەکانی وەك رووداوی لافاو و بوومەلەرزەو جگە لەو قەرزو کۆمەك و یارمەتیانە بە ئامرازێکی رامیاری دەرەوە دادەنرێ.

٣. هۆکارە داراییەکان:

دەتوانین بەم شێوەیە شی بکەینەوە :

أ- بوونی زیادە لە دەسهاتە گشتییەکان، یان بوونی یەدەگی پارە تەرخان نەکراو بۆ هیچ بوارێك.

ب- ئەم زیادەیە وا لە دەوڵەت دەکات پارەکە لە شتە ناپێویستەکان خەرج بکات. بیرمەندە داراییەکان وا دادەنێن کە دەوڵەت کاتێ دەسهاتی زۆری

دەست دەکەوێ ئەوا پابەند نابێت بە ڕێساکانی خەرجی گشتی بەشێوەیەکی ڕاست و دروست، بەڵکو زیاد لەپێویست خەرج دەکات و بەفیڕۆی دەدات.
بەشێوەیەکی گشتی دەوڵەتی پێشکەوتوو توانای جۆراو جۆرکردنی سەرچاوەکانی دەسهاتی هەیە لەبەر ئەوە قەبارەی خەرجییە گشتییەکانی گەورەتر دەبێت.
ج– دەوڵەت قەرزی ناوخۆیی و دەرەکی دەکات، سەدەی نوێ بە قەرزکردنی ئاسان ناسراوە، لەبەر ئەوەی قەرزی گشتی واتای پێشتری نەماوە کە بەسەرچاوەیەکی نائاسایی دەسهاتە گشتییەکان دابنرێ و دەوڵەت بەکاری نەهێنێ تەنها لە بارۆدۆخی نائاسایی نەبێت، دەوڵەت لە پێناوی قەرز وەرگرتن ڕووبەڕووی ئاستەنگی زۆر دەبۆوە، کاتێك کە لایەنە قەرز دەرەکان مەرجی زۆر گرانیان دادەنا کە دەوڵەت دەبێت قورسایەکی زۆر لە ئەستۆ بگرێ.
ئەم ئاستەنگانە ئێستا کەم بۆتەوە لە ئەنجامی ئەوەی دەوڵەت پەنا دەباتە بەر دەرکردنی قەباڵەکان (سندات) لە پێکهاتە جیاوازەکان بۆ هاندانی تاکەکان و لابردنی سووی قەرزەکانی بەمەرجی گونجاو بە تایبەتی پەنا دەباتە بەر قەرزی بە زۆرەملێ ئەگەر قەرزی ئارەزومەندانە نەبوو بۆ پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی دەوڵەت لە دەرامەتی پێویست و پەنابردن بەر قەرزی گشتی کە دەبێتە هۆی زیادبوونی قەرزەکانی خزمەتگوزاری و دواتر زیادبوونی خەرجی گشتی.

٤. هۆکارە کارگێڕییەکان:

پێشکەوتنی ڕۆڵی دەوڵەت و زیادبوونی دەستوەردانی لە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی وایکرد ژمارەیەك دامەزراو بەڕێوەبەرایەتی هاوکاری گشتی دابمەزرێ، لە کۆتاییدا زیادبوونی ژمارەیەك فەرمانبەر لە دامەزراوەکانی دەوڵەت دابمەزرێن، بۆیە خەرجی ئەو بەڕێوەبەرایتیانە و گرانی بەڕێوەبردنیان و بەفیڕۆدانی دەرامەت و زیاد بەکارهێنان کە ئەم بەڕێوەبەرایتییانە پێی هەڵدەستن کە ئەمەش بۆ دەزگای چاودێری گرانە سەرپەرشتی هەموو کارەکانی بکات، کە ئەم زیادبوونە لە خەرجی گشتی دەبێتە هۆی زیادبوونی بارگرانی (عبء) تێچووی گشتی. لەوکاتەی زیادبوونی بەرهەم زیادەیەکی ڕاستەخۆیە.

٥. هۆکارە جەنگییەکان:

هۆکارە جەنگیەکان لەم سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتیان پێدەدرێ بەهۆی زۆربوونی جەنگەکان و ئامادەکاری بۆ کارە سەربازییەکان ئەو دەرەنجامانەش کە لێی دەکەوێتەوە، ئەمەش خەرجیەکانی سەربازی زیاد دەکات لە کاتی جەنگ و ئاشتیدا.

خەرجییەکانی بەرگری نیشتمانی دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجیە گشتییەکان بە ئاراستەی زیادبوونی بەردەوام ساڵ دوای ساڵ وئەمەش بەگرنترین بەشەکانی خەرجی میری دادەنرێ ، زۆربەی ئابووریناسەکان بایەخیان بەم بوارە نەداوەو بەرەگەزێکی (لایەنێکی) سەربەخۆی دادەنێن لە دەسەڵاتی رامیاری بە لەبەر چاوگرتنی رامیاری و ستراتیژی و ئابووری و کۆمەڵایەتی .

وە هۆكارەكانی زیادبوونی خەرجی جەنگ لە وڵاتە دواكەوتووەكان بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە:

أ- دانانی هێزی پێویست بۆ بەرگریكردن لە دەوڵەت .

ب- پێشكەوتنی هونەری لە پێویستییە جەنگییەكان كە دەبێتە هۆی زیاد بوونی خەرجی تێچوونی ئامادەكاری سوپا بە ئامێرە پێشكەوتووەكان وە مەشق پێ كردنیان.

ج- زیادبوونی شڵەژانی نێودەوڵەتی و ناكۆكییە هەرێمایەتییەكان و جەنگەكان.

سێیەم -دەسهاتی گشتی Public Revenue

دەسهاتی گشتی (بریتییە لەو دەرامەتە ئابوورییەی كە دەوڵەت لە شێوەی كەڵەكە بوونی دارایی بە دەستی دەهێنێ بە مەبەستی دابینكردنی خەرجی گشتی بۆ پڕكردنەوەی پێداویستییە گشتییەكان). بەمەش دەسهاتی گشتی بە بەشێكی گرنگ و تەواوكەری پارەداركردنی خەرجی گشتی دادەندرێ.

دەسهاتی گشتی لەگەڵ پێشكەوتنی هێزی ئابووری و دارایی بەرەو پێشەوەچوو و كلاسیكەكان (ئابووریناسە كۆنەكان) پێیان وابوو دەسهاتی گشتی (**بریتییە لە چۆنیەتی پڕكردنەوەی خەزینەی گشتی بە دەرامەتی پێویست لە پێناو دابینكردنی خەرجییە گشتییەكان بۆ ئەوەی دەوڵەت بە ئەركە سەرەكییەكانی خۆی هەڵسێ**). بەڵام لە سایەی قوتابخانەی نوێدا بۆتە ئامرازێكی گرنگ لە ئامرازەكانی رامیاری دارایی ، وجگە لە ئەركە داراییەكەی میری بۆ ئەوەی كاریكاتە سەر چالاكی ئابووری و كۆمەڵایەتییەكان بەكاری دێنێ.

میری پشت بەسەرچاوەی جیاواز وهەمەجۆر دەبەستی بۆ بەدەستهێنانی دەسهاتی گشتی کە گرنگییەکەی جیاوازە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر بەگوێرەی ئەو سیستەمە ئابوورییەی پەیرەوی دەکا تا چەند پێشکەوتووە، وئەو سیستەمە رامیاریەی هەیە وماوە وکاتەکەی دەگۆڕێن.

جۆرەکانی دەسهاتی گشتی:

یەکەم - دەسهاتی موڵکی دەوڵەت:

بریتییە لەو دەسهاتەی کە دەوڵەت لە موڵکەکانی خۆی و پرۆژە ئابوورییەکانی دەستی دەکەوێ، ئەم جۆرەش بە سەرچاوەیەکی گرنگی زۆریەی دەسهاتی گشتی وڵاتان دادەنرێ بە تایبەتی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان.

پێویستە مۆڵکەکانی دەوڵەت لەرووی یاساییەوە دابەش بکەین بۆ:

١-ئەو موڵکانەی دەکەوێتە ژێر حوکمی یاسای گشتی (دۆمینی گشتی) :

نموونە ئەو موڵکانە وەك: رێگا و پرد وگۆرەپان و باخچە گشتییەکان ومۆزەخانە... هـ تد، ئەو شمەك و خزمەتگوزاریانە دەگرێتەوە کە تایبەتە بە سوودی گشتی بەبێ هیچ بەرامبەرێك واتە بە خۆڕایین، بەڵام لە بارودۆخی (نائاساییدا) دەوڵەت ڕەسم دەسەپێنێ بۆ چوونە ژوورەوەی مۆزەخانە وبەکارهێنانی باخچە و رێگا خێراکان وپەڕینەوە لە پردەکان و دەسهاتی ئەم ڕەسمانە بۆ پێشخستن و باش کردنی خزمەتگوزارییە گشتییەکان تەرخان دەکرێ وناچێتە گیرفانی دەوڵەت وئەم جۆرە دانانرێت بە سەرچاوەیەك لەسەرچاوەکانی دەسهاتی دەوڵەت.

٢-ئەومولّكەکانی دەکەویتە ژێر حوکمی یاسای تایبەت:

زانایانی دارایی گشتی ئەم موڵکانە بە بابەتێکی گرنگ دادەنێن و بە سەرچاوەیەکی گرنگی دەسهاتی گشتیش دەژمێردرێ و ئەم جۆرە لە موڵکەکانی دەوڵەت بەکاردەهێنرێ بۆ بەکارخستنی ئابووری و بەدی هێنانی دەسهات وەکو زەوی خانوو بەرە و پرۆژەی پیشەسازی و بازرگانی لە دەرامەت و سامانەکانی کاغەزە داراییەکان (الاوراق المالیە)، دەتوانین دەسهاتی دەوڵەت دابەش بکەین بە گوێرەی خاوەندارێتی سروشتی سەرچاوەی دەسهات .

دەسهاتی موڵکەکانی دەوڵەت دابەش دەبێ بۆ :

أ – دەسهاتی دەرامەتە سروشتییەکان و سامانی خانوبەرە:

مەبەست لە سەرچاوە سروشتییەکان، زەوی کشتوکاڵی و دارستان و رووبار و کانزاکان کە لە ناو جەرگەی زەویدا هەن ، بەلام سامانی خانووبەرە بریتییە لە زەوی و زار و خانووبەرەی نیشتەجێبوون کە دروست کراون بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نیشتەجێبوون و ئەو موڵکانەش دەسهات بۆ دەوڵەت بەدەست دەهێنن و دەچنە خەزێنەی دەوڵەت.

موڵکی دەوڵەت لە زەوی بەکۆنترین موڵکی گشتی دادەنرێت، ئەو زەویانە کە بەر لە دەرکەوتنی دەوڵەت لە لایەن کۆمەڵگەوە بەڕێوەدەبران، دوای دەرکەوتنی دەوڵەت ئەو موڵکانە بوونە موڵکی دەوڵەت، بە تێپەربوونی رۆژگاریش موڵکەکانی دەوڵەت لە زەوی وزار کەمبوونەوەو ،تاکەکان بەشێکی زۆریان کەوتە ژێردەستی لە پێناو سوود لێ وەرگرتنی.

ب – دەسهاتی دەوڵەت لە پرۆژە پیشەسازی و بازرگانییەکان:

پـرۆژە پیشەسـازی و بازرگانییـەکان دەسـهاتێکی گـرنگ بـۆ دەوڵـەت دەسـتەبەر دەکـەن، وئەمـەش لـە رێگـەی گرنگـی دان بـە بـوارە جـۆر بـەجۆرەکانی بەرهـەمهێنان ودام ودەزگـای بەرهەمـداری، لـەو پرۆژانـەش پرۆژەکانی گواستنەوە بە شەمەندەفەرو کارەبا و گازو بانکەکان.

ج – دەسهاتی دەوڵەت لە دەرامەتە داراییەکان:

مەبەسـت لـە دەرامـەتی دارایـی جانتـای دەوڵەتـە لـە پشـك وقەباڵـەکان کەدەسـهاتێکی دارایـی بـۆ دەسـتەبەر دەکـات وەکـو قـازانج لـە کـرین وفرۆشتنی کاغەزە داراییەکان لە بازاڕی داراییدا و ئەو سووی قەرزیش کـە لە تاك و دەزگاکان وەری دەگریَ، ئەو سـووی ئـەو پارانـەی کـە دەوڵـەت بانکەکانی داناوە.

دووەم – باج Taxation

باج یەکێکە لە سەرچاوە پێشەنگەکانی دەسهاتی گشتی، دەوڵـەتان هـەر لـە کۆنەوە پشتیان پیَ بەستووە بۆ دابینکردنی خەرجی گشتی بەهەر شـێوازێك بێت.

باج پێناسە دەکرێت کە:

– سـەپێنراوێکی نەختینییـە کـە دەوڵـەت بـە زۆرەملـیَ بـە سـەر تاکـەکانی کۆمەڵگـە بـەبیَ بەرامبـەر دەیسـەپێنێت لـە پێنـاو پرکردنـەوەی خـەرجی گشتی و بە دەستهێنانی ئەو ئامانجانـەی هـەڵقوڵاوی فەلسـەفەی سیاسـی دەوڵەتن.

ئامانجەکانی باج:

باج هەوڵدەدات بۆ دەستبەرکردنی ئامانجی جۆراوجۆر بە پێی هـزری (بیری) دارایی:

أ – ئامانجی دارایی:

ئامانجی دارایی باج بریتییە لە دەستەبەرکردنی دارایی بۆ پڕکردنەوەی خەرجییە گشتییەکانی دەوڵەت کە پێویستە بۆ ڕاپەڕاندنی ئەرکـەکانی، وئـەم ئامانجە ئامانجی کۆن (کلاسیکی) باجە.

ب – ئامانجی ئابووری:

باج بەپێی هزری دارایی ئەم هاوچەرخ دەکرێت ئامرازێکی لە بار بێ بـۆ هێنانـــەدی ئامانجـــە ئابوورییـــەکان، لـــە تـــەرخانکردن و دابەشـــکردن و وسەقامگیری وپەرەسەندن.

ج – ئامانجی کۆمەڵایەتی:

باج بۆ بەدیهێنانی ئامانجی کۆمەڵایەتی بەکاردێت وەك دووبارە دابەش کردنەوەی داهات و سامانەکان، و چارەسـەرکردنی کێشـەکانی بـێ جێگـەیی نیشتەجێبوون و پەرەپێدانی لادێ، ودژایەتی کردنی هەندێك دیاردەی نەشیاو بەواتا باج بەکاردێت بۆ:

١– دووبارە دابەشکردنەوەی داهات ولـەپێناو کەمکردنـەوەی جیـاوازی لـە نێـوان داهاتـەکان.

٢– بەرەوپێشەوە بردنی کۆمەڵگە، لێرەدا بەکاردێت بۆ گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی .

٣– چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگە وەك کەمی خانوو بۆ نیشـتەجێبوون، بـە هۆی سەپاندنی باجێکی زۆر لە سـەر باڵەخانـەی بـەتاڵ و لێخۆشـبوون لـە بەشـێك یاخود هەموو باجەکە لەسەر کەرتی وەبەرهێنانی خانووبەرە.

جۆرەكانی باج:

یاسا دانەری باج یاخود یاسادانەری ئەو ماددانەی دەچنە ژێر بابەتی (دەفری) باج و ئەو قەبارانەی باج دەیانگرێتەوە، پاش ئەوەی یاسا دانەر ئەو ماددانە هەڵدەبژێرێ ، پێویستە پشت بە شێوازێكی دیاری كراو ببەستێ لەدیاركردنی نرخی باج وچۆنیەتی باجەكەش بخەملێنری وشێوازی وەرگرتن و لێكۆڵینەوە لەبارەی دیاردەی خۆدزینەوە لە باج و چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی و كەم كردنەوەی .

- دەفری باج: بریتییە لەو ئەندازەیەی كە (بابەت وماددەی باج لە سەری دەسەپێنرێت) لەكاتی ئێستادا بریتییە لە سامان، دەفری باج لەگەڵ سەرچاوەی باج جیاوازی هەیە.

- سەرچاوەی باج: بریتییە لەو سامانەی كە بەهۆی باجەوە دەدرێ واتە ئەوەی دەكەوێتە ژێر سنووری باجەوە، هەرچی (سەرچاوەی سەرەكیە) ی باج بریتییە لە داهات بەوپێیەی باج سەپێنراوێكە بەردەوام لە نوێ بووندایە. دواتر لە سامانی نوێ وەردەگیرێ و جاروباریش گەر داهات توانای كەم بوو ئەوا لە سەرمایە وەردەگیرێ .

بە واتا دوو جۆرە باج هەیە یاخود میری بەدوو رێگە باج لە داهات و سامان وەردەگرێ :

- باجی راستە وخۆ Direct Tax
- باجی نا راستەوخۆ Indirect Tax

نرخی باج: The Tax Rate

ئەوەی لە دەفری باج وەردەگیرێ بەنرخی باج دادەنرێ ، نرخی باج بریتییە لە ڕێژەی باج لە دەفری باجەکە. نرخی باج بە دوو قۆناغدا تێدەپەڕێ، بریتین لەمانە :

١ - قۆناغی باجی دابەشکراو:

یاسا دانەری باج لەو قۆناغە بڕی باجەکە دیاری دەکات، ئینجا جوگرافیانە بەپێی پارێزگاکان دابەشی دەکات ، ئابووریانەش بەپێی توانای تاکەکانی ئەم پارێزگایانە دیاری دەکات.

٢- قۆناغی باجی پێوانەیی:

لەم قوناغەدا سێ جۆری باج بەدی دەکرێ وەك باجی ڕێژەیی ، وباجی هەڵکشاو، و باجی داکشاو .

باجی ڕێژەیی: نرخی ئەم جۆرە نەگۆرە ، هەر چەندە بنەمای (دەفری باج) باج زیاد وکەم بێت.

باجی هەڵکشاو: ڕێژەی باج زیاددەکات بە پێی زیاد بوونی بنەمای باجەکە.

باجی داکشاو: نرخی ئەم جۆرە نزم دەبێتەوە بە زیادبوونی بنەمای باجەکە.

خۆ لە باج لادان و ڕاکردن لە باج: And Tax Evasion Tax Avoidance

کەسێکی ئاسایی یان مەعنەوی کە باجی دەکەوێتە سەر، دەیەوێ ئەرکی سەر شانی لە باجدان کەم بکاتەوە دەبێ بە زۆر بیدات لە کاتی دانی باج خۆی دەدزێتەوە بۆیە پشت بەهەموو ڕێگایەك دەبەستێت تا باج نەدات، ئەگەر ئەو هۆکارانە ڕەوا بوون باجدەر خۆی لێ بدزێتەوەو ئەوە پێی

دەوترێت **(خۆ لە باج لادان)** Tax Avoidance، و ئەگەر هاتوو ئەم ڕێگایانە ڕەوا نەبوون پێی دەوترێت ڕاکردن **(خۆ دزینەوە)** لە باج Tax Evasion.

لە هەمان کاتدا ڕاکردن (خۆ دزینەوە) لە باج پێناسە دەکرێت بە:

- گوێ پێ نەدان بە یاسای باج .
- نەدانی باج یان دواخستنی بەبێ هیچ پاساوێك .
- باجدەر هەوڵدەدات تەواوی باج یان بەشێکی نەدات پاش ئەوەی دەرکەوتووە کە دەبێت باج بدات .

ڕاکردن لە باج زۆر شێوەی هەیە، کە ئەمانە هەندێکیانن :

١- دواکەوتن لە کردنەوەی فایلی باج.

٢- دان پێنەنانی باج.

٣- زێدەڕۆیی لەو بڕە پارانەی کە دەبێت کەم بکرێتەوە.

٤- ئاودیوکردن (تهریب).

٥- گەندەڵی.

٦- شاردنەوەی ئەو پارانەی کە دەچنە ژێر ڕکێفی باج.

لەمانە دەردەکەوێت ڕاکردن لە باج پرۆسەیەکی ناپەسەند و فراوان وزێ بزرکردنە بەسەر دەقە یاساییەکان بە ئامانجی نەدانی ئەو بڕەی کە لە ئەستۆی (ذمة) باجدەر دایە وەکو باج .

سێیەم – ڕەسم(میرانە) : Duties

(**بڕێك پارەیە كە دامەزراوەكانی دەوڵەت لەبەرامبەر خزمەتگوزارەیەك پێشكەشی دەكات وەریدەگرێت**)، ڕەسم بەگوێرەی ئەو بەرەو پێش چوونەی كە لە دارایی دەوڵەتدا ڕوویداوە بەشێوەی نەختینە وەردەگیرێت، بەمەش ناكرێ ڕەسم بەشێوەی زیندەماڵ یاخود بۆ ماوەیەك لەلای كار بكات لەجیاتی ڕەسم بدرێتە دەسەڵاتی دارایی، هەروەها ڕەسم بەوە دەناسرێتەوە كەبەزۆرەملێیەو دەتوانین جیاوازی لەنێوان دوو جۆر سەپاندنی ڕەسم بكەین:

أ– سەپاندنی یاسایی:

ئەم سەپاندنە كاتێك دەبێت كە تاك بەگوێرەی یاسا ناچار دەكرێ بۆ وەرگرتنی خزمەتگوزاری وەكو خوێندنی بەزۆری و پێویستە ڕەسمی پەروەردەیی بدات.

ب– سەپاندنی مەعنەوی:

ئەو ڕەسمە لەسەر خواستی كەسێك وەردەگیرێت كە داوای خزمەتگوزارییەك دەكات، بۆ وەرگرتنی ئەم خزمەتگوزارییە هیچ ناچاریەكی(زۆرەملێ) یاسایی تێدا نییە، بۆ نموونە بەدەستهێنانی خزمەتی خوێندنی زانكۆ، ڕەسمەكە بەزۆری وەردەگیری، ڕەسم بەرامبەر پاداشتێك وەردەگیرێ كە حكومەت پێشكەشی دەكات، ئەم خزمەتگوزارییە چەند جۆرێكی هەیە وەكو هەوڵدانی فەرمانبەرێك بۆ مۆركردنی بەڵگەنامەیەك یان گرێبەستێك، یاخود بەگوێرەی یاسا دەبەخشرێتە كەسێك وەكو مۆڵەت وەرگرتنی شوفێری وبینا دروستكردن.

چوارەم - قەرزی گشتی: Public Loans Borrowing

پێناسەیەکی زۆر بۆ قەرزکراوە دەتوانین بەم شێوەیە پێناسەی بکەین:

(گرێبەستێکە کە دەوڵەت و یان یەکێك لەدامەزراوە گشتییەکان لەگەڵ جەماوەر یان لەگەڵ دەوڵەتێکی دیکە دەیبەستێ و پەیمان دەدات بە دانەوەی بڕی قەرزەکە وسوودەکەی تا ماوەی قەرزەکە تەواو دەبێ، ئەمەش بەگوێرەی ئەو فەرمانەی کە لەلایەن دەسەڵاتی تایبەتییەوە دەردەچێ).

قەرزی گشتی و گرێبەست:

لە هەموو گرێبەستێك دوولایەن هەیە و گرێبەستی قەرز وەکو لایەنی یەکەم دەوڵەتە یان یەکێك لە دامەزراوە گشتییەکانە، ئەو لایەنەی قەرز وەرگرە، ولایەنی دووەم جەماوەرە (خەڵك) یان دەوڵەتێکی تر، ولایەنی قەرزدەر لایەنی یەکەم پەیمان دەدات بە دانەوەی بڕی قەرزەکە لەماوەو کاتی خۆیداو پێدانی سووی قەرز تا ماوەکەی تەواو دەبێت، بەڵام لایەنەکەی دیکە پەیمان دەدات پێدانی قەرزەکە بەلایەنی یەکەم.

جیاوازی لە نێوان قەرز و باج:

قەرزو باج هەردووکیان لەیەکتری نزیکن، چونکە سەرچاوەیەکن لەسەرچاوەکانی دەسهاتی گشتی ، بەڵام لەمانەی خوارەوەدا جیاوازن :

١- تەرخانکردن:

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی باجی کۆن (ئاسایی) ئەوە بوو دەسهاتەکە تەرخان نەکرابوو بەواتا بۆ جۆرە خەرجیەك تەرخان نەکرابوو بە پێچەوانەوە قەرز کردن دەسهاتێکە بۆ خەرجیەکی تایبەت تەرخان دەکرێ.

٢-بەرامبەری (مقابل):

باج سەپێنراوێکی بێ بەرامبەرە، کەچی قەرز لە بەرامبەریدا سووێکی دیاریکراوی هەیە وەك وەرگرتنی سووی قەرزەکە لەو کەسانەی قەرزەکە وەردەگرن.

٣-ویست (الأرادە):

باج بەتەنها ویستی دەوڵەت لەسەر بنەمای هاوکاری کۆمەڵایەتی دادەنرێت، لە کاتێکدا قەرز لەسەر بنەمای گرێبەست و رێککەوتنە.

٤-سروشتی دەسهات:

باج دەسهاتی کۆتایی دەوڵەتە، بەڵام قەرز دەسهاتێکی کاتی دەوڵەتە تەنها لەکاتی تەواوبوونی ماوەی قەرزەکە وەردەگیرێت، لە کاتێکدا کە باج تەنها لەکاتی وەرگرتنی کاریگەری لەسەر دەسهات دەکات، بەڵام قەرز کاریگەری لەسەر لایەنی دەسهاتی بودجە دەکات لەکاتی وەرگرتنی و، کاریش دەکاتە سەر لایەنی خەرجی لەکاتی دانەوەی قەرزەکە.

جۆرەکانی قەرز:

قەرز دابەش دەکرێ بۆ چەند جۆرێك :

یەکەم – بە گوێرەی ماوەی کاتی (درێژ، مام ناوەندی ، کورت):

قەرزی کورتخایەن: بەم قەرزە دەگوترێ قەرزی بەردەوام، ئەم قەرزە ماوەکەی کورتەو لەساڵێك تێناپەڕێ، دەوڵەت ئەم قەرزە بۆ چەند مەبەستێك دەکات:

کەمبڕستی نەختینەیی: کە لە ماوەی ساڵێکی داراییدا روودەدات ، لەم حاڵەتەدا دەوڵەت هەڵدەستێ بەدەرکردنی قەباڵەی گەنجینەی گشتی.

کەمبڕستی دارایی: بریتییە لە زیادبوونی خەرجی لە چاو دەسهاتەکان، بۆیە دەوڵەت بۆ چارەسەرکردنی هەڵدەستێ بە دەرکردنی قەرز بۆ ماوەیەکی کورت بە هۆی ئەو بارودۆخەی کە لەبازاڕی داراییدا هەیە، لەم حاڵەتەدا دەوڵەت قەباڵەی گەنجینەی نا ئاسایی دەردەکات.

قەرزی ناوەندی و قەرزی درێژخایەن: هیچ جیاوازیەکی ورد لە نێوانیاندانییە لەلایەنی درێژی ماوەکەی دەتوانین بڵێین قەرزی مام ناوەندی ماوەکەی لە نێوان ساڵێك و(٥ – ٧)ساڵ دایە و هەندێ جار دەگاتە ١٠ساڵ، بەڵام قەرزی درێژخایەن ماوەکەی لە ماوەی قەرزی مام ناوەندی درێژترە ولەم ماوەیە تێدەپەڕێت. هەردەم بۆ ئەم پێداویستیانەبەکاردێت:

١– بۆ پارەدارکردنی پرۆژەکانی گەشەسەندن و پەرەپێدانی ئابووری .

٢– پارەدارکردنی خەرجی جەنگ و پڕکردنەوەی هەندێ خەرجی بەرگری نیشتمانی.

قەرزی ماوە کورت پێشی دەڵێن قەرزی کاتەکی یان بۆ بەکاربردن، بەهەردوو قەرزی (مام ناوەندی وماوەدرێژ) دەگوترێ قەرزی هەتا هەتایی یاخود چەسپاو.

دووەم – قەرز بەگوێرەی سەرچاوە (ناوخۆی و دەرەکی):

قــەرزی نــاوخۆ: بریتییــە لــەو قــەرزەی کەدەوڵــەت لــە رێگــەی دەرکردنــی قەباڵەکان، لە کەسانی ئاسایی یان مەعنەوی وەریان دەگرێت واتـا قەرزەکـە لە بـازاڕی نـاوخۆی دەوڵـەت دەکرێ. بـە قـەرزی نـاوخۆ دەگوترێ (قـەرزی نیشتمانی)، کە بۆ ئەم مەبەستانە بەکاردێت:

١–رووبەڕووبونەوە و پارەدارکردنی خەرجیەکانی جەنگ.

٢–پارەدارکردنی پرۆژەکـانی نۆژەنکردنـەوە و بونیادنانـەوەی دامـەزراوەکان کە بەر کارەساتی سروشتی یان جەنگیەکان کەوتوون.

٣– کەمکردنەوەی قورسایی قەرزی گشتی دەرەکی لەسەر شانی دەوڵەت.

قەرزی دەرەکی: بریتییە لەو قەرزانەی دەوڵـەت لـە کەسـانی ئاسـایی یـاخود دەوڵەتانی دیکە وەری دەگرێت، ئەم قەباڵانـەش لـە بـازاڕی دارایـی دەرەکـی دەردەکرێ .

گرێبەستی قەرزی دەرەکی بە هۆی:

١–کاتێـک پاشـەکەوتی نـاوخۆ(خۆماڵییـەکان) یـاخود سـەرمایەی نـاوەخۆ نەتوانێ پرۆژەکانی بەرهەمهێنان دابمەزرێنێ.

٢–کاتێـک دەسـهاتەکانی دەوڵـەت لـە پـارەی بیـانی نـەتوانێ چـارە سـەری لاسەنگی تەرازووی پارەدان بکات.

سێیەم– بە گوێرەی شێوازی قەرزدانەکە(بەئارەزوو، زۆرەملێ):

بنەمای ئارەزوومەندی جیاوازییەکی بنەڕەت لە نێوان باج و قەرزە کاتێك بنـەڕەتی گەڕانەوەی بۆ قەرزی ئارەزوومەندانە.

أ- قەرزی ئارەزوومەندانە: ئەو قەرزەیە کە دەوڵەت بڕەکەی و مەرجەکانی (سوو) وماوەی دانەوەکەی ئاشکرا دەکات ئینجا سەربەستی بە خەڵك دەدرێ کە بە ئارەزووی خۆی قەرز بدات یان نەیدات.

ب- قەرزی زۆرەملێ: ئەو قەرزەیە کە دەوڵەت بە پێی ئەو دەسەڵاتەی کە هەیەتی بە زۆرەملێ لەخەڵکی وەردەگرێت بەبێ رەزامەندی کەسەکان، واتە خەڵك ناچار دەکات بە قەرزدان.

رۆڵی سەرچاوەکانی داهات:

یەکەم: ڕۆڵی باج لە وڵاتە تازەپێگەیشتووەکان:

لە سەر رامیاری دارایی پێویستەگرنگی رۆڵی باج دیار بکات، پێویستە باج کار بکات بۆ کەمکردنەوەی بەکاربردن و پێکهێنانی پاشەکەوت و هاندانی وەبەرهێنانی تایبەت و پاراستنی پیشەسازی نیشتمانی.

هەروەها دەوڵەت دەتوانێ لە هەندێ پرۆژەی وەبەرهێنان خۆش بێ، بەمەبەستی هاندانیان ،کە دەوڵەت بەکارێکی پێویست وگرنگی دەزانێ لە بواری پەرەپێدانی ئابووریدا ئەو باجەی لە سەر داهات سەپێنراوە وەرنەگرێ یاخود لە رەسمی گومرگی سەر ئەو شمەکانە خۆش بێت، رەسمی گومرکی پیشەسازی نیشتمانییە تازە دامەزراوەکان Infant Industry دابین دەکات لە بەرامبەر کەل وپەلی پیشەسازی بیانی، ئەمەش بازاڕی ناوخۆ فراوان دەکات لەبەردەم پیشەسازی نیشتمانی (هەرچەندە رێکخراوی بازرگانی جیهانی بۆ پاراستنی دژایەتی دەکات).

دووەم – کاریگەری (شوێنەواری) ئابووری قەرزی گشتی:

١–قەرزی گشتی دەبێتە هۆی دووبارە دابەشکردنەوەی داهاتی نەتەوەیی لە نێوان بەکاربردن و پاشەکەوتکردن، کە لە بەرژەوەندی پاشەکەوتکردنە چونکە هانی ئەو کەسانە دەدات کە پاشەکەوتی بچوکیان هەیە پاشەکەوت بکەن.

٢–ئەو قەرزەی کە بانکەکان دەیدەنە دەوڵەت ڕێژەی قەبارەی نەختینەیی لە دەستاودەست کراو زیاددەکات، ئەمەش ئاسەواری(شوێنەواری) هەڵاوسانیی Inflationary Effects خراپی لە وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان لێ دەکەوێتەوە هەروەها لەو وڵاتانەی کە لە باری خستنەگەری تەواویدان.

٣– قەرزی گشتی کاریگەرییەکی گرنگی لە سەر ئاستی داهاتی نەتەوەیی دەبێت (جا چ لە حاڵەتی خستنەگەڕی تەواوین یان نا) ، ولەسەر سروشتی خەرجی گشتی کە ئەم قەرزەی بۆ کراوە.

٤–بە فراوانبوونی قەرزی گشتی، کاردەکاتە سەر پەرەسەندنی بازاڕی نەختینەیی و دارایی وپەرەسەندنی ئەو بازاڕەش هۆکارێکی گرنگ و سەرەکییە لە هۆکارەکانی پەرەپێدانی ئابووری لە میانەی ئابووری بازاڕدا.

پێنجەم: کاریگەری ئابووری پارەی تازە دەرکراو:

سکەلێدان (الاصدار الجدید Issue): بریتییە لە دەرکردنی پارەی نوێ، ئەم پارە نوێیەش کار لە زیادکردنی هۆکارەکانی پارەپێدان (وسائل الدفع) دەکا، دواجار خواستی هەمووەکی لەسەر شمەکی بەکاربردن زیاد دەکات،

خستنەرووی ئەم شمەکانەش لە ئاستی ئەم زیادە بەکاربردنە نییـە، ئەمـەش وا دەکات نرخەکان روو لە بەرزبوونەوە بکەن و هێزی دراو روو لە نزمبوونەوە بکات و ئەمەش دەبێتە هۆی:

١-بەرزبوونەوەی تێچوونی بەرهەمهێنان.

٢-بەرزبوونەوەی نرخی هەناردەکان و دروستبوونی کۆسپ لە بەرامبەری.

٣-دابەزینی بەهای دراو لە دەرەوە.

٤-بەرزبوونەوەی نرخەکانی هاوردە و زیان گەیاندن بە تەرازووی پارەدان.

سەبارەت بە ولاّتانی تازە پێگەیشتوو کە خاوەنی ئامێرە نوێی بەرهەمهێنان نین هەمان شتە، زیادبوونی بڕی دراو کاریگەری لەسـەر خواستی هـەمووەکی دەبێت بـەبێ زیـادبوونی بەرهـەمهێنان، واتـە ئامێرەکـانی بەرهـەمهێنان ناتوانن زیادبوونی خواستی هەمووەکی پڕبکەنەوە.

بۆ ئەوەی ولاّتە تازەپێگەیشتووەکان سـوود لـە پـارەی تـازە دەرکـراو وەربگـرن بـۆ پـارەدارکردنی گەشـەپێدانی ئـابووری ، دەبێـت دوو مـەرجی سەرەکی هەبێت :

یەکەمیان: پارەی تازە دەرکراو دەبێ بۆ وەبەرهێنان تەرخان بکرێت تا وەکو شمەکی بەکارهێنەکی بەرهەم بهێنرێت ، بەو مەرجەی نابێت ماوەی بەرهەمهێنان درێژبێت.

دووەمیان: پارەی تازە دەرکراوەکـە دەبێـت بـەبڕی بچووك و لەیـەکتر نزیـك نەبێت.

ئەمـەش مانـای وایـە ولاّتــە تـازە پێـی گەیشـتووەکان نـاتوانن بـە شێوەیەکی فراوان پارەی تازە دەربکەن بۆ گەشـەپێدانی ئـابووری ، چونکە پەنا بردنە بەر ئەو کارە مەترسییەکی گەورەی بە دواوەیە .

چوارەم: بوجەی گشتی Public Budget

بوجـەی گشـتی Public Budget رەنگدانـەوەی فەلسـەفەی ئـابووری هـەر سیستەمێکی رامیارییە. بودجەی گشتی هاوشان لەگەڵ پێشکەوتنی دەوڵـەت و بیری (هزری) ئابووری پێشکەوتووە .

بوجەی گشتی پێناسە دەکرێت:

- بوجەی گشتی : **(بەڵگەنامەیەکی خەملاندنی خەرجیەکانی دەوڵەت و دەسـهاتەکەی بـۆ ماوەیـەکی دیـاریکراو کـە ماوەکـەش زۆر جـار ساڵێکە، خەملاندنی بوجەش لە ژێر رۆشنایی فەلسـەفەی دەسـەلات دەبێت) .**

بودجە هەر تەنها ئامرازێکی دارایی نییە ، بەڵکو ئامرازێکە دەوڵـەت لـە پێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانی رامیاری دارایـی بـەکاری دێنێـت کـە لـە پێنـاو سەقامگیری ئابووری و گەشەپێدانی ئابووری بەکاری دێـنێ تـاکو پاشـەکەوت رێکبخا و بەکاربردن ئاراستەبکرێت و توانای تاکە کـەس و ئـارەزووی بـۆ کـار بەرزکاتەوە .

بودجەی گشتی لە سەر دوو پێگە وەستاوە ، بریتین لە :

١- خەملاندن: خەملاندنی بڕی ژمارەی چاوەڕوانکراو کەلە هەموو سەرچاوەکان بەدەست دێت، هەروەها لایەنی خەرجی گشتی لە ماوەی داهاتوودا کە (یەک ساڵە).

٢ – ڕێپێدانی دەسەڵاتی یاسادانان: یا ئەوەی ڕێگەی پێدراوە بۆ یاسادانان واتا لە لایەن دەسەڵاتی یاسادانان یا ئەو دەسەڵاتەی ڕێگەی پێدراوە بودجەی گشتی پەسەند بکرێ.

ڕێسا گشتییەکانی بودجەی گشتی:

پێویستە لەکاتی ئامادەکردنی بودجەی گشتیدا، رەچاوی چەند ڕێسایەکی گشتی بکرێ کە یاسای زانستی دارایی گشتیدا هەیە، ڕێساکان ئەمانەن :

١. ڕێسای یەکبوون:

پێویستە یەک بودجە دابنرێت ولەم بودجەیەدا هەموو خەرجیەکانی دەوڵەت و هۆیەکانی پارەدارکردنی تیایدابێت بەواتا دەوڵەت یەک بودجەی گشتی هەبێت تا بە ئاسانی پلانی دارایی دەوڵەت(بەچاو لێکردنێک بزانرێ)، چونکە بودجەی زۆر کاری پیشاندانی بنەماکانی بودجەکە بەشێوەیەکی روون بەدیار ناخات و ژماردنەکە تێکەڵ و پێکەڵ دەبێت.

٢. سەرلەبەری (گشتگیری) بودجە:

ئەم ڕێسایە لەسەر ئەم بنەمایە وەستاوە کە شێوازی بودجەی پوخت پەیڕەو نەکرێت، واتە برین لەنێوان خەرجی و دەسهاتە گشتییەکان نەکرێت. بە واتا هەموو خەرجییەکان وهەموو دەسهاتەکانیش بەبێ لێدەرکردن بنووسرێن، ئەمەش چالاکی دەسەڵاتی گشتی وەک خوێ دەردەخات و دەسەڵاتی یاسادانانیش دەتوانێ چاودێری ئەم جێبەجێ کردنەی بودجە بکات .

٣. ڕێسای تەرخان نەکردن:

ئـەم ڕێسـایە بریتییـە لـەوەی کـەنابێت دەسـهاتێکی دیـاری کـراو بـۆ خەرجیەکی دیار کراو تەرخان بکرێت، بەڵکو تـەواوی دەسهاتەکان لـە لایـەك کۆ دەکرێتەوە و لە بەرامبەری دا لە لایەکەی تر هەموو خەرجییـەکان دیـاری دەکرێ ، کە هەموو خەرجیەکانی تایبەت بە ساڵی دارایی دەگرێتەوە.

٤. ساڵانەیی بودجە:

واتە ئەو ماوەیەی کە بودجـە لـە خـۆ دەگـرێ بریتییـە لـە یـەك سـاڵ، نابێت مەرج دابنرێت ئەو ساڵە لەگەڵ ساڵی زایینی بێت، بەڵکو ساڵەکە بەپێی بـارودۆخی هـەر دەوڵـەتێك دەستنیشـان دەکرێـت، ئـەوەی تێبینـی دەکرێـت سـەرەتای سـاڵی دارایـی لـە نێـوان دەوڵـەتێك بـۆ دەوڵـەتێکی تـر بـە پێـی سیستەمی یاسادانانی و کارگێڕییەکەی جیاوازیان هەیە.

٥. هاوسەنگی بودجە:

مەبەست لە هاوسەنگبوونی بودجـەی گشـتی ئەوەیـە نابێـت دەسـهاتە گشـتییەکان لـە خـەرجییـە گشـتییەکان زیـاتر بێـت و بـە پێچەوانەوەشـەوە، بەواتا کاتی بودجـە هاوسـەنگ دەبـێ کـە دەسـهات و خـەرجی یەکسـان بـن، ئەگـەر لـە بارێکـدا دەسـهاتەکان لـە خەرجیـەکان زیـاتر بـوو یـاخود لـەکاتی ناهاوسەنگیدا کە خەرجیـەکان لـە دەسـهاتەکان زیـاتر بـوو ئـەوە کورتهێنـان (عجز) دێتە ئاراوە. لەم بارەشدا دەوڵەت ناچـارە پـەنا بـۆ قـەرزی نـاوەوە و دەرەوە ببـات بـۆ ئـەوەی ئـەم کـورت هێنانـە چارەسـەر بکـات ، رەنگـە یەدەگەکانی بەکاربێنێت یاخود پەنا بۆ هۆکاری دیکە وەك (دەرکردنی پارەی تازە) ببات.

ڕێکخستنی بودجە:

بودجە بە قوناغی جیاجیا تێدەپەڕێت تا دەگاتە کۆتایی ساڵی دارایی کە بەگوێرەی پلانێک خەملێندراوە، دواتر گفتوگۆ لەسەر هەموو ئەو کاروبارانە دەکرێت کە دەبێت لە ماوەی ساڵی دارایی ئامادە بۆکراو بە دەست بێنێت، بە گشتی بودجە بەم قوناغانە تێدەپەڕێت : (قۆناغی ئامادەکردن و خۆسازدان، قۆناغی هەڵسەنگاندن و پەسەندکردن ، قۆناغی جێبەجێکردن، قۆناغی چاودێری و پێداچوونەوە).

١- قۆناغی ئامادەکردن و خۆسازدان:

ئامادەکردن و سازکردنی بودجەی گشتی لە ئەستۆی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە، لەم قۆناغە وا پێویستە دەسهاتی گشتی پێشبینی کراو و خەرجی گشتی پێشبینی کراو بۆ ماوەی ساڵی دارایی داهاتوودا دیاری بکری.

بیانووی زۆر بۆ ئەم کارە هەیە:

أ- بەدیهێنانی ئامانجی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ئەستۆی حکومەتە، کە ئەمەش پێویستی بە پرۆگرام سازی و رامیاریەکی گونجاو هەیە بۆ بەدیهێنانی بەم ئامانجە ، وبۆ جێبەجێکردنی ئەم پرۆگرام و رامیاریە و ئەرکانەی سەرەوە پێویستی بە پارەدارکردنی پێویست هەیە بۆ سەرکەوتنی کارەکەی.

ب- حکومەت ئامێر و توانی هونەری و بەڕێوەبردنی بەهێزی هەیە بۆ دیاریکردنی توانای کەرت و چینەکان لە هەلگرتنی قورسایی داراییدا و ئەمەش وا دەکات سەرچاوەکانی دەسهات دیار بکرێ .

ج- حکومەت دەتوانێ پێویستییەکانی کۆمەڵگە بزانێ بۆیە کاری ئامادەکاری لەئەستۆ دەگرێ و ئامادەکردنی خەملاندنی (کە

لەبچووکترین (کەم دەسەڵاتترین دامەزراوی حکومەت دەست پێ دەکات) دا کە دەبێت پابەند بێت بە خەرجی گشتی و پێشبینی بۆ دەسهاتی خەمڵێنراو بکات لە ماوەی ساڵی دارایی پێویست لە ئامادەکردنی بودجەدا.

٢- قۆناغی هەڵسەنگاندن و پەسەندکردن (ڕێگەپێدان):

دوای ئامادەکردنی پرۆژەی بودجەی گشتی، ئەنجومەنی وەزیران پرۆژەکە دەخاتە بەردەم دەسەڵاتی یاسادانان، کە ئەویش هەڵدەستێ بەڕەوان کردنی بۆ هەڵسەنگاندنی لیژنەی دارایی کە لە چەند ئەندامێکی پەرلەمان پێك هاتووە، کە ئەوانیش پێشنیارەکانیان بۆ دەسەڵاتی یاسادانان بەرز دەکەنەوە بۆ پەسەندکردنی بودجەکە، پاشان پێشنیار لەسەر بەشەکان و بودجەکە بەتەواوی دەکرێت بۆ ئەوەی ببێتە یاسایەك، بەمەش بودجەکە ڕێگەی پێدەدرێ جێبەجێ بکرێ .

٣- قۆناغی جێبەجێکردن :

مەبەست لێ ی هەڵسان بە کۆکردنەوەی دەسهاتە گشتییەکان و خەرج کردنی هەر چۆن لە بودجەی پەسەندکراودا هاتووە، لەبارەی دەسهاتەکانەوە هەموو دامەزراوەکانی حکومەت دەسهاتی خۆی کۆ دەکاتەوەو مافی دەوڵەت لە دەسهاتەکە دیاری دەکری وقۆناغی کۆتاییش بریتییە لە جێبەجێکردنی خەرجییە گشتییەکان کە بڕی پارەکە خەرج دەکرێت.

٤- قۆناغی چاودێری و پێداچوونەوە :

دوای ئـەوەی بودجـەی گشـتی ئامـادە دەكـرێ و پەسـەند دەكـرێ و دەست دەكرێ بەجێبەجێ كردنی دەچێتە قۆنـاغی چـاودێری كـردن لەسـەر جێبەجێكردنی بۆ ئەوەی لـە بـاش بەڕێوەچـوونی دارایـی گشـتی و خراپـی و چاكیەكەی و خەملاندنی بووجە و چی لێ بەدەست هاتووە.

لایەنەكانی چاودێریكردنی دارایی زۆرن:

١- چاودێری پێشوەختە:

چـاودێری بـەر لـە خـەرجكردن واتـا رێگەنـەدان بـەهیچ جـۆرە خـەرجیـەك، خەرجی تەنها دوای بەدەستهێنانی بریارێك لەلایەنی پەیوەندیدار لـە دەوڵـەت كە چاودێری خەرجییەكان دەكات.

٢-چاودێری دواتر یان سەردەمیانە(هاوچەرخانە):

ئەم چاودێریە دوای تەواوبوونی ساڵی دارایـی دەسـت پێدەكات ودوای دەرچوونی حسابی كۆتایی دەست پێ دەكات. كە چاودێریە لەسـەر خـەرجی و دەسهاتی گشتی (باج و رەسم) تا دڵنیا بین لەوەی كە لایەنی بـەڕێوەبردن كارەكـانی بەباشـی بـەڕێوە بـردوە، هـەروەها ئـەوەی بەدەسـتهێناوە بـۆ خەزێنەی دەوڵەت بووە.

٣-چاودێری كارگێڕی (خۆیەتی):

ئەو چاودێریە كە دەسەلاتی جێبەجێكردن لەسەر كارەكـانی دەیكـات، بۆیـە پێـی دەڵـێن چـاودێری (خۆیـەتی) كـە چـاودێری پێشـوەختە یـان پاشوەختەیە، لە خەرجكردن یان كۆكردنەوەی هەردووكیانە .

٤-چاودێری یاسادانان: (پەرلەمان)

ڕۆڵی دەزگاکانی یاسادانان تەنها پەسەندکردنی بودجەی گشتی نییە، بەڵکو چاودێری جێبەجێکردنیشی دەکات بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا بزانێ تا چەند دەسەڵاتی جێبەجێکردن پابەندبووە بەو بڕە پارەیەی کە لە بودجەدا دانراوە، خۆی لەڕاستیدا چاودێریکردنی کاری دەسەڵاتی یاسادانانەکە وەك چاودێرێك سەیری کارەکانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەکات.

٥-چاودێری بێ لایەن:

زۆربەی وڵاتان هەڵدەستن بەدانانی سیستەمی چاودێری بۆ جێبەجێکردنی بودجە، ئەمەش ئەم دەزگایانە دەیکەن کە باری دەستووری تایبەتیان هەیە، ئەم دەزگایە سەربەخۆیەو سەر بەدەسەڵاتی حکومەت نییە، ئەم سەربەخۆییەش وادەکات کە چاودێریکردنەکەی باشترو گرنگتر بێ لە چاودێری کارگێڕی ویاسادانان، چونکە دەستەیەکی سەربەخۆن وهیچ جۆرە فشارێکیان لەسەر نییەو ناکەونە بەر کاریگەری کەسان و دەستەو لایەنی تر بۆ شاردنەوەو ونکردنی زانیارییەکان، بۆ نموونە: دادگای ژمێریاری لە فەرەنساو ئیتاڵیاوبەلجیکاو دەزگای ناوەندی ژمێریاری میسرو چاودێری ژمێریاری گشتی لە ئینگلتەرا دیوانی چاودێری دارایی لە عێراق.

پرسیارەکانی بەشی پێنجەم

١. پێناسەی ئەمانەی خوارەوە بکە:

زانستی دارایی گشتی، خەرجی گشتی، دەسهاتی گشتی، باج، دەفری باج

سەرچاوەی باج، نرخی باج، خۆلادان لە باج، رەسم، قەرزی گشتی

بودجەی گشتی، چاودێری کارگێڕی .

٢. دارایی دەوڵەتی پاسەوان چوو؟ زانایان چۆن بانگهێشتی ئەم قوتابخانەیان کردووە؟

٣. پەیوەندی زانستی دارایی گشتی لەگەڵ زانستەکانی دیکە چۆنە؟

(ئابووری، رامیاری، یاسا، ئامار)

٤. گرنگی زانستی دارایی گشتی لە ئابووری چییە؟

٥. گرنگترین ئەنجامەکانی کەڵەکەبووی دیاردەی دارایی وەکو دیاردەیەکی ئابووری چیە؟

٦. باسی جیاوازی نێوان دارایی گشتی و دارایی تایبەتی بکە؟

٧. ئەرکەکانی دارایی گشتی بەکورتی باس بکە.

٨. چۆن رامیاری دارایی کاریگەری هەیە لەسەر ڕێژەی پاشەکەوت؟

٩. باسی پێداویستیە گشتیەکان بکە .

١٠. بۆ حوکمدان لە سەر شمەکێك کە تایبەتە یان گشتییە چ جۆرە پێوەرێك بەکاردێت؟

١١. پێوەرەکانی دیارکردنی سروشتی پێداویستییە گشتییەکان ؟ لەگەڵ باسی هەر یەك لە پێوەرەکان .

١٢. مەرجەکانی خەرجی گشتی چین ؟

١٣. ڕێساکانی خەرجییە گشتییەکان بژمێرەو باسیان بکە .

١٤. باسی دابەشکردنی خەرجیە گشتیەکان بکە لەگەڵ کورتە باسێك بۆ هەر یەکەیان.

١٥. باسی هۆکارە راستەقینەکانی زیادبوونی خەرجی گشتی بکە .

١٦. باسی جۆرەکانی دەسهاتی گشتی بکە .

١٧. موڵكەكانى دەوڵەت دابەش دەبێت بۆ چەند بەش ؟
١٨. جۆرەكانى دەسهات لە موڵكەكانى دەوڵەت چییە ؟
١٩. مەبەستەكانى باج چییە ؟ باسى هەر یەكەیان بكە .
٢٠. ڕۆڵى باج چییە وەك ئامرازێكى دارایى .
٢١. جۆرەكانى باج بژمێرەو، باسى یەكێكیان بكە.
٢٢. قۆناغـەكان كـە نرخـى بـاج پێـدا تـێ دەپـەڕێ بـژمێرەو ؟ لەگـەڵ دیـاركردنى شێوەكانى .
٢٣. بۆ چى خۆ لادان لە باج یاسایى یە ؟ بە شێوەیەكى تر ئەم بنەمایانەى چین بۆ حوكمدانى خۆلادان لە باج ؟
٢٤. شێوەكانى ڕاكردن لە باج بژمێرە. چۆن دەتوانین ڕاكردن لە باج پێوانە بكەین ؟
٢٥. جۆرەكانى رەسم بژمێرە وباسى جۆرێك لە جۆرەكان بكە .
٢٦. كەى دەوڵەت پەنا بۆ قەرزى گشتى دەبات ؟
٢٧. چۆن دەوڵەت قەرز دەردەكات ؟
٢٨. جۆرەكانى قەرز بژمێرە ولەگەڵ باس كردنێكى كورت بۆ هەر یەكەیان .
٢٩. باسى ڕۆڵى باج لە دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەكان بكە .
٣٠. باسى كاریگەرى ئابوورى قەرزى گشتى بكە .
٣١. باسى رۆڵى قەرزى گشتى بكە لە وڵاتى تازە پێگەیشتووەكان .
٣٢. باسى كاریگەرە ئابوورى پارەى تازە دەركراو بكە .
٣٣. باسى ئەو بنەمایانە بكە كە بودجەى گشتى پشتى پێ دەبەستێ.
٣٤. ڕێساكانى بودجە گشتى بژمێرە وباسیان بكە .
٣٥. بۆ ڕێكخستنى بودجەى گشتى چەند قۆناغێك هەیە باسى قۆناغەكان بكە .
٣٦. باسى جۆرەكانى چاودێرى بكە ، باسى هەریەكەیان بە كورتى بكە .

سەرچاوەکانی بەشی پێنجەم

١. د. حامد عبدالمجيد دراز ، مبادئ المالية العامة ، مركز الاسكندرية للكتاب ، الاسكندرية ، ٢٠٠٠ .

٢. د. طاهر الجنابي ، دراسات في المالية العامة ، الجامعة المستنصرية ، مطابع التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٩٠ .

٣. د. عادل فليح العلي ، المالية العامة والتشريع المالي والضريبي ، الطبعة الاولى ، دار الحامد للنشر والتوزيع ، عمان ، ٢٠٠٣ .

٤. د. عادل فليح العلي و طلال محمود كداوي ، اقتصاديات المالية العامة : المقدمة في المالية العامة والنفقات العامة ، الكتاب الاول ، جامعة الموصل ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٨٨ .

٥. اقتصاديات المالية العامة : الايرادات العامة والموازنة العامة للدولة ، الكتاب الثاني ، جامعة الموصل ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ١٩٨٩ .

٦. د. عبدالهادي النجار ، اقتصاديات النشاط الحكومي : المبادئ النظرية العامة وتطبيقات من دولة الكويت ، مطبوعات جامعة الكويت ، الكويت ، ١٩٨٢ .

٧. د. علي محمد خليل و د. سليمان احمد اللوزي، المالية العامة ، دار زهران، عمان ، ١٩٩٩ .

٨. محمد سلمان محمد بروارى ، ضريبة العقار ودورها في تمويل الموازنة العامة في اقليم كوردستان العراق للمدة ١٩٩٣ — ٢٠٠٢ ، اطروحة دكتوراة غير منشورة ، جامعة صلاح الدين ، اربيل ، ٢٠٠٤ .

٩. د. محمود حسين الوادي و د. زكريا احمد عزام ، مبادئ المالية العامة ، الطبعة الاولى ، دار المسيرة ، عمان ، ٢٠٠٧ ،

١٠. هشام محمد صفوت العمري ، اقتصاديات المالية العامة والسياسة المالية ، الجزء الاول ، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١١. هشام محمد صفوت العمري ، اقتصاديات المالية العامة والسياسة المالية ، الجزء الثاني، الطبعة الثانية ، جامعة بغداد ، مطبعة التعليم العالي ، بغداد ، ١٩٨٨ .

١٢. Edito Creps ، التامين و التخطيط و التنظيم ، موسوعة عالم التجارة ، بيروت، ١٩٩٩.

بەشی شەشەم

ڕێکخراوە ئابوورییە نێو دەوڵەتییەکان

INTER NATIONAL ECONOMIC ORGANNIZATIONS

ڕێکخراوی ئابووری بریتییە لە گەلەکۆمەیەکی ئابووری چەند لایەنیە و چوارچێوەیەکی کاری هاوبەشە کە لەسەر بنەمای هاوکاری ئابووری نێودەوڵەتی دامەزراوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ئابوورییە سەرەکییەکان بۆ بەدیهێنانی کەڵك و سوودی ئابووری هاوبەش بۆ لایەنەکانی گەلەکۆمەکیەکە.

دوو جۆر ڕێکخراوی ئابووریی هەن و ئێستا لەناوچە جۆراوجۆرەکانی جیهان دا لەکاردان و ئەمانەن:

١- ڕێکخراوە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان:

٢- ڕێکخراوە ئابوورییە هەرێمییەکان (ئیقلیمییەکان):

ڕێکخراوە ئابورییە نێودەوڵەتییەکان: (بریتییە لەو گەلەکۆمەیە ئابوورییەی کۆڕبەستنی ژمارەیەك دەوڵەت کە تێیدا ئەندامن و کە ڕێباز و سیستەمی ئابووریان و ئاستی پەرەسەندنی ئابووریشیان جیاوازە و هەموجۆرەو وڵاتانی ئەندام هەندێ بنەماو بەڵگەنامە یان لەنێوانیاندا هەیە و پێویستە هەموو لایەنە بەشداربووەکە کاری پێبکەن و لێی لانەدەن بە مەبەستی هاریکاری و هاوکۆمەکی بۆ بەدیهێنانی ئامانج و کەڵك و سوودی هاوبەش، هەر ڕێکخراوێکیش لەو ڕێکخراوانە پسپۆڕ و لێزانە لە چارەسەرکردنی گرفتێك لە گرفتە ئابوورییەکانی نێوان دەوڵەتان) لە خوارەوەش هەندێ لەو ڕێکخراوە ئابوورییە نێودەوڵەتییانە کە ئەمڕۆ لە کاردان دەخەینەڕوو.

یەکەم – سندوقی دراوی نێودەوڵەتی:

ئەم سندوقەدوای کۆبوونەوەی ساڵی ١٩٤٤ لە ناوچەی برتۆن وودز لە ئەمەریکا بە رەزامەندی ٣٠ وڵات دامەزرا ولە ساڵی١٩٤٧ دەستی بەکارەکانی کرد وئامانجی سەرەکی لە دامەزراندنی بریتین لە :

أ– بەدەست هێنانی سەقامگیری نرخی دراوەکان لە بازاڕەکانی دراوگۆڕینەوەی بیانی.

ب– یارمەتیدانی وڵاتە ئەندامەکان بۆ چارەسەرکردنی لاسەنگی تەرازووی پارەدانیان. **بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە چەندین رێوشوێن لەلایەن سندوقەکە وەرگیراوە لەمانەش:**

١ – دیاریکردنی نرخی دراوگۆڕینەوە بۆ دراوی وڵاتە ئەندامەکان لە بەرامبەر زێر یاخود دۆلار وسندوق رێگە بە وڵاتە ئەندامەکانی دەدا نرخی پارەی خۆیان هاوسەنگ بکەن بەمەرجێ لە ١٪ی نرخی بنچینەیی زیاتر نەبێ، بە بێ دەستتێوەردانی سندوق، بەڵام گەر لەم رێژەیە زیاتر بوو پێویستی بە رەزامەندی سندوق دەبێ.

٢– بریاردان لەسەر بنەمای ئازادی لە گۆڕینەوەی دراوی بێگانە لە ناو دەوڵەتە ئەندامەکان وپێویستە دەوڵەت هیچ جۆرە بەربەستێك لەسەر ئەم کاروچالاکیانە دانەنێ:

- چاودێریکردنی دراوی بیانی.
- سیستەمی چەندجارەیی نرخی دراو گۆڕینەوە.
- رێکەوتنی پێدانی دوولایەنی.

٣– هەڵسان بە راوێژکردنی ساڵانە لەگەڵ دەوڵەتە ئەندامەکان بۆ ئەوەی بزانرێ ئەو رامیاریە ئابوورییەی پەیرەی دەکات لەگەڵ ئامانجە بنەرەتەکانی سندوقەکە دەگونجێ.

٤- پێشکەشکردنی ئاسانکاری دارایی لە دەرامەتەکانی سندوقەکە بۆ چارەسەرکردنی لەناکاوی لاسەنگی تەرازووی پارەدان بەمەرجێك هۆکارەکانی دروستبوونی لە دەرەوەی ویستی دەوڵەت بووبن.
٥- سندوق راوێژکاری هونەری پێشکەش بە دەوڵەتە ئەندامەکان دەکات.

رێکخستنی سندوقی دراوی نێو دەوڵەتی:

سندوق هەڵدەستێ بەرێکخستنی ئەوەی پێی دەگوترێ (پشك یان بەش) پشك ئەو برە دەرامەتە داراییە کە دەوڵەتە ئەندامەکان بۆ بەشداربوون لە سندوقە دادەنرێت، و کۆی ئەو پشکانەی دەوڵەتە ئەندامەکە بەشداری پێ دەکات ئەوا چەند شتێکی بۆ دیاری دەکات:

١- مافی دەنگدانی دەبێت لەسەر ئەو بریارانەی کە لەلایەن سندوقەوە دەردەچێت.

٢- سروشت و قەبارەی ئەو ئاسانکارییە داراییانەی کە دەتوانێ بە دەستی بێنی .

٣- پشکی(بەشی) هەر ولاتێك لەسەر چەند پێوەرێ دیاری دەکرێ، گرنگترینیان:

أ- سەرجەمی داهاتی نەتەوەیی .

ب- پەدەگی دراو لەو پارانەی کە پێشەوایەتیان هەیە.

ج- قەبارەی هاوردەکان.

د- بارگۆران لە تێکرای ناردەنی.

هـ- رێژەی ناردەنی لە داهاتی نەتەوەییدا.

ئەو ڕێسایەی کە بەر لە ساڵی ١٩٧١ هەبوو دەبوایە هەر دەوڵەتێك ٢٥٪ لەبەشەکەی بەشێوەی زێڕو ٧٥٪یش بەپارەی نیشتمانی وڵاتەکەی بدات، بەڵام گەر وڵاتێك ئەو بڕە زێڕەی نەبوایە بۆ دانی بەشەکەی ئەوا سندوق تەنها ١٠٪ی بە زێڕ یان دۆلار لێ وەردەگرت، ئەوەی دەمایەوە بەپارەی نیشتمانی بوو، ئەو بڕە پارەیەی وڵاتە ئەندامەکان یان لە سندوقی دراوی نێودەوڵەتی دادەنرا یان لەم چوار بانکە کە دیاریکرابوو ئەوانیش:

- بانکی یەدەگی فیدراڵی لە نیویورك.
- بانکی ئینگلترا.
- بانکی فەڕەنسا.
- بانکی یەدەگی فیدراڵی لەهیندستان.

لە ساڵی ١٩٧٥ بەشداریکردن بەزێڕ لەبەشی دەوڵەتان لابران و بوو بە دراوی نیشتمانی، دەوڵەتان قەباڵەی هەلگیراویان لە سندوق دادەنا کە بۆ ئاڵوگۆڕکردن بەکار دەهات وسندوق لەبەر هەر هۆکارێك پێویستی بەو دراوانە بوایە ئەوا بەهای بۆ دادەنا.

مافی سندوقەکەیە کە هەر پێنج ساڵ جارێك گەر پێویست بوو پێداچوونەوە بە بەهای پشکی ئەندامەکانی بکات وهەمواریان بکات و بەشێوەیەکی گشتی سەرجەم پشکەکان دوای هەموارکردنی هەشتەمین لەکۆتایی هەشتایەکانی سەدەی بیستەم گەیشتە نزیکەی (٩٠) ملیار یەکە لەمافی راکێشانی تایبەتی (SDR)، بەپێی گرنگی وڵاتەکان دابەشکرا.

لەبەرئەوە سندوق بۆتە دەسەلاتێکی ئابووری کە بایەخێکی گەورەی لە ئابووری جیهانیدا هەیە و لەکاتی ئێستادا سەرپەرشتی جێبەجێکردنی بەرنامەی راستکردنەوەی ئابووری دەکات کە لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو پەیرەو دەکرێ .

بەڕێوەبردنی سندوق:

سندوق لەرێگەی کۆمەڵی دەزگاوە بەڕێوە دەبرێت کە لەمانە پێك دێت:

١- ئەنجوومەنی پارێزگاران.

٢- ئەنجوومەنی کارگێری سندوق.

٣- بەڕێوەبەری گشتی.

دووەم- بانکی نێودەوڵەتی:

بە دووەم دەزگای نێو دەوڵەتی دادەنرێ کە بەگوێرەی ڕێکەوتنامەی بریتۆن وودز دامەزراوە، بەشێوەیەکی فەرمی لە ساڵی١٩٤٦ دەستی بەکارەکانی خۆی کرد. **ئامانجی سەرەکی لە دامەزراندنی ئەم بانکە بریتییە لە:**

١- دووبارە ئاوەدانکردنەوەی ئەو ناوچانەی کە شەڕی دووەمی جیهانی کاول و وێرانی کردوون.

٢-پێشکەشکردنی قەرز بە وڵاتانی تازەپێگەیشتوو.

بانکی نێو دەوڵەتی قەرزی درێژخایەن دەدات بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی و زۆرینەی ئەو دەوڵەتانەی سوودیان لە بانکی نێو دەوڵەتی وەرگرتووە وڵاتانی ئەورووپێی ڕۆژئاوان، کە بەگوێرەی (پرۆژەی مارشاڵ[1]) دووبارە بونیاد نراوەتەوە، بانکی نێودەوڵەتی تەنیا قەرز بە دەوڵەتە ئەندامەکانی دەدات، دەتوانێ قەرز بە کۆمپانیاو دەزگا تایبەتیەکانیش بدات ئەویش بەگرێنتی وەرگرتن لە حکومەتی ئەو وڵاتانە کە چاودێری ئەم کۆمپانیاو دەزگایانە دەکەن.

کرد و پێویستە لەسەر ئەو دەوڵەتانەی دوای قەرز لە بانکی نێودەوڵەتی دەکەن، ئەندام بێت لە سندوقی دراوی نێو دەوڵەتی سەرباری ئەندامیەتی لە بانکدا و ئەگەر دەوڵەتێك لە سندوقەکە پاشەکشە بکات ئەوا لەئەنجامدا ئەندامیەتی لە بانکی نێودەوڵەتی لەدەست دەدات .

---

(١)ئەو پرۆژەیە بوو کە(جۆرج مارشاڵ) وەزیری دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دوای شەڕی دووەمی جیهان ڕایگەیاند ئەویش بە پێدانی قەرز و یارمەتی و کۆمەك بۆ وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا بۆ دووبارە بنیاتنانەوەی وێرانکارییەکانی شەڕی دووەمی جیهان.

کارگێڕی بانك:

١- ئەنجوومەنی پارێزگاران:

بانك لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارانەوە بەڕێوەبردرێت کە هەر دەوڵەتێکی ئەندام پارێزگارێك بۆ خۆی دیاری دەکات بۆ نوێنەرایەتی ئەندامیەکەی و ئەنجوومەن ساڵی جارێك کۆدەبێتەوە.

٢ - ئەنجومەنی کارگێڕی بانك:

ئەنجوومەنێکی کارگێڕی بانك هەیە کە لە (٢٠)بەڕێوەبەری جێبەجێکار پێکهاتووە، پێنج لەوانە نوێنەری ئەو دەوڵەتانەن کە زۆرترین پشکیان هەیە وەکو ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەریتانیا ، ئەڵمانیا، فەرەنساو هیندستان، کەچی ئەندامەکانی تر لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارییەوە هەڵدەبژێردرێن و زۆر جار لەسەر بنەمای جوگرافییە،بەڵام سەرۆکی بانك لەلایەن ئەنجوومەنی پارێزگارانەوە دیاری دەکرێت .

دەرامەتە داراییەکانی بانك:

١- سەرمایەی بانك:

لەکاتی دامەزراندنی بانك بە گوێرەیی ڕێکەوتنەکەی بریتۆن وودز سەرمایەکەی بە ١٠$ ملیار دۆلار دانرا، بەسەر پشکەکان دابەشکرا کە بەهای هەریەکێك لە (١٠٠٠٠٠)$ سەد هەزار دۆلار بوو لەلایەن دەوڵەتە ئەندامەکان بەقەرزوەر دەگیرا، بەڵام سەرمایەی بانکەکە لە ئەنجامی زیادبوونی ژمارەی بەشداربووانی زیادی کردوو گەیشتە (٣٠$) سی ملیار دۆلار بەشداران بەم شێوەیەی خوارەوە بەشەکەیان دەدەن:

٢٪ بەشی دەوڵەتە ئەندامەکە بە زێڕ یان دۆلاری ئەمەریکی دەدرێت.

١٨٪ بەشەکە بە دراوی دەوڵەتە ئەندامەکە دەدرێت.

٨٠٪ دەوڵەتە ئەندامەکە هەڵی دەگرێت بۆ ئەو کاتەی بانکەکە پێویستی پێ دەبێت.

٢- قەرزکردن:

بانك لە رێگای دەرکردنی قەباڵەو فرۆشتنی لە بازاڕی وڵاتە ئەندامە دەوڵەمەندەکان بەتایبەتی ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو بەریتانیاو فەرەنساو یابان ..هتد قەرز دەکات.

٣- یەدەگ و قازانج (سوو):

برێکی زۆر لە قازانج و سوو لەلای بانك کەڵەکە دەبێت، ئەویش لە ئەنجامی ئەو قەرزانەی کە دەیدات بە ئەندامەکان.

شێوازەکانی قەرزدانی بانك:

بانك بە شێوازو رێگای جیاواز قەرز وکۆمەك دەداتە وڵاتە ئەندامەکانی، بەڵام نابێ قەبارەی ئەو قەرزەی دەیدات لە سەرمایەی وڵاتەکە زیاتر بێت:

١-پێشکەشکردنی قەرز بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەسەرمایەی بانك و قازانج و یەدەگەکانی.

٢-قەرزدان لەو دەرامەتەی کە بانك راستەوخۆ لە رێگەی قازانجی ئەو قەرزانەی خۆی دەیدات، لە رێگای دەرکردنی قەباڵە لە بازاڕەکانی دارایی وڵاتە ئەندامەکان.

٣-بانك هەڵدەستێ بە دەستەبەرکردنی(ضمان) ئەو قەرزانەی بانکەکان ودەزگا و تاکەکان پێشکەشی وڵاتە ئەندامەکانی دەکەن کە پێویستییەکی زۆریان بەم قەرزانە هەیە.

بانكی نێو دەوڵەتی وڵاتە دواكەوتووەكان:

وڵاتانی ئەورووپای رۆژئاوا زۆرترین ئەو وڵاتانەن سوودیان لە قەرزی بانك و كۆمەك و ئاسانكارییەكانی وەرگرتووە، چونكە ئەم وڵاتانە بەر وێرانكاری جەنگی دووەمی جیهان كەوتن، بۆیە بانكی نێودەوڵەتی پاڵپشتی لە (پرۆژەی مارشاڵ) كرد لە پێناو دووبارە ئاوەدانكردنەوەی ئەورووپا لە ماوەیەكی دیاری كراوی كورتدا بە مەرجی سادە وقازانجی كەم.

هەرچەندە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو بە پلەی دووەم دێن لە سوود وەرگرتن لەم بانكە، بەڵام بانك قەرز ویارمەتی وڕاوێژكاری پێشكەش كردوون تاوەكو گەشە بە ئابوورییەكانیان بدەن، وهەروەها نەتەوە یەكگرتووەكانیش پشتگیرییان لەو وڵاتە تازە پێگەیشتووەكان كردووە بۆ قەرز پێدان و گەشەپێدانی ئابووریان.

قەرزدانی بانكی نێودەوڵەتی بە وڵاتانی تازە پێگەیشتوو، زیاتر جەختی لە سەر پارەداركردنی بواری وەبەرهێنانی پرۆژەكانی ژێرخان وخزمەتگوزارییە گشتییەكان دەكرد.

دوای دامەزراندنی ژمارەیەك دەزگای گەشەپێدانی سەربەبانك، چالاكی بانكەكە فراوانتر بوو لەوانەش: (دەزگای پەرەپێدانی نیودەوڵەتی)، كە قەرزی درێژخایەن دەداتە وڵاتە ئەندامەكان ودەزگای پارەداركردنی نێودەوڵەتی.

سێیەم - ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی:

بیرۆکەی دامەزراندنی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی بۆ ساڵی ١٩٤٧ دەگەڕێتەوە کاتێك نوێنەری ٥٢ وڵات لە هاڤانا کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتیان بەست بۆ گفتوگۆکردن دەربارەی بارودۆخی بازرگانی نێودەوڵەتی وکارەکانی لەو کۆنگرەیەدا ئیمزا لەسەر دامەزراندنی ڕێکخراوێکی بازرگانی جیهانی کرا وئەو ڕێکەوتنە بە **(ڕێکەوتنی هاڤانا)** ناسرا، لە بەر ئەوەی کۆنگرێسی ئەمریکی ئیمزای لەسەر ڕێکەوتنی سەرەوە نەکردبوو جێبەجێ نەکرا ونەکەوتە کار.

وە هەر لەو ساڵەدا دانوسان لە نێوان ٢٣دەوڵەت لە شاری جنێف لە سویسرا دەکرا دەربارەی پێکهاتەی گومرکی وڕێکەوتن لەسەر مۆرکردنی ڕێکەوتنێك لە بارەی پێکهێنانی ڕێکخراوێك لە ژێرناوی **(پێکهاتەی گشتی ڕەسمی گومرك و بازرگانی - گات)** لەو کاتەوەی (گات) دامەزراوە، لەلایەن وڵاتەبەشدارەکانی ئەم پێکهاتەیە بە شێوەیەکی نارێك کۆنگرەی خۆیان دەبەستن لە شێوەی چالاکی یەك بەدوای یەکدا کە (٨) کۆنگرەیان بەستووە وگرنگترینیان کۆنگرەی هەشتەم بوو کە لە ئۆروگوای لە ئەیلولی ١٩٨٦بەسترلو بە هۆی بوونی جیاوازی لە نێوان کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپا وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەر بەردەوام بوو تاوەکو ئەم جیاوازیانەی نێوانیان چارەسەرکرا، ئەمەش ڕێگەی خۆشکرد بۆ بەستنی کۆنگرەی مەراکش لە نیسانی ساڵی ١٩٩٤ کە تێیدا بە شێوەیەکی فەرمی کۆتایی بە خولی ئۆروگوای هێنرا بە ئامادەبوونی ١١٨ لەنوێنەری دەوڵەتان.

ئەوەی لەو کۆنگرەیە ڕوویدا زۆر گرنگ بوو، چونکە بریتی بوو لە ڕێکەوتنی ٩٧ وڵات لە سەر دامەزراندنی ڕێکخراوێکی بازرگانی جیهانی،

وبڕیاردرا ئەم ڕێکخراوە جێگەی پێکهاتەی گات بگرێتەوە کە لە ساڵی ١٩٤٧ ڕێکەوتنی لە سەر کرابوو.

بۆ دیارکردنی پەیکەری یاسایی و زانینی ڕۆڵ وگرنگی ئەم ڕێکخراوە لە ئابووری جیهاندا، بەو شێوەیەی خوارەوە ڕوونی دەکەینەوە:

ئەرکەکانی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی:

ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی بە چوارچێوەیەکی بنەڕەتی هاویەش بۆ گفتوگۆی بازرگانی لە نێوان وڵاتە ئەندامەکان دادەنرێ، بە تایبەت لە بارەی ئەو ڕێکەوتننامە و بەڵگەنامە یاساییانەی کە سەرپەرشتی دەکا وپەیوەستە بە بازرگانی شمەك و خزمەتگوزاری و ڕێوشوێنی وەبەرهێنان ولایەنی یاسایی بۆ خاوەنداریەتی هزری وزۆر شتی تر.

هەموو وڵاتانی ئەندام لەم ڕێکخراوە کۆمەڵێك ماف وەك یەکیان هەیە بە چاو پۆشین لە قەبارەی دەوڵەتەکە و توانا ئابوورییەکانی، یاخود بەشداریکردنی لە بازرگانی کردنی نێودەوڵەتیدا.

هەروەها لە چوارچێوەی ئەم ڕێکخراوە لە سەر وڵاتە ئەندامەکان کۆمەڵی پابەندی دانراوە، ئەم پابەندییەش بە پێی جیاوازی ئاستەکانی گەشەکردن لەم وڵاتانە، جیاوازییان هەیە، ڕێکەوتنامەی دامەزراندنی ڕێکخراوەکە کۆمەڵێ ئەرکی بۆ ڕێکخراوەکە دیاریکردووە،کە ئەمانەی خوارەوەن:

١- سەرپەرشتیکردنی جێبەجێکردن و بەڕێوەبردنی کارەکانی ڕێکەوتنە بازرگانیەکانی چەند لایەنی لەنێوان وڵاتە ئەندامەکاندا، سەرەڕای ئەو ڕێککەوتنە کۆمەڵەکیانەی کە لەخولی تۆکیۆدا پەیدابوون کە تەنها ئەو

لایەنانەی پەسەندیان کردبوو و پابەندبوون پێیەوە بەبێ ئەندامەکانی دیکە، بە پێچەوانەی سروشتی ئەو ڕێککەوتنانەی کە لە (ئۆرگوای) هەبوو دەبوایە هەموو ئەندامان پێیەوە پابەند بن.

٢- سەرپەرشتیکردن لەسەر لابردن وچارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکیەکانی نێوان وڵاتان، لەڕێگەی دەزگای چارەسەری ناکۆکییەکان، چۆنیەتی جێبەجێکردنی دەقی ڕێککەوتنە بازرگانیەکان، چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکیانە بەگوێرەی ئەو سەرەتاو بنەمایانەی کە لە ڕێککەوتنەکەدا هاتووە، لەم بارەیەوە.

٣- بەڕێوەبردنی دەزگای پێداچوونەوەی رامیارییەکانی بازرگانی وڵاتانی ئەندام، بەگوێرەی ئەو ماوەیەی کە دیاریکراوە دوو ساڵ بۆ وڵاتانی پێشکەوتوو وچوار ساڵیش بۆ وڵاتانی تازە پێگەیشتوو. ئەمەش بەمەبەستی زانینی ئەو گۆڕانکاریانەی کەبەسەر ئەم رامیاریانەدا دێت و تا چەند لەگەڵ بنەماکانی پێکهاتەی (گات) گونجاوە، ڕێگەی بەهەموو وڵاتە ئەندامەکان داوە لێکۆڵینەوەیەکی روون و ئاشکرا بکات.

٤- هاوکاری کردن لە نێوان سندوقی دراوی نێو دەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتی و ئەو ئاژانسانەی سەر بەوانن پەیوەستن بە لایەنەکانی دارایی و دراو و بازرگانی ئابووری جیهانی بە ئامانجی بەدەستهێنانی زۆرترین هاوتەگبیری لە دانانی سیاسەتی ئابووری جیهانیدا.

جێگای ئاماژە پێدانە کە ڕێکخراو خاوەنی کەسایەتی باوەڕپێکراو و پێکهاتەی یاسایی پلەی تایبەتی و حەسانەی (ماف پارێزراو) کە دەتوانێ راستەوخۆ کارەکانی بەڕێوە ببات، هەروەها نوێنەرەکانی لە ئەندام و کارمەندانی سەر بە ڕێکخراوەکە خاوەنی مافی تایبەتی و پارێزراوی خۆیان

هەیـە، ئەمــەش وایکــردووە بەســەربەخۆیی ئەرکــەکانیان لــە رێکخــراودا ڕاپەڕێنن و بەشێوەیەك کە مافەکانیان هیچ کەمتر نییە کە بـە کارمەنـدانی دەزگا تایبەتیەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەخشراوە.

پەیکەری ڕێکخستنی ڕێکخراوەکە:

پەیکەری ڕێکخستنی ڕێکخراوەکە کە لە مـاددەی چـواری ڕێکەوتنەکـە دیاریکراوەك پێك دێت لە :

١ – کۆنگرەی وەزارەت.

٢ – ئەنجومەنی گشتی.

٣ – ئەنجومەنە پسپۆرەکان.

٤ – لیژنە لقییەکان.

٥– کۆنگرەی وەزاری هەڵدەستی بەدانانی ئەم لیژنانەی خوارەوە:

أ– لیژنەی بازرگانی و گەشەپێدان.

ب– لیژنەی تەرازووی پارەدان.

ج– لیژنەی بوجەو کارگێڕی.

د – سکرتاریەت.

ڕۆڵی کاریگەری ڕێکخراوەکە لە ئابووری جیهانیدا:

بەپێی دەقی ڕێککەوتننامەی دامەزراندنی ڕێکخراوی بازرگانی جیهـانی کە تێیدا هاتووە:

((وەك هــەوڵێك بـۆ نزیـك کردنــەوە لــەکرداری دارشــتنی رامیاریــەکانی ئابووری نێودەوڵەتی ڕێکخراوەکە هەڵدەستێ بە هاوکاریکردن لەگەڵ هەریـەك

لـه سـندوقی دراوی نێودەوڵـەتی و بـانکی نێودەوڵـەتی بـۆ بونیادنـان و ئاوەدانکردنەوە بۆ تەواوکردنی بنەماکانی بەڕێوەبردنی ئابووری جیهان)).

بۆ ئەوەی ڕۆڵی داهاتووی ئەم ڕێکخراوەمان لـە بـەڕێوەبردنی ئـابووری جیهان لەڕووی بازرگانیەوە بۆ روون بێتەوە، ئەمانە دەخەینەڕوو:

أ– قەبارەی بەشداریکردنی وڵاتان لە ئەندامێتی ڕێکخراوەکەی:

زیاتر لە (١٠٠) دەوڵەت ئیمزایان لەسەر بەڵگەنامەی کۆتایی کۆنگرەی مەراکش کردووەو، وا مەزەندە دەکرێت ژمـارەی ئەندامـەکانی بـەر لـەکۆتایی دەیەی یەکەمی سەدەی بیست و یەك بگاتە سەدو چل ئـەندام، کـە بەشـێکی گەورە لـە ئەندامـەکانی سـەر بـە نەتـەوە یـەکگرتووەکان پێك دەهێـنن، کـە بەشی خۆی لە ٩٠٪ قەبارەی بازرگانی دەنوێنێ، ئەوە مانای ئەوەیە کە هـەر ڕامیاریـەکی ڕێکخراوەکـە بڕیـاری لەسـەر دەدات ئـەوا بەشـێوەیەکی کـرداری گوزارشـت لـە نـاوەڕۆکی سیسـتەمی بازرگـانی جیهـانی دەکـات، ئەمـەش وا دەکات کـە جـۆرە دابڕانێـك بەسـەر ئـەو وڵاتانـە بچەسپێ کـە ئەندامی ئـەم ڕێکخراوە نین.

ب–کەمکردنەوەی لایەنی (سەروەری رەها) (السیادە المطلقـە) لـە دەوڵەتـە ئەندامەکان:

کارەکـانی ڕێکخـراو تـەنها لایـەنی بازرگـانی شمـەك ناگرێتـەوە، بـەڵکو بازرگـانی خزمـەتگوزاری و مافـەکانی خاوەنداریـەتی هـزری و ڕێوشـوێنی وەبەرهێنان و پەیوەندی لە نێوان بازرگانی و ژینگەش دەگرێتـەوەو تەنانـەت چالاکیەکانی فراوانتریش دەبێ بۆ ئـەوەی ڕامیاریـەکانی بازرگـانی وڵاتـان و سیستەمی گومرکی وڕێووشـوێنی هـاوردەنی و پاڵپشـتکردنی نـاردەنی لـەخۆ بگرێت وپێویستە یاسـا و ڕێسـاکانی دەوڵەتـە ئەندامـەکان هـەموار بکـرێ تـا

لەگەڵ رامیارییەکانی رێکخراوەکە بگونجێ و هەموو ئەمانە دەبنە هۆیەك بۆ کەمکردنەوەی لایەنی سەروەری ڕەهای دەوڵەتە ئەندامەکان لە رامیاریەکانی بازرگانی وەك پابەندیەك بۆ بەرژەوەندییەکانی رێکخراوەکە.

ج –سیستەمی کارکردن لە ڕێکخراوەکە:

سیستەمی کارکردن لە ڕێکخراوەکە ماڧ ئەوەی هەیە پێداچوونەوەی رامیاری بازرگانی دەوڵەتە ئەندامەکان و چاودێری پابەند بوونیان بە رێسا و پرەنسیپەکانی پێکهاتەی گات بکات، ئەمەش رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی رێکخراوەکە رامیاری بازرگانی وڵاتە ئەندامەکان هەڵبسەنگێنێ بۆ ئەوەی ئەوەی بزانێ تا چەند لەگەڵ ئەم رێساو پرەنسیپانە گونجاون و دەرفەتدان بەهەر ئەندامێك بۆ ئەوەی راوێژ لەگەڵ یەکتری بکەن بۆ بەدیهێنانی نزیك بوونەوە لە رامیارییەکانیان و دابینکردنی بەرژەوەندی هەردوولا بەکارکردن بە بنەمای شەفافیەت (ڕوونی و ئاشکرایی).

د– دەسەڵاتەکانی دەزگای چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان:

دەزگای چارەسەرکردنی ناکۆکییەکان لە رێکخراوی بازرگانی جیهانی تواناى پێشبینیکردنی هەیە بۆ ئاراستەکردنی سیستەمی بازرگانی جیهانی نوێ، هەروەها کاردەکات پاراستنی ماڧ دەوڵەتە ئەندامەکان و پاراستنی ئەو پابەندیەی کە بریارِی لەسەر دراوە بەگوێرەی رێکەوتنەکانی کە رێکخراو هەیەتی و شایانی باسکردنە حوکمەکانی ئەم دەزگایە بەسەر هەموو لایەنە ناکۆکەکان دادەنرێ و لە دەزگاکەشە چاودێری جێبەجێ کردنی ئەم حوکمانە بکات.

چوارەم–ڕێکخراوی وڵاتانی ناردەنی نەوت(ئۆپێك)
OPEC

ORGANIZATION OF PETROLEUM EXPORTERS CONTRIES

ڕێکخراوی وڵاتانی ناردەنی نـەوت کـە بـە ئۆپێـك (opec)ناسـراوە لـە ساڵی ١٩٦٠ لـە بەغدا دامـەزرا و لەلایـەن (ئێران و عێراق و کوێت و وڵاتـی عەرەبی سعودی وڤەنزویلا دواتر چەند وڵاتێکی دیکە هاتنە ناو ئەو ڕێکخـراوە وەك:(جـەزائیر ولیبیـا وئیمـاراتی یـەکگرتووی عـەرەب و نایجیریـا و قەتـەر و ئەندەنووسیا و ئیکوادۆر و گابوون) وبارەگای ڕێکخراوەکە ئێستا لە ڤێنایە لە (نەمسا).

وڵاتـانی ئۆپێـك لـەزۆر بـواردا لەیـەك ناچـن و جیاوازیـان لـە ئاسـتی گەشەکردنی ئابووریدا هەیە، هەروەها لە بارەی سروشتی سیستەمی ئابووری و رامیـاری و کۆمەلایەتییـەوەش جیـاوازن، کەچـی تـا ڕادەیـەك توانیویـەتی کاریگەری لە سەر بازاڕی نەوتی نێو دەوڵەتی هەبێ، ئەمەش لە میانـەی ئـەو هاوکـاری و هاریکاریکردنـەی کـە لـە نێوانیانـدا هەیـە لـەبوارەکانی، دەسـت بەسەر بەرهەمهێنان و وەبازارخستن و نرخدانانی و دیـاریکردنی سیاسـەتێکی گونجاو بۆ بەرهەمهێنان ونرخدانان.

ئامانجەکانی رێکخراوی ئۆپێك:

گـرنگترین ئامانجـەکانی ئـەم رێکخـراوە کـە دەوڵەتـە ئەندامـەکان دەیانەوێ بەدی بێنن بریتین لە:

١- هەماهەنگی لە ڕامیاری نەوتدا بەتایبەتی ڕامیاری بەرهەمهێنان وڕامیـاری نرخـــدانان وپـــەنا بردنـــە بـــەر باشـــترین ڕێگـــا بـــۆ پاراســـتنی بەرژەوەندییەکانیان.

٢- هەوڵـدان بـۆ دانـانی نرخێکـی گونجـاو و دادپەروەرانـە بـۆ دەرامەتـە هایدرۆکاربونییەکان.

٣- پەنابردنەبەر باشترین ڕێگا بۆ دەستەبەرکردنی نرخێکی جێگیر لە بازاڕی جیهانیدا.

٤- دڵنیابوون لە چوونی نەوت بـۆ وڵاتـە بەکاریـەرەکان بـەو نرخـەی کـە لـە سـەری رێکـەوتوون و لـە بـازاڕی جیهـانی بـاوە، وبـۆ بـە دەسـتهێنانی دەرامـــەتی تـــەواو بـــۆ پـــارەدارکردنی پێداویســـتییەکانی پەرەپێـــدان، وەبـــەرهێنان لـــە کـــەرتی نـــەوت، بـــۆ مســـۆگەرکردنی بەرهـــەمهێنان و بەدەستهێنانی دەسهات.

٥-بەیەکەوە بەستنی وەبەرهێنان لە کەرتی نەوت و بازرگانیکردن بـە نـەوت کرداری پەرەپێدانی ئابوورییەوە.

هاوســەنگی لـە بـازاڕی نـەوت کـارێکی ئاسـان نییـە، ئەمـەش بـەهۆی بەرزبونەوەو نزمبونەوە لە نرخی نـەوت کـە بـەزۆری نرخـی بـەرز دەبێتـەوە، ئەمەش یەکێکە لە هۆکارەکان کە بەرژەوەندییەکانی ئەندامانی ناگەنە یەك لە ئۆپێـك و زۆریـەی جـار گرانـە هـەموویان لـە سـەر رامیـاری رێکخراوەکـە رێکبکەون، وناکۆکیەکان بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە :

١- پێویستی ئەو دەوڵەتانەی پەدەگیان کەمە (تا ڕادەیەك کەمە) و ژمارەی دانیشتوانیان زۆرە، وەهەروەها پێویستی هەندێ دەوڵەت بونیادنانەوەی ئەوانەی لە ئەنجامی جەنگی زۆرەرە تووشی هاتوون، بۆیە کە ئەم جۆرە دەوڵەتانە پێویستیان بە دەسهاتی زۆرە، ئەمەش وادەکات هەوڵی بەرزکردنەوەی نرخ بدەی، بەلام دەوڵەتەکانی تری ئەندام لە ئۆپیك کە خاوەنی یەدەگی گەورەن لە نەوت و ژمارەی دانیشتوانیشیان کەمە ئەم دەوڵەتانە لەوە دەترسن نرخ بەرز بێتەوە، بۆ ئەوەی کار نەکاتە سەر دەسهاتیان لە ئایندەدا لە ئەنجامی گەیشتن بە جێگرەوەی نەوت .

٢- پابەندنەبوونی دەوڵەتە ئەندامەکان بەو بەشە بەرهەمهێنانەی کەلەسەری ڕێکەوتوون.

٢- ڕێکخراوە ئابوورییە هەرێمییەکان (ئیقلیمییەکان):

جۆرە ڕێکخراوێکی ئابوری نێودەوڵەتییە لەسەر بنەڕەتی (هەرێمی) لەنێوان ژمارەیەك دەوڵەت دا دامەزراوەو پەیوەندی مێژوویی، یان ڕامیاری یان کۆمەلایەتی و دراوسێیەتی لە نێوانیاندا بەهێزەو، واتا ئەم جۆرە ڕێکخراوە لەنێوان ئەو دەوڵەتانەدا دادەمەزرێ کە سروشتی سیستەمی ئابووری و ڕامیاری و کۆمەلایەتییان چۆنیەکە یان پلەو پایەی گەشەسەندنی ئابوورییان لێك نزیکە .

یەکەم- یەکێتی ئەوروپا: European Union

ئەوروپا بەهۆی جەنگی جیهانی دووەم دووچاری کاولکارییەکی فراوان بوو، لە بارێکی نالەبار دەژیا و باری ئابووری شەڕ وێرانی کردبوو و دوو بەرە لێکی جیاکردبوونەوە (ڕۆژهەلات لە ژێر چەتری یەکێتی سۆڤێیت و ڕۆژئاوایی

له ژێر چەتری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا). لە هەمانکات دانانی بەربەست لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژئاوا لە

پاڵ دەست تێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری ئابووری، ئەمەش وایکرد، کە قەبارەی بازرگانی دەرەکیان سنووردار بێ. لەسەر ئەورووپا پێویست بوو ڕێگە چارەیەك بدۆزێتەوە، بۆ ڕزگارکردنی لەم بارودۆخە، ئەم چارەسەرییە خۆی لە تەواوکاری ئابووری نێوان وڵاتانی ئەورووپا دەنواند.

تەولوکاری ئابووری ئەورووپا لە ماوەی رابردوودا پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆوە بینی، زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا هاوبەشییان لە چەندین گەلەکۆمەکی ئابووری کرد، بۆ نموونە کۆمەڵەی ئەورووپی(EEC) کە سەرەتا تەنها شەش وڵات ئەندام بوون تێیدا، کەچی ئێستا (٢٥) وڵات ئەندامن تێیدا وهەمووشیان وڵاتی ئەورووپین.

وەك ئاماژەی پێدرا وڵاتانی ئەورووپا چەندین گەلەکۆمەکیان دامەزراند، تاوەکو گەیشتنە بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا، لەو گەلە کۆمەکانەش:

١- یەکێتی گومرکی کە ناونرا بە (بەنەلۆکس): Benelux کە لە ساڵی ١٩٤٨ دامەزراوە ولەم وڵاتانەپێکهاتووە: بەلجیکا،لۆکسمبۆرگ، هۆڵەندا، فەرەنسا وئەلەمانیای ڕۆژ ئاوا وئیتاڵیا .

٢- کۆمەڵەی خەلوز وپۆڵای ئەورووپی: (European Coal and Steel Community (ECSC کە پەیوەندارە بەهەماهەنگی و بەرهەمهێنان و دابەشکردن وهەموو ئەو کارانەی کە بەو دوو پیشەسازیەوە بەستراوە و هەر لەو شەش وڵاتەی لە خاڵی یەکەم ناویان هاتووە پێکهاتبوو.

ئەم وڵاتانە لە پاریس لە ساڵی ١٩٥١ ئەم ڕێکەوتنەی سەرەوەیان مۆر کرد و هەمان شەش وڵاتی ئاماژە پێکراو پەیوەندییەکانی نێوان خۆیان

گەشەپێدا و دوو پەیماننامەیان لە ساڵی ١٩٥٧ دا لە شاری ڕۆما مۆر كرد، كە ئەمانەن:

١- پەیماننامەی یەكەم پەیوەندار بوو بە دامەزراندنی كۆمەڵەی ئابووری ئەورووپا"European Economic Community " EEC كە دەناسرێت بە (بازاڕی هاوبەشی ئەورووپی) (" European Common Market " ECM).

٢- پەیماننامەی دووەم پەیوەنداربوو بە دامەزراندنی ئاژانسی وزەی ئەتۆمی ئەورووپی (ئیۆراتۆم EURATOM) بۆ لێكۆڵینەوەی هاوبەش و هاوكاری و بەڕێوەبردن لە بواری وزەی ئەتۆمیدا .

هەر دوو پەیماننامە كە لە كانونی یەكەمی ساڵی ١٩٥٨ كەوتنە بواری كارپێكردن گرنگترین برگەكانی پەیماننامەی ڕۆما كە پەیوەندار بوون بە دامەزراندنی كۆمەڵەی ئەورووپا ئەمانەبوون :

١-نەهێشتنی ڕەسمی گومركی و سیستەمی بەشكاری لە نێوان وڵاتانی ئەندام.

٢-یەكخستنی ئەو ڕەسمە گومرگەی كە وڵاتانی ئەندام بەرامبەر جیهانی دەرەكی دەیسەپێنن ودانانی رامیارییەكی یەكگرتوو لە بواری بازرگانی دەرەكی.

٣- دانانی رامیارییەكی هاوبەش لە بوارەكانی كشتوكاڵ و گواستنەوەدا.

٤- هەلگرتنی بەربەستەكانی بەردەم گواستنەوەی شمەك و كارگوزاری كار وسەرمایە لە نێوان وڵاتانی ئەندام .

٥-جێبەجێكردنی ئەو ڕێوشوێنانەی دەبنە هۆی هەماهەنگی رامیارییەكانی ئابووری و كۆمەلایەتی ئەم دەوڵەتانە.

ڕێكەوتن لەسەر دامەزراندنی بازاڕی هاوبەش ئەورووپا بەسێ قۆناغ و یەك دوای یەك، هەر قۆناغێك چوار ساڵ دەخایێنێت. قۆناغی یەكەم لە ساڵی ١٩٥٨ دەست پێدەكات، ودوا قۆناغیش لەساڵی ١٩٧٠ كۆتایی دێت، ئەگەر

دامەزراندنی بازاڕ لە ساڵی ١٩٧٠ تـەواو نەبوایـە دەتـوانرا بـۆ مـاوەی سـێ سـاڵ ماوەکە درێژ بکرێتەوە ولە ساڵی ١٩٧٣ بە کۆتایی پێ بێت.

ڕێکـەوتنی خـەڵوز وپـۆڵا کـە لـە پـاریس سـاڵی ١٩٥١مـۆرکرا، وهـەردوو ڕێکەوتنی ڕۆمای ساڵی ١٩٥٧، بە بەردی بناغـەی کۆمەڵـەی ئـەوروپا دادەنـرێن، لە ساڵی ١٩٦٧ هـەردوو کۆمەڵـەی ئـابووری ئـەوروپا، لەگـەڵ کۆمەڵـەی خـەڵوز وپۆڵای ئەوروپی وئیوارتۆم، یەکیان گرت وبەناوی کۆمەڵـەی ئـەوروپا، ولەسـاڵی ١٩٦٨ هەڵسـان بـە دانـانی یەکێتییـەکی گـومرگی، لـە نێـوان ئەندامـەکانی بـە گوێرەی ئەوە:

١- یەکجۆر ڕەسمی گومرگ لەسەر هاوردەنی دەرەکی دادەنرێ.
٢- لابردنی هەموو جۆرەکانی باج.
٣- لابردنی هەموو بەربەستێك لە ڕێگەی بازرگانی نێوان ولاتە ئەندامەکان.
٤- هەلگرتنی هەموو کۆسپێك لە سەر هاتوچۆی کارو سەرمایە.
٥- دانانی رامیارییەکی هاوبەش لە بوارەکانی کشتوکاڵ و گواستنەوە.

ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵـەی ئـەوروپا زیـادبوو لـە (٦) ولاتـی ئەنـدام لـە ساڵی ١٩٥٧ بۆ (١٥) ولاتی ئەندام لە ساڵی ١٩٩٥، لە ساڵی ١٩٧٣ هەریەك لـە ولاتانی: (دانیمارك ، ئێرلەندە ، بەریتانیا) بوون بـە ئەنـدام و یۆنـان لـە سـاڵی ١٩٨١، و پورتۆگال و ئیسپانیا لە سـاڵی ١٩٨٦، و نەمسـا وفنلنـدە و سـوید لـە سـاڵی ١٩٩٥. و لـە سـاڵی ٢٠٠٤ (١٠) ولاتـی تـر بـوون بـە ئەنـدام تـا وەکـو ژمارەی ئەندامانی ساڵی ٢٠١١ گەیشتە (٢٧) ولات، ئەم کۆمەڵەیە لە تشرینی دووەمی ١٩٩٣ وە بە (یەکێتی ئەوروپا) دەناسرێت.

بـۆ گەیشـتن بـە ئامانجـە سـەرەکی و گشـتییەکانی خۆیـان و بەدەسـتهێنانی یـەکگرتنی ڕامیـاری بـە هێـز، یـەکێتی ئـەوروپا هەڵسـا بـە

دروستکردنی چەند دامەزراوێك کە دەسەڵاتیان لە دەرەوەی سنووری نەتەوایەتی وڵاتە ئەندامەکانیەتی، کە ئەمانەن:

١-کۆمیسیونی ئەوروپی European Commission.

٢-ئەنجومەنی وەزیران Council Of Ministers.

٣-پەرلەمانی ئەوروپی European Parliament.

٤-دادگای دادی ئەوروپی European Court Of Justice.

٥-ئەنجومەنی ئەوروپی European Council.

برگە سەرەکییەکانی پرۆژەی بازاڕی هاوبەشی ئەوروپا بۆ ساڵی ١٩٩٢ لەمانە پێکهاتووە:

١-دانانی پلانێکی کارکردن، کە بە بەڵگەنامەی (پەرتووکی سپی) ناونرا ولە حوزیرانی ساڵی ١٩٨٥ دا دەرچووە. کە ئامانجی تەواوکردنی بازاڕێکی هاوبەشی ئەوروپی یەکگرتوو بوو.

٢-هەموارکردنی پەیماننامەی ڕۆما لەسەر بنەمای ئەو بەڵگەنامە هاوبەشەی ئەوروپییەی کە دەرچوو بوو.

٣- بەربەستی گومرکی و ناگومرگی نوێ لەبەرامبەر وڵاتە ئەندامەکاندا بەرامبەر یەکتری نەسەپێنرێ و لابردنی کۆمەڵێ بەربەست کە دانراون.

٤- بەربەستی نوێ بەسەر بازرگانی نەبینراوی نێوان وڵاتە ئەندامەکانی یەکێتی ئەوروپا دانەنرێ ، بە تایبەتی لە بواری چالاکی بانکەکان، وکۆمپانیاکانی دڵنیایی، و گەشتو گوزار و گەیاندن.

٥- ڕێککەوتن لەسەر مەرجەکانی ئەندامبوون لە یەکێتی ئەوروپا لە داهاتوودا، ئەمەش لەمیانەی ئەو داواکارییەی کە لە لایەن چەند وڵاتێکەوە داوا کراون بۆ ئەوەی ببنە ئەندام.

٦- گۆڕینی سیستەمی یاساکانی بەڕێوەبردنی بانکەکان ودڵنیایی و گەیاندن و پێوەرەکان و کۆچکردن بە سیستەمێکی یاسایی هاوبەش کە لەم بوارانەدا جێبەجێبکرێ و لەهەموو وڵاتانی ئەندام، ئەمەش لە ڕێگەی دادگای دادی ئەوروپییەوە دەبێت.

٧- کردنەوەی سنووری نێوان یەکتر بۆ ئازادی گواستنەوەو هاتوچۆی تاکەکان وشمەك وکارگوزاری وسەرمایە لە نێوان دەوڵەتە ئەندامەکان.

٨- دیاریکردنی هەڵوێستێکی یەکگرتووی وڵاتە ئەندامەکان بەرامبەر زۆر لە پرسەکان وەك (رامیاری کشتوکاڵ و بازرگانی کارگوزارییەکان لە ڕێکخراوی بازرگانی نێودەوڵەتی).

پەیماننامەی ماستریخت:

پەیماننامەی ماستریخت کە سەرکردەی وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٩١ لەسەری ڕێککەوتوون بەگرنگترین لادان دادەنرێ کە ڕێڕەوی یەکێتی ئەوروپی لەساڵی ١٩٩٢وە و تاوەکو ئێستا و داهاتووش دەست نیشان دەکات پێوەر و هەنگاوی ئاشکراو دیایکراو و قۆناغی راستەقینەی دانانی تەواوکاری نەختیینەیی خۆی لە دەرکردنی دراوێکی نوی بە ناوی (**یۆرۆ** Euro) دەبێتەوە.

دووەم-هاوبەندی دەوڵەتەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا(ئاسیان):

ئاسیان لە ئەنجامی کۆمەڵێك هۆکارو بارودۆخ کە وڵاتە ئەندامەکانی ئێستای هاندا بۆ دامەراندنی پێك هات، لە ساڵی ١٩٦٧ لە بانکۆك (تایلاند) کۆبوونەوەیەك لەنێوان وڵاتە ئەندامەکان بەسترا لە سەر ئاستی وەزیرانی دەرەوە وبڕیارنامەیەکیان دەرکرد کە بە**(بڕیارنامەی بانکۆك)** ناسرا،

بەخاڵێکی وەچەرخانی گەورە دادەنرێ لە پەیوەندییەکانی هاوکاری هەرێمایەتیدا. ئەم هاوبەندییە پێکهاتووە لە وڵاتانی (برونای و ئەندەنووسیا و مالیزیا و فلبین و سەنگافورا و تایلاند)، هەرچەندە ئەم هاوبەندییە پێکهاتەیەکی رامیاریە کەچی لە ساڵی ١٩٧٧ بڕیاری دامەزراندنی بازاڕێکی هاوبەشی فراوان و گەورە کە دەتوانرێت بەشێوەیەکی باش و بازرگانی بکاتە ئامرازێکی چالاک بۆ هاندانی گەشەپێدانی ئابووری .

ئامانج و مەبەستەکانی رێکخراوی ئاسیان:

بڕیارنامەی دامەزراندنی ئاسیان ئامانجەکانی رێکخراوی بەم خاڵانە دیاری کردووە :

١. زیادکردن و پاڵپشتیکردنی پەرەسەندن ئابووری و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و بوژاندنەوەی رۆشنبیری.
٢. هەوڵدانی هاوبەش لەسەر بنەمای گیانی یەکسانی و گەیاندنی بە گەلانی ناوچەکە بە کۆمەڵگەیەك کە بوژانەوەو ئاشتی تێدا بەرقەرار بێت.
٣. کارکردن لەپێناو دابینکردنی ئاشتی و چەسپاندنی سەقامگیری لە ناوچەکەدا، ئەویش لەرێگەی پابەندبوون بەو یاسا نێودەوڵەتیانەی هەیەو کە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان دیاری دەکات و پابەند بوون بە رێساو بنەماکانی نەتەوە یەکگرتووەکان.
٤. هەماهەنگی و هاوکاری لەو بابەتانەی کە گرنگیەکی هاوبەشیان هەیە لە لایەنی ئابووری کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و زانستی و کارگێڕییەوە.

٥. گرنگیدان بە هاوکاری ئاڵوگۆڕکردن لەبوارەکانی مەشقکردن و لێکۆڵینەوەو فێرکردن و پسپۆرییە هونەرییەکان و رێکخستن و هەماهەنگی لە پێناوی بەدەستهێنانی دەستکەوتی باشتر لە بوارەکانی کشتوکاڵی و پیشەسازی و فراوانکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

٦. جەختکردن لەسەر بەکارنەهێنانی بنکە سەربازییەکانی بیانی کە بەشێوەیەکی کاتی لە وڵاتانی ناوچەکە هەن بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە دژی هیچ دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکانی هاوبەندییەکە بەکار نەهێندرێت کە کار لە سەربەخۆیەتی و سەروەری دەوڵەتەکە بکات یان کاریگەری لەسەر پەرەسەندنی نیشتمانی هەبێ.

دوارۆژی ئاسیان:

بۆ ئەوەی ئاسیان ئەو ئامانجانە بەدی بێنێ کە لە پێناویدا دامەزراوە، پرۆگرامێکی داناوە پێی دەگوترێ (تێڕوانینی ئاسیان لە ساڵی ٢٠٢٠) کە لەم خاڵانەی خوارەوە پێکهاتووەو لەسەر ئاسیان پێویستە جێبەجێی بکات تا بتوانێ ئامانجەکانی بەدەست بێنێ:

١- پارێزگاریکردنی سەقامگیری دارایی و سەقامگیری لە ئابووری هەمووەکی لەرێگەی هاندانی راوێژکاری نزیک لەبواری رامیاری دارایی و رامیاری ئابووری هەمووەکی .

٢- بۆ بەرەوپێش بردنی تەواوکاری ئابووری و هەماهەنگی لە میانەی گرتنەبەری ئەم ستراتیژییە گشتیانەی خوارەوە :- جێبەجێ کردنی

تـەواو لـە ناوچـەی بازرگـانی ئـازادی ئاسـیان و پەلـەکردن لـە ئـازادکردنی بازرگانی خزمەتگوزاری، و پێکهێنـانی ناوچـەکی وەبـەرهێنانی. ئاسـیان لـە ساڵی ٢٠١٠ و ئازادی گواسـتنەوەی هاتنـە نـاوەوەی وەبـەرهێنان لـە سـاڵی ٢٠٢٠ زیاترکردن و فراوانکردنی هەماهەنگی لەگەڵ رێکخـراوە هەرێمییـەکانی تر کە هەن یان تازە پەیدابوون.

٣- هاندانی کەرتەکانی پرۆژەی بچوك و ناوەندی نوێ و کێبڕکی لەگەڵ ئاسـیان کە بەشداری دەکات لە بوژانەوەی پیشەسازی و لێهاتوو لە ناوچەکەدا.

٤- پەلـەکردن لـە هاتنـە نـاوەوەی ئـازادی پسـپۆڕیەکان و خزمـەتگوزاری تـر لەناوچەکەدا.

٥- هاندانی ئـازادکردنی کـەرتی دارایی و هەماهـەنگی بـەهێز لـە بـازاڕی دراو و دارایی دا، و باج و دڵنیایی و بابەتی گومرگی، سەرباری راوێژ کردنـی بـەهێز لە ڕامیاری دارایی و ڕامیاری ئابووری هەمووەکی.

٦- پەلەکردن لە پێشخستنی زانستی و تەکنـەلۆژی و لەوانـەش تەکنـەلوجیای زانیاری لە رێگەی دامەزراندنی تۆڕی زانیاری تەکنەلۆژیی هـەرێمی و بنکـەی پێشکەوتوو بۆ ئاسانی بڵاوکردنەوە و گەیشتن بە داتا و زانیارییەکان.

٧- پێکهێنانی رێکخستنی پەیوەنـدار بـە کـەرتی وزە و کـەرتی کارەبا و گـازی سروشتی و ئاو لە چوارچێوەی ئاسیان لـە رێگـەی تـۆڕی وزەی ئاسـیان و بۆرییەکانی گواستنەوەی گاز و بۆڕی گواستنەوەی ئاو لە ئاسیاندا، هاندانی هەماهەنگی لـەبواری وزەی بەدەسـت هـاتوو، شـان بـە شـانی پێشـکەوتنی سەرچاوەی وزەی نوێ و تازە پەیدابوو.

٨- دابینکردنـی ئاسایشـی خـۆراك و كێبڕكێـی نێـو دەوڵـەتی لەسـەر خـۆراك و کشتوکاڵ و بەڕێوەبردنی دارستان و گفتوگۆو بوژاندنەوەی بەردەوام.

٩- دابینکردنی خواستی زیادبوو (گەشەکردوو) لەسەر ژێرخان و گەیاندنی پێشکەوتوو لە رێگەی پێشخستنی تۆڕی رێگەی پێشکەوتوو تەواوکار لەچوارچێوەی ئاسیان ورێگە خۆشکردن لەبەردەم پیشکەوتنی تەکنۆلۆژیا لەبواری گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیاری و هاندانی رامیاری ئاسمانی کراوەو پێشخستنی گواستنەوەی فرە رێگاکان و ئاسانکاری تێپەڕینی کالای تەواوکەر لە تۆری گەیاندنی بێ تەلدا.

١٠- چاکردن و گەشەپێدانی دەرامەتی مرۆیی لە هەموو کەرتە ئابوورییەکان لە رێگەی چاککردنی فێرکردن و بەرزکردنەوەی شارەزایی و تواناکان و مەشقپێکردنیان.

هەندی ئەزموونی تەواوکاری ئابووری دیکە لە ولاتە تازە پێگەیشتووەکان:

ئەو سەرکەوتنەی ئەوروپا لە ئەزموونی خۆیان کاریگەری تەواویان هەبوو لە هاندانی ولاتە دواکەوتووەکان، بۆ ئەوەی چەندین گەلەکۆمەکی جۆربەجۆر لەبوارە جیاوازەکان ببەستن وەکو رێگایەك بۆ هاندانی بوژانەوەی ئابووری، ئەمەش گەر لە کیشوەری ئاسیا یان ئەفریقیا یان ئەمەریکای لاتینی بێ و بەکورتی باسی بەشێك لەو گەلە کۆمەکیانە دەکەین جا سەرکەوتوو بووبن یاخود پاشەکشەیان کردبێ لەوانە:

یەکەم-رێکخراوی بازرگانی ئازاد لە ولاتانی ئەمەریکای لاتینی (لافتا):

ئەم رێکخراوە لەلایەن مەکسیك و کۆمەلێك لە ولاتانی ئەمەریکای لاتینیەوە دامەزرا، هەروەها ئەم رێکخراوە کۆمەلێ لقی لێ پەیدا بووە، کە هاوپەیمانی (ئاندین) یەکێکە لەوانەی کە لە سالی ١٩٦٩ کە لە هەریەکە لە بۆلیفیا ئەکوادۆر و تشیلی کۆلۆمبیاو پیرۆ دامەزراوە، وا پێشبینی لەم هاوپەیمانە دەکرێ کە پەلە لە تەواوکاری ئابووری کراو بازارێکی هاوبەشی

دامـەزرێنێ، کەچـی ڕێکخـراوی تـەواوکاری ئـابووری ئەمـەریکای لاتـینی (لایـا) هەڵوەشایەوەو لە جێگە هاوپەیمانیەتی (ئاندین) لەساڵی ١٩٨٠دا.

دووەم – بازاڕی هاوبەشی قوچەکی (مخروط) باشوور:

ئەم بازاڕە لەلایەن ئەرجنتین و بـەرازیل و پـاراگوای ئۆرگـوای لـە سـاڵی ١٩٩١ دامەزرا و لەساڵی ١٩٩٥ بۆتە یەکێتیەکی گومرگی لە ساڵی ١٩٩٦ بۆلیڤیا و شیلی بوونە ئەندام تێیدا.

سێیەم – کۆمەڵەی ئابووری وڵاتانی ڕۆژئاوای ئەفریقیا:

ئـەم کۆمەڵەیـە لـە (مـایو) لـە سـاڵی (١٩٧٥) دامـەزرا، کـە ١٨ دەوڵـەتی ئەفریقی لە خـۆ دەگـرێ، ئـەو کۆمەڵەیـە بـۆ دەسـتەبەرکردنی کۆمـەڵێك ئامـانج هەوڵ دەدات لەوانە بۆ دەستەبەرکردنی ئازادی گواستنەوە و سـەرمایەو سـامان و شمەك و خزمەتگوزاری لە نێوان دەوڵەتە ئەندامـەکان، هەماهـەنگی لـە نێـوان وڵاتەکان لە بواری ڕامیاری کشتوکاڵی و ئەو پرۆژانەی داهاتی هاوبەشیان هەیـە، هەروەها لەبواری لێکۆڵینـەوەی کشـتوکاڵی و دەرامەتـە ئاوییـەکان و هۆیـەکانی گواستنەوەو وزە، نەیتوانی ئەم ئامانجانە بەدی بێنێ تەنها چـەند شـتێکی کـەم نەبێت.

چوارەم – ڕێکخراوی الایجاد:

بریتییـە لـە دەسـتەی مـیری بـۆ پەرەپێدانی بیابـان و لـە سـاڵی ١٩٨٦ دامـەزرا، دواتـر لەسـاڵی ١٩٩٥گۆڕا بـۆ دەسـتەی مـیری بـۆ پەرەپێدان و ئـەم دەوڵەتانـە لـەخۆ دەگـرێ (جیبـۆتی، ئـەریتریا، ئەسیوپیا، کینیـا ، ئۆگەنـدا، سۆماڵ، سـودان، تـەنزانیا، ڕوانـدا، بۆرونـدی) بـە شـێوەیەکی گشـتی ئامـانجی پەرەپێدانی ئابووری دەوڵەتە ئەندامەکانە.

-کۆسـپەکانی سـەرنەکەوتنی گەلەکۆمـەکی ئـابووری لـە وڵاتـانی تازەپێگەیشتوودا:

١- سوودەكانی دەستكەوتووی تەواوكاری ئابووری بەشێوەیەكی یەكسان لەنێوان وڵاتانی ئەندام دابەش ناكرێ، چونكە ئەو وڵاتانەی كە زیاتر پێشكەوتوون ئەوان زۆربەی سوودەكان وەردەگرن، بۆیە وڵاتانی دواكەوتووتر هەوڵ دەدەن لەم گەلە كۆمەكییە بكشێنەوە بەمەش هەوڵی تەواوكاری ئابووری هەرەس دێنێ.

٢- زۆربەی وڵاتانی دواكەوتوو حەز ناكەن واز لەبەشێك لەو سەروەریە بێنن كە بە دەستیان هێناوە و بیدەن بە دەسەڵاتی گەلەكۆمەكیەكەی كە دەسەڵاتەكەی هەموو سنوورێكی نەتەوەیی دەوڵەتە ئەندامەكان دەبڕێ، هەروەك تەواوكاری ئابووری سەركەوتوو وا دەخوازێ .

٣- كەموكورتی لە ڕێگاكانی گواستنەوەو گەیاندنی نوێ و باش لە نێوان وڵاتە ئەندامەكان.

٤- كێبڕكێكردن لەسەر هەمان بازاڕی جیهانی بۆ ناردنی بەرهەمە كشتوكاڵییەكان بۆ وڵاتە ئەندامەكان.

٥- دووری لەماوەی نێوان دەوڵەتە ئەندامەكان.

پرسیارەکانی بەشی شەشەم

١. ئامانجی سندوقی نێو دەوڵەتی چیە؟
٢. ئەو رێوشوێنانە چین کە لەلایەن سندوقی نێو دەوڵەتی دەگرێتە بەر بۆ بەدەست هێنانی ئامانجەکانی ؟
٣. پێناسەی بەش بکە ؟ ئەو مەرجانە چین بۆ دیاریکردنی بەشی دەوڵەت لە سندوقی دراوی نێودەوڵەتی؟ چۆن بەشی دەوڵەتی ئەندام دیاری دەکری ؟
٤. کارگێری سندوقی نێودەوڵەتی لەچی پێك دێت؟
٥. ئامانجی بەنکی نێودەوڵەتی چیە ؟ وە ئەو رێگایانە چین کە دەیگرێتەبەر ؟
٦. ئەو رێگایانە چین کە بانك دەیگرێتەبەر بۆ قەرز پێدان؟
٧. کارەکانی رێکخراوی بازرگانی جیهانی چیە ؟
٨. چۆن دەزگای رێکخراوی بازرگانی جیهانی کاردەکات ؟
٩. پەیکەری رێکخستنی رێکخراوی بازرگانی جیهانی چیە ؟
١٠. رۆڵی داهاتووی رێکخراوی بازرگانی جیهانی چییە؟
١١. مەبەست لە دامەزراندنی رێکخراوی دەوڵەتە نەوت فرۆشەکان چییە؟ رامیاریان چییە؟ ئامانجی ئۆپێك چیە؟
١٢. خاڵە ناکۆکەکانی نێوان وڵاتانی ئۆپێك چییە؟
١٣. برگەکانی پەیماننامەی رۆما (یەکێتی ئەوروپا) چییە؟
١٤. یەکێتی ئەورووپا لە زۆر دامەزراوە پێکهاتووە چین ؟
١٥. ئامانجی یەکێتی ئەورووپا چیە ؟
١٦. پرۆژەی بازاڕی هاوبەشی ئەورووپا لەساڵی ١٩٩٢ لە چ پێك دێت ؟
١٧. رێکەوتنی ماستریخت گەیشتە کوێ ؟
١٨. ئامانجی رێکخراوی ئاسیان چیە ؟
١٩. پێویستە رێکخراوی ئاسیان چی بکات تا بەدەوری خۆی هەڵبستی ؟
٢٠. هەندێ لە ئەزموونەکانی تەواوکاری ئابووری لە وڵاتە دواکەوتووەکان بژمێرە.
٢١. کۆسپەکانی بەردەم سەرکەوتنی گەلەکۆمەکی ئابووری لە وڵاتە دواکەوتووەکان چین ؟

سەرچاوەكانی بەشی شەشەم

١. د . عبدالله الطاهر و د . موفق علي الخليل، النقود والبنوك والمؤسسات المالية ، الطبعة الاولى، مركز يزيد للنشر، الكرك ، ٢٠٠٤ .

٢. د . محمود يونس ، اقتصاديات دولية ، الدار الجامعية ، الاسكندرية ، ٢٠٠٧ .

٣. علي عبدالفتاح شرار ، الاقتصاد الدولي : نظريات و سياسات ، الطبعة الاولى ، دار المسيرة للنشر والتوزيع والاعلان ، عمان ، ٢٠٠٧ .

٤. ماخوذ من الانترنيت : الموقع : www.study4uae.com/vb/showthread.php?t=3988

٥. ماخوذ من الانترنيت : الموقع : http://ar.wikipedia.org/w/index.php?title

٦. ماخوذ من الانترنيت : الموقع:

٧. د. مصطفى السفاريني : ماخوذ من الانترنيت : الموقع: www.arabsino.com

٨. ماخوذ من الانترنيت : الموقع: Terms Of Reference And Guidelines For The Organization Of Asean Committees In Third Countries .

٩. www.asean.org

١٠. ماخوذمن الانترنيت: الموقع: Asean Vision 2020.،Asean Secretariat www.asean.org

ليستی زاراوەكان

ئينگليزی	عەرەبی	كوردی
Economics	علم الاقتصاد	زانستی ئابووری
Public Finance	المالية العامة	دارايی گشتی
Political Sciences	العلوم السياسية	زانستە رامياريیەكان
The Science Of Law	علم القانون	زانستی ياسا
Statistics	علم الاحصاء	زانستی ئامار
Function	الوظيفة	ئەرك (پۆست)
Allocation Function	وظيفة التخصيص	ئەركی تەرخانكردن
Social Welfare	رفاهية المجتمع	خۆشگوزرانی كۆمەڵگە
Optimum Function	التخصيص الامثل	تەرخانكردنی نمونەيی
Maximum Social Gain	اقصى كسب للمجتمع	بـــەرزترين دەســــكەوت بۆكۆمەڵگە
Social Costs	التكاليف الاجتماعية	تێچوونە كۆمەڵايەتييەكان
Social Benefits	المنافع الاجتماعية	كەڵكە كۆمەڵايەتييەكان
Net Social Gains	صافي مكاسب المجتمع	دەسكەوتە كۆمەڵايەتيەكان
Distribution Function	وظيفة التوزيع	ئەركی دابەشكردن
Redistribution	اعادة التوزيع	دووبارە دابەشكردن
Stabilization Function	وظيفة الاستقرار	ئەركی سەقامگيری
Stagflation	التضخم الركودي	هەڵاوسانی داكێشاری
Growth Function	وظيفة النمو	ئەركی گەشەكردن
Economic Growth	النمو الاقتصادي	گەشەی ئابووری
Growth Of Economic Resources	نمو الموارد الاقتصادية	گەشـــەكردنی ســـامانە ئابووريیەكان
Technical Change (Progrss)	التغير (التقدم) التكنولوجي	گۆڕانكـــاری (پێشـــكەوتن) تەكنەلۆژی
Public Wants	الحاجات العامة	پێداويستی گشتی
Private Wants	الحاجات الخاصة	پێداويستی تايبەت
Private Goods	السلع الخاصة	شمەكی تايبەت

ئینگلیزی	عەرەبی	کوردی
Public Goods	السلع العامة	شمەکی گشتی
Market Failure	فشل السوق	هەرەسهێنانی بازاڕ
Rival Consumption Principle	مبدا التنافس في الاستهلاك	بنـــەمای کێبڕکـــێ لـــە بەکارهێنان
Exclusion Principle	مبدا الاستبعاد	بنەمای لا بردن
Public Expenditure	النفقات العامة	خەرجیە گشتییەکان
Multiplier	المضاعف	دووهەندە
Accelerator	المعجل	بەپەلە
Public Revenues	الايرادات العامة	دەسهاتی گشتی
The Domin Revenues	دخل املاك الدولة	داهاتی موڵکانەی دەوڵەت
Portfolio	المحفظة المالية	جانتا
Taxation،Taxes	الضرائب	باج ، باجەکان
Financial Contract	العقد المالي	گرێبەستەی دارایی
Taxpayer	المكلف (دافع الضريبة)	باجدەر
Direct Taxes	الضرائب المباشرة	باجی ڕاستەوخۆ
Indirect Taxes	الضرائب غير المباشرة	باجی نا ڕاستەوخۆ
Flat Tax Rate	سعر الضريبة النسبي (الخط المستقيم)	نرخـی ڕێژەیی بـاج (هێڵـی ڕاست)
Tax Aoidance	التجنب الضريبي	خۆ لادان لە باج
Tax Evasion	التهرب الضريبي	ڕاکردن لە باج
Duties	الرسوم	رەسم
Public Loans(Borrowing)	القروض العامة	قەرزی گشتی
Disposable Income	الدخل التصرفي (الدخل القابل للتصرف)	داهاتی خولاو (داهاتی ئامادە بۆ خەرج)
Deflationary Effects	الاثار الانكماشية	ئاسەواری دلکێشراو
Progressive Taxes	الضرائب التصاعدية	باجی هەڵکشاو
Infant Industreis	الصناعات الوليدة او الناشئة	پیشەسازی تازە دامەزراو
Inflationary Effects	الاثار التضخمية	ئاسەواری هەڵاسانەوە
Public Budget	الموازنة العامة	بودجەی گشتی

پێرست

ژ	بابەت	لاپەڕە
	بەشی یەکەم– داهاتی نەتەوەیی	٤
	بەشی دووەم–بازرگانی	٤٢
	بەشی سێیەم – ڕامیارییە ئابوورییەکان	٨٤
	بەشی چوارەم_ دواکەوتن و پەرەپێدان پلاندانان	٩٤
	بەشی پێنجەم–دارایی گشتی	١٢٦
	بەشی شەشەم –ڕێکخراوە ئابوورییەکان	١٧٩